

АКЪБАЙЛАНЫ Х.М.

**КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР
ТИЛНИ
ФРАЗЕОЛОГИЯСЫ**

Къарачай шахар – 2007

Министерство образования и науки Российской Федерации
Карачаево-Черкесский государственный университет
Карачаевский научно-исследовательский институт

Х. М. АКБАЕВ

ФРАЗЕОЛОГИЯ КАРАЧАЕВО-БАЛКАРСКОГО ЯЗЫКА

- вопросы границ и семантических особенностей
- краткий фразеологический словарь

Карачаевск - 2007

Рекомендовано к печати редакционно-издательским советом Карачаево-Черкесского государственного университета им. У. Дж. Алиева и ученым советом Карачаевского научно-исследовательского института.

Научный редактор: Т. К. Алиева, доц., доктор филол. наук (КЧГУ).

Рецензенты: А.-М. Х. Батчаев, проф., кандидат филол. наук (КЧГУ);

С. У. Пазов, проф., кандидат филол. наук (КЧГУ);

Р. Т. Хатуев, кандидат исторических наук (КНИИ).

Акбаев Х. М.

А 38 Фразеология карачаево-балкарского языка: вопросы границ и семантических особенностей (Къарачай-малкъар тилни фразеологиясы: чеклери эмда семантика энчиликлери). – Карачаевск: КЧГУ, 2007. – 180 с.

ISBN 978-5-8307-012606

(На карач.-балк. языке).

В монографии рассматриваются вопросы определения границ, выявления частного и общего в карачаево-балкарской фразеологии. На материале собственно карачаево-балкарского языка, а также некоторых текстов средневековых тюркских письменных памятников анализируется хронология становления и развития фраземы как лексической единицы. Также исследуются проблемы ономазиологии и семасиологии фразеологических единиц в карачаево-балкарском языке. В качестве дополнительного материала предлагается «Краткий словарь фразеологических единиц», отобранных на основе авторского определения фразеологии.

Работа ценна также и тем, что она написана на карачаево-балкарском языке, поэтому может использоваться в учебном процессе, как преподавателями, так и студентами и учащимися училищ и школ.

Монография издана при спонсорской поддержке
известного общественного и государственного деятеля
Бурлакова Ислама Шах-Бурановича.

ISBN 978-5-8307-012606

© Акбаев Х. М., 2007

© Карачаево-Черкесский государственный университет

© Карачаевский научно-исследовательский институт

Россия Федерацияны Окъуу эмда илму министерствосу
Алийлени У. Дж. атлы Къарачай-Черкес кърал университет
Къарачай илму-тинтиу институт

АКЪБАЙЛАНЫ Х. М.

КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР ТИЛНИ ФРАЗЕОЛОГИЯСЫ

- Чеклери эмда семантика энчиликлери.
- Тилни фразема белгилерини сёзлюгю.

Къарачай шахар - 2007

Алийлени У. Дж. атлы Къарачай-Черкес кърал университетни
редакцион-басма советини эмда
Къарачай илму-тинтиу институтну илму советини бегимлери бла басмаланады.

ISBN 978-5-8307-012606

Илму редактор: Алийлени Т. Къ., доцент, филология илмуланы доктору.

Теджегенле: Батчаланы А.-М. Х., профессор, филол. ил. кандидаты;
Пазов С. У., профессор, филология илмуланы кандидаты;
Хатуланы Р. Т., тарих илмуланы кандидаты.

Акъбайланы Мудалифни джашы Харун.

А 38 Къарачай-малкъар тилни фразеологиясы: чеклери эмда семантика энчиликлери. – Къарачай шахар: КъЧКУ, 2007. – 180 бет.

Автор монографияда къарачай-малкъар тилни бюгюнлюкде да толу джууабын табмай, экили халда тургъан бир бёлюмюн – фразеологияны – тинтеди. Фразема белгини тилде къалай, неден, къачан къуралгъанын бек кеб юлгюлени юслери бла ачыкълаб, аны энчи шартларын белгилеб, аланы юслери бла фразеологияны кескин чеклерин тохташдырады. Фраземаланы тилде ономасиология, семасиология мадарларын эмда энчиликлерин тинтиуге да монографияда тынгылы эс бёлюнеди. Китабны ахырында, бу илму иште джангы белгиленген энчи шартла бла сайланыб, юлгю халда къарачай-малкъар тилни къысха фразема сёзлюгю бериледи.

Китаб баш эмда орта окъуу заведениеледе къарачай-малкъар тилни фразеологиясын бериуде бюгюнлюкде орунлу болуб тургъан кемликни къоратыугъа себеб боллукъду, кеси да педагогика институтланы студентлери бла устазларына, орта школаны устазларына, къарачай-малкъар тилни хазнасын, грамматика энчиликлерин, джорукъларын билирге излегенлеге теждеledi.

ISBN 978-5-8307-012606

© Акъбайланы Х. М., 2007.

© Къарачай-Черкес кърал университет, 2007.

© Къарачай илму-тинтиу институт, 2007.

БАШЛАРЫ

АЛ СЕЗ	8
--------------	---

I. ФРАЗЕМАНЫ ЭНЧИЛИКЛЕРИ БЛА ЧЕКЛЕРИ

§ 1. Фразема бла сёз	16
§ 2. Фразема бла сёзтутуш	23
§ 3. Фразема бла тенгleshдириу-ушашдырыу айланчла	27
§ 4. Фразема бла паремиялогия	29
§ 5. Фразема бла терминле	31
§ 6. Фразема бла идиомала	33
§ 7. Фразема бла айрыш	35
Эсеблеу	37

II. КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР ТИЛДЕ ФРАЗЕМАНЫ ОНОМАСИОЛОГИЯ ЭНЧИЛИКЛЕРИ ЭМДА МАДАРЛАРЫ

§ 1. Фразема, тилни белгисича	40
§ 2. Фраземада эки неда талай магъананы къуралыуу	46
§ 3. Фраземаны ангыда къуралыуу	55
§ 4. Фраземаны тилде къуралыуу	60
§ 5. Фраземаны тилде белги дараджасы	69
Эсеблеу	74

III. ФРАЗЕМА БЕЛГИНИ СЕМАСИОЛОГИЯ МАДАРЛАРЫ БЛА ЭНЧИЛИКЛЕРИ

§ 1. Фразема белгиде идиомалыкъ шартла	77
§ 2. Фразема белгини термин болууу	81
§ 3. Фраземаны тенгleshдириу-ушашдырыу мадарлары	84
§ 4. Фраземаны тилде синонимия къуллугъу	89
§ 5. Омонимли фразема белгиле	95
§ 6. Фразема белгиледе антонимия	98
Эсеблеу	101

ТАМАМЛАУ СЕЗ	105
--------------------	-----

ТЕРМИНЛЕГЕ АНГЫЛАТМА	110
ХАЙЫРЛАНДЫРЫЛГЪАН АДАБИЯТ	114

Къошакъ материалла

КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР ТИЛНИ ФРАЗЕОЛОГИЯ СЕЗЛЮГЮ

1. Эркин стилистикалы фраземала	123
2. Термин халда джюрюген фраземала	171

ОТ РЕДАКТОРА

(О монографии Акбаева Х. М. «Фразеология карачаево-балкарского языка: вопросы границ и семантических особенностей»)

Научный интерес и духовная потребность познания других народов, их культуры, национального характера и менталитета на материале языков сегодня достаточно велики. В условиях глобализации мира особенно актуально сохранение языков малых народов – каузирование и пропагандирование своей культуры, своего национального образа мира с целью донесения его до представителей других культур. Изучение Коннотативной зоны национальной языковой картины мира – путь к пониманию основных феноменов национальной символики. Национальная черта особенно ярко иллюстрируется на основе анализа лексики, фразеологии и других жанровых разновидностей – типичных образцов национального фольклора. Языки, где не разработаны научные основы всех пластов лексики, особенно самого богатого с точки зрения языковой картины мира – фразеологии не имеют возможности влиться в общий «национальный образ мира». С этой точки зрения редактируемая работа представляет богатейший материал для дальнейшего пропагандирования и развития карачаево-балкарской языковой культуры в рамках национальной картины мира.

Следует отметить, что до сих пор в карачаево-балкарском языкознании не было монографической работы с подробным анализом всех аспектов фразеологии. В работах, посвященных данной проблеме, не проводится отграничение фразеологизмов от пословиц, поговорок и других словосочетаний. Нет четкой классификации фразеологических единиц. В данной работе малоизученный раздел карачаево-балкарского языка, на наш взгляд, исследован на достаточно высоком уровне, при этом анализ всех актуальных вопросов проводится через призму современных достижений науки о фразеологии. Работа состоит из трех глав, введения и заключения. Каждая глава сопровождается выводами. Первая глава предварена историей вопроса, при этом затрагивает проблемы фразеологии не только карачаево-балкарского языка, но и общего языкознания. Здесь на основе проведения четких границ между фраземами и другими языковыми единицами выведены определения

понятий фраземы и фразеологии. На основе анализа исследований по карачаево-балкарской фразеологии выносятся собственные критерии разграничения фразеологизмов от других языковых единиц. На большом фактическом материале проводится разграничение фразем от слов, словосочетаний, сравнительно-уподобительных оборотов, терминов, идиом и др. Во второй главе вопросы фразеологии рассматриваются в связи с ономасиологией. Через призму языковой картины мира ставятся и исследуются вопросы о том, почему, когда и как образуются фраземы. На основе фразеологий различных языков, обобщенных учеными-теоретиками, автор монографии наряду с определением сущности фразем, проводит обстоятельный анализ механизмов их образования и функционирования, звуковой состав, морфологическое и синтаксическое строение, границы. В целях определения границ фразеологизмов в работе установлены свойственные только данным устойчивым словосочетаниям структурные и грамматические особенности. В третьей главе исследуются особенности фразем в связи с семасиологией. Подробно излагаются сходные и отличительные черты фразем и семасиологических единиц.

Таким образом, на основе анализа большого количества работ автор выработал научное определение по вопросам о способах образования, границах, признаках и других особенностях функционирования в языке фразеологизмов. На обширном материале исследован фразеологический состав карачаево-балкарского языка, исследованы категориальные признаки сочетаний слов, квалифицируемых автором фразеологическими единицами. Достаточно глубоко исследован вопрос о семасиологических и ономасиологических особенностях фраземы, механизмах образования фраземы в сознании и языке.

Практическая значимость и научно-теоретическая ценность данного исследования не вызывает сомнения. Хорошее владение современными методами поиска, обработки и презентации информации, умение излагать материал обоснованно и конкретно помогли автору работы всесторонне раскрыть суть проблемы фразеологии в карачаево-балкарском языке. Работа отличается самостоятельностью и, на наш взгляд, будет полезна для дальнейшего исследования фразеологии как карачаево-балкарского языка, так и всех тюркских языков. Работа ценна также и тем, что она написана на карачаево-балкарском языке, поэтому может использоваться в учебном процессе, как преподавателями, так и студентами и учащимися училищ и школ.

На основании вышеизложенного работа Х. М. Акбаева «Фразеология карачаево-балкарского языка (вопросы границ и семантических особенностей)» рекомендуется к печати.

АЛИЕВА Тамара Казиевна, доктор филологических наук.

АЛ СЁЗ

Къарачай-малкъар тил, дуняда башха миллет тиллеча, тауушладан, сёзледен, айтымладан, аланы тилде джюрюу джорукъларындан къуралыбды, кеси да алтай юйюрлю тиллени тюрк къауумуну къыпчакъ-огъуз бёлегине киреди. Ёмюрлени узагъында къурала келген къарачай-малкъар тил кесини тамалында «куман, булгар, хазар, огъуз шартланы сакълайды эмда буруннгю алан шахарланы джазма эскертмелерини тилине бек джууукъду»¹.

Къарачай-малкъар тилни тинтиу, фразеология да аны ичинде болуб, тилни энчи ич халын, джорукъларын ачыкълау бла бирге, башха бюгюннгю тюрк тиллени эмда «буруннгю тюрк джазма тиллени тинтиуде да кёбюсюне ачхыч кибик боллукъду»².

Къарачай-малкъар тил деб, бюгюннгю таулула (къарачайлыла бла малкъарлыла) сёлешген миллет тилге айтылады, аны бла дуняда 400 мингден артыкъ адам хайырланады. Тилни джюрютгенлени бурунладан келген джуртларында (Россия федерацияны Къарачай-Черкес республикасы бла Къабарты-Малкъар республикасында) джазма тили кирилицаны тамалында къуралыбды. Тыш къраллада джашагъан къарачай-малкъар диаспорала (Турцияда, Сирияда, Сауда Аравияда, Иорданияда, АБШ-да, Голландияда, Къазагъыстанда, Узбекистанда, Тюркменистанда, Къыргъызстанда эмда башха къраллада) ётген ёмюрню 30-чу джылларында джарашдырылгъан латын тамаллы джазма бла хайырланадыла. Джазма тилни тарихини юсюнден айтханда, къарачай-малкъар джазма тил ёмюрлени узагъында тюрлю-тюрлю тамалла бла хайырлана келгенди: руника, аджам (араб), латын, кирилица.

Ётген джылланы ичинде къарачай-малкъар тил илму, сёзсюз да, уллу джетишимле этгенди. Фонетиканы, морфологияны, лексикологияны, синтаксисни, диалектологияны эмда башха бёлюмлени тинтиуде, джарашдырыуда алимле мийик дараджада терен оюмлу ишле джазгъандыла.

¹ Хабичев М.А. Именное словообразование и формообразование в куманских языках. «Наука», М., 1989, стр. 22.

² Боровков А.К. Очерки карачаево-балкарской грамматики //Языки Северного Кавказа и Дагестана. (Сб. лингв. исследований). т.1, М.-Л., 1935, стр. 17.

Алай а кӳарачай-малкӳар тил илмуну тинтиу-сӳзӳу ишлери алкӳын бошалмагӳандыла, тилни бир кӳауум ышанлары белгилен-мегендиле, кӳб соруугӳа тыйыншлысыча джууаб берилмегенди, бир-бир оюмла уа джангылычлыдыла.

Бизни сартын, тил илмуну бир бӳлюмю – фразеология – аллай экили халда турады. Фразеология деб неге айтылады, аны чеклери, магӳана эмда грамматика энчиликлери недеди, аннга тил илмуну кӳайсы кесегинде кӳаралыргӳа кереклиси эмда была бла байламлы башха соруулагӳа бюгюнлюкде толуга, кескин джууаб джокӳду³.

Алимлени бир кӳаууму фразеологияны «кенг» магӳанада⁴, бирси кӳаууму уа идиоманы чеклеринде береди. Бюгюнлюкде, бу эки кӳауумгӳа юлешинген халда, фразеологиягӳа аталыб бютеулей да 7000-нге джууук⁵ илму иш джазылгӳанды. Болса да, алимле фраземаны энчи ышанларын белгилеген шартланы джангызында да бир оюмгӳа келелмегендиле⁶.

Бу темагӳа аталгӳан илму ишледе, джангылычлары бла бирге, кӳб магӳаналы оюмла, пикирле болгӳаны хакӳды. Аны барын эсге алыргӳа дурусду, бу илму-тинтиу ишибизде алай этерге да муратлыбыз.

Биз фраземаны кӳуралыу мадарларын, тилде энчи магӳаналы болуун эмда ат атау халын, аны энчи ышанларын бла чеклерин, фразема деб неге айтылгӳанын ачыкӳаргӳа излейбиз.

Алгӳы бурун сӳз нени юсӳнден барлыгӳын белгилерге тыйыншлыды.

Биз сӳлешген заманыбызда «суусаб ичерге», «китаб окӳургӳа», «сурат салыргӳа», «таш юй», «кӳой эт», «кӳарангы кече», «намаз кӳылыргӳа», «акӳ кӳар», «илмуну джолунда» дегенча сӳзтутушла бла хайырланабыз. Быллай сӳзтутушла тӳгерегибиздеги затланы, аланы ышанларында тюрленмеген неда бирча халда кӳб джюрюген шартларын береди. Бу сӳзтутушланы кӳурамларына кирген сӳзле башха халда, башха сӳзле бла да джюрюрге боллукӳдула. Сӳз ючюн, «дарман ичерге», «китаб *сатаргӳа*», «*таш* салыргӳа», «таш *балта*», «*тауукӳ* эт», «кӳарангы *бау*», «*джаназы* кӳылыргӳа», «акӳ *джююн*», «*тюзлюкню* джолунда».

Болса да, бизни тилибизде сӳзлери хаман да бир халда, бир сан-

³ Виноградов В.В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической науки. ЛГУ, 1946.

⁴ Муратов С.Н. Устойчивые словосочетания в тюркских языках. ИВЛ, М., 1961.

⁵ Мокиенко В.М. Славянская фразеология // Учеб. пособие для студентов ун-тов. М., Высш. шк., 1980, 3-чю бет.

⁶ Шукуров Ж.Ш.О фразеологических сочетаниях в киргизском языке. Фрунзе, 1956.

да, бир джорукъда джюрюген, бир магъананы берген сѣзтутушла да аз тюлдюле. Аллай сѣзтутушланы сѣзлерин не орунлары бла, не башха сѣзле бла ауушдурургъа болмайды - ауушдурсакъ, сѣзтутушну магъанасына къатыллыкъбыз, аны тюрлендирликбиз, бир-бирде уа чырт магъанасыз этиб къояргъа да боллукъбуз.

Сѣз ючюн, «аякъ тирерге» (унамазгъа деген магъанада) деген сѣзтутуш «аякъ таяргъа» (терсейирге) неда «аякъ салыргъа» (атларгъа, джюрюрге) деген сѣзтутушла бла не аз да келишмейди. Энди биринчи сѣзтутушну башха сѣзюн ауушдуруб да кѣрейик: *«таякъ тирерге», «тиреу тирерге», «таш тирерге»* (бир зат *аумазгъа, джюрюмезге, ачылмазгъа* этилген мадарла), д.б. – быланы магъаналары тенгледирленген сѣзтутушдан, кѣргенибизча, башхадыла.

Тилде тюрленмеген халда, джангыз бир магъанада джюрюген алгъыш-къаргъыш сѣзтутушланы санлары да кѣбдю (*иш къолай болсун, мал кѣб болсун, сау кел, иги джолгъа бар, сау бол, эсен бол, тюб бол, Аллах урсун, ант этдир, огъур бла, тейри адамы*, д.б.).

Паремиялогия да (нарт сѣзле, айтыула, ырысла бла, ол-бу ышанла бла байламлы сѣз кепле, таурух/джомакъ башлагъан/тамамлагъан сѣзле) не тыш халы, не ич магъанасы тюрленмей, кеп халда джюрютюлкюнеди⁷. Сѣз ючюн, «суугъа кетген - таш къармар», «игиликге - аманлыкъ», «уф-чуф/ас-мус адам ийис», «аны кѣрмегенибиз кибики, ауруу-талау кѣрмей къалайыкъ», «игилиги мени, аманлыгъы ташдан, таудан кери», «эл алдай эсе, мен да алдайма», «кѣз кѣрген тюлдю - къулакъ эшитгенди, айт дей эсегиз, айтайым», «тюу машалла», «аман кѣз тиймесин», «джанынга улу», д.а.к. башхала.

Тилде тюрленмеген халда эки неда талай сѣзден къуралгъан терминле да бардыла. Ала кеслери да хазыр халда (формада) хайырландырыладыла (*гылын къуш, баш кюн, сабан агъач, ит-тили-чапыракъ, алма терек, шорбат чыпчыкъ, тели ауруу, къара къыш, ат арба, эки джегилген арба, темир джол, тирмен къакъгъыч, къотур капек, шым бау*, д.б.).

Къарачай-малкъар тилде, бирси тюрк тилледеча, ат бла этимден къуралгъан сѣз бирлешле да аз тюлдюле⁸. Аллай бирлешлени алимлени бир къаууму къош этимлеге санайдыла, бирсилери уа фразеологияны къурамына къошадыла. Аладан да бир талай мисал:

⁷ Фелицина В.П. О пословицах и поговорках, как материале для фразеологического словаря. М., Л., 1964.

⁸ Хуболов С.М. Фразеология айтымланы форма эм магъана жаны бла тинтиу // Проблемы обучения родному и русскому языкам в балкарской школе. Нальчик, 1994.

салам бер, кѳол тут, эсге ал, билиб кѳой, бай//уппа эт, джол бер, чага эт, ич(малны) эт.

Тюрленмеген сѳзтутушла, бир энчи толу магъананы бергенча, болушлукъчу халда джюрюрге да боллукъдула. Сѳз ючюн, *ай ме-дет, болса да, аны кибики, дагъыда башхала, ол себебден, аны ючюн, эмда башхала, эй марджа, ах дыды-дыды, алай бла, алайды да, дагъыда ала кибики башхала...*

Тилибизде -ча, -лай//лей аффиксле неда кибики деген сѳз кѳошулуб кѳуралгъан тенглешидириу (компаратив) сѳз бирлешликлени асламысы да тюрленмей келеди. Сѳз ючюн, аждагъанла кибики, кѳутургъан ѳгюзча, шайтан эмизиклей, шайтан арбача, ийне джутхан итча, Дотдулары кеслерини кѳошларына чабханлай, ахырзаман кибики, чынтды кишича, гыдай эчкича, д.а.к. башхала.

Быладан сора да тилибизде динден, китаб-джазма тилден кирген кеп (клише) халда джюрюген сѳз бирлешликле, калькала джюрюйдюле: *бир Аллах; Аллах бирди, файгъамбар хакъды; азан кѳычыръргъа; салах тартыръргъа; американы ачаргъа; ал сѳз; газет бет; зем-зем суу; ахыр кѳонгурау; ачыкъ дерс; илму атлам; мамырлыкъ белги(кѳгюрчюн); дюлдюр ат; ѳхтем Кавказ; радио бериле; эстраданы джолдузлары, д.б.*

Бюгюнлюкде тил илму фразеологиягъа буюргъан хазнаны кѳурамы бирча болмагъанлыкъдан, аны «кѳоланлыкъындан» фразеологияны чеклерин кескин этерге мадар болмай тургъаны хакъды. Кѳуралыу мадарлары, магъана жанлары, тилде джюрютюлюу джорукълары бирча болмагъан затланы бир сафха джыйыу, бизни сартын, кесини тамалында огъуна жангылычлы, илмугъа уа заранлы ишди.

Фразеология къайсы бир тилни да эм сейир, илму кѳзден тинтерге уа эм къыйын хазнасы болгъанына аны термин атларыны кѳблюгю да кесича бир шагъатды. Хар бирине энчи эс бѳлмегенлей, бир талайын тизиб кѳрейик.

Фразеология деген сѳз рум (грек) тилден чыгъады: phrases - айтыу, сѳлешиу айланч + logos - сѳз, ангылам, билим, илму. Ингилиз эмда американ лингвистикада муну атына idioms бла prases дейдиле; испан илмуда locuciones, modismos деген терминле бла белгилейдиле. Араб тил илмуда «таза идафа», «къатыш идафа» деб джюрютедиле. Орус илмуда фразеологияны чеклери кескин белгиленмегенича, алимле бир термин атда да тохтамагъандыла. Сѳз ючюн, фразеологический состав, фразеологическая единица (В. В. Виног-

радов)⁹; фразема, устойчивая фраза (В. Л. Архангельский)¹⁰; фразеологический оборот, фразеологизм (В. Н. Телия)¹¹; идиома, идиоматизм (И. Е. Аничков) д.б.

Тюрк тиллени юслеринден айтханда, мында да хал алай кьолай тюлдю: фразеология бирлешликле, идиома бирлешликле (М. Ф. Чернов¹² - чуваш тил; З.Г. Ураксин¹³ – башкир тил; С.К. Кенесбаев¹⁴ – кызах тил; Ж.Ш. Шукуров¹⁵ – кыргыз тил); лексика-фразеология бирлешликле, таза фразеология бирлешликле, фразеология кепле (Х. Б. Бердиев¹⁶ - узбек тил); осман тюркеледе¹⁷ *ya deyim, frazeolojik olusum, frazeolojik birlesim* дейдиле.

Къарачай-малкъар тилде джюрютюлген терминлеге да къарайыкъ: фразеология хазна, идиоматика байлыкъ, фразеологизмле, айырылыргъа болмагъан сѣзтутушла, фразеология айланч, идиома, фразеология, д.а.к¹⁸.

Бу ишибизни мындан ары бардырыр ючюн, джангы ат атаб, бу санны андан да ары кѣбдюре айланмай, бизни сартын, хазыр терминле бла хайырлансакъ тыйыншлыды. **Эки неда талай сѣзден къуралгъан, кеп халда джюрюген бирлешликлеге «фразема» десек дурусду.** Ол ат къарачай-малкъар тил илмуда бегиб бошагъан «семема», «лексема», «морфема» дегенча терминлеге таб келишеди. **Фраземалагъа къарагъан, аланы тинтген илмугъа «фразеология» десек, бу термин да кесини сѣз къурамына магъанасы бла толу келишеди. Тилде джюрюген фраземаланы бютеулейине «тилни фразема хазнасы» (ТФХ) дейик.** Алай бла биз бу ишибизде кеси оюмубузну айтхан заманда бу юч термин бла хайырланыкъбыз.

⁹ Виноградов В.В. основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины. /Труды научной сессии ЛГУ. Секция филологических наук. М., 1974.

¹⁰ В.Л. Архангельский. Устойчивые фразы в современном русском языке. Рсот., 1964.

¹¹ Телия В.Н. Что такое фразеология. М., Наука, 1966.

¹² Чернов М.Ф. К истории изучения идиоматических сочетаний // Чувашский язык. Чебокс., 1976.

¹³ Ураксин З.Г. Фразеология башкирского языка. М., 1975.

¹⁴ Кенесбаев С.К. Фразеологический словарь казахского языка. Алма-Ата, 1977.

¹⁵ Шукуров Ж.Ш. О фразеологических сочетаниях в киргизском языке. Фр., 1956.

¹⁶ Бердиев Х., Расулов Р., Иулдашев Б. Узбек фразеологиясында материаллар. Къисми 1. Самарканд, 1976.

¹⁷ Sanskiy N.M., Bistrova E.A., Kamileva A.A. 700 rus deyim. М., 1984.

¹⁸ Текелени И.Къ. Къарачай тилни фразеология сѣзлюго. Черк., 1984; Джарашыулань З.Къ. Къарачай-малкъар тилни фразеология сѣзлюго. Нальч., 2001; Башиева С.К. Некоторые проблемы фразеологической стилистики карачаево-балкарского языка. Нальч., 1987;

Гузев Ж.М. Проблематика словника толковых словарей тюркских языков. Нальч., 1984.

І. ФРАЗЕМАНЫ ЭНЧИЛИКЛЕРИ БЛА ЧЕКЛЕРИ

(Тенгleshдириу-келишдириу халда сюзюу)

Къарачай-малкъар тил илмуда фразеология кеч къуралгъан бёлюм болса да, талай магъаналы иш этилгенди. Эм биринчиге «Вопросы фразеологии современного карачаево-балкарского языка» (Жарашыулары З. Къ.), «Къарачай-малкъар тилни фразеология сёзлюгю» (Текелени И. Къ.), «Малкъар тилни школ фразеология сёзлюгю» (Башилени С. Къ. бла Жарашыулары З. Къ.) эмда «Къарачай-малкъар тилни фразеология сёзлюгю» (Жарашыулары З. Къ.) деген ишлени айтыргъа тыйыншлыды. Бу уллу илму ишледен сора да талай алимни фразеологиягъа джораланган статьялары чыкъгъандыла басмадан (*Хуболланы С. М., Гузелени Ж. М., Башилени С. Къ.* д.б.).

Башында айтылгъан алимлени илму ишлеринде тилни фразема хазнасына (ТФХ) фраземала бла бирге нарт сёзле, айтыула, тенгleshдирген-ушашдыргъан бирлешликле, къанатлы сёзтутушла да киредиле. Авторлары бир къаууму къош терминле ТФХ-гъа кирирге керекдиле, керек тюлдюле дегенни айтыб, тилни мадарларыны бла ангыламларыны орунларын алмашдырадыла, аланы чеклерин, хайырландырыу джорукъларын бузадыла. Тил илмуда быллай хал ТФХ-ны чексиз, фразеология илмуну да тутхучсуз этеди.

Фраземаны ол-бу энчиликлерин белгилеуде, тилни фразема хазнасын тохташдырыуда алимле бюгюннгю тил илмуда бир-бири бла бир заманда да келишелмезлей эки тюрлю джолну сайлабдыла: «Бир къауум тинтиучюле аз-буз да магъана-къурам байламлыгъы болгъан сёзтутушлары, тюрлю-тюрлю айланчлары ТФХ-гъа не къадар кёбюн джыяр джанындандыла, бирси алимле уа къуру да фраземада джюрюген энчиликлени табыб, аны чеклерин кескин ачыкълар-

гъа излейдиле» (Ершова-Белицкая Л., 1968)¹⁹. Не джашырыу, фраземагъа «кенг» кёзден къарау алимлени арасында эм бек джайылгъан оюмду. Аллай мардасыз, чексиз «кенгертиу» оюм тилде джюрюген бютеу байланнган сёзтутушланы фраземаны къурамына теджетеди. Сёз ючюн, С. Ожегов фраземагъа джангыз бир излем шартны тохташдырыб къояды. «Аланы бирикдирген джангыз бир зат барды, - дейди ол, – байланнган сёзтутушлукълары»²⁰.

Фразеологияны тил илмуда энчи орунлу болууну биринчи атламларын этдирген алим В.В. Виноградов огъуна фраземаны баш шартына аны къурамындагъы сёзтутушну байланнганлыгъын салгъанды. Сёзсюз да, фраземаны къурамы байланыб болургъа керекди, алай а ол шарт фраземаны белгилеуге бек азлыкъ этеди. Тилде не аз да фразема болмагъан байланнган сёзтутушла бек кёбдюле: *эт ашаргъа; орун салыргъа; дерс этерге; мал кесерге; ачха санаргъа; ёнгкюч алыргъа; намаз этерге; садакъа берирге* д.б. «Байланнганлыкъ» шартны быллай кемизлигин джабар умутда, бир къауум алимле аны талай дараджагъа юлешеди: «стилистика халда байланнган сёзтутушла», «синтаксис бла байланнганла», «структура бла байланнганла» (Цой А.А., 1961, 179-чу бет)²¹; «тилде айтылыу бла байланнганла», «магъана джанлары бла байланнганла», «тил белгича байланнганла» (Карасаев А.Т., 6-8-чи бетле)²².

Кеслерини байланнганлыкълары бла да, идиомалыкълары бла да къарачай-малкъар тилде джюрюген бир къауум къош сёзлени (*сан-сары, къаппа-къара, чыммакъ-акъ, боппа-бош, хабур-чубур*) фраземадан уллу башхалыкълары джокъду дерлейди, алай а къош сёзле тилни фразема хазнасына кирмейдиле. Аны айтханыбыз, бюгюннгю тил илму фраземаны энчиликлерин белгилеуде, чеклерин ачыкълауда, аны къурамын тохташдырыуда экили халда тургъан кибикиди.

Бизни сартын, тил илмуда да, къарачай-малкъар фразеологияда

¹⁹ Ершова-Белицкая Л.Ф. К вопросу о фразеологической единице и фразеологических связях // Вопросы лексикологии и фразеологии современного русского языка. Ростов-на Дону, 1968, 97-чи бет.

²⁰ Ожегов С.И. О структуре фразеологии. (В связи с проектом фразеологического словаря русского языка) // С. И. Ожегов. Лексикология. Лексикография. Культура речи: М., 1974. 182-209-чу, 216-219-чу бетле

²¹ Цой А.А. Структурно-семантические особенности некоторых видов устойчивых предложно-падежных сочетаний в современном русском языке // Вопросы фразеологии. Труды Самаркандского ун-та им. А. Навои, Самарканд, 1961, 179-чу бет.

²² Карасаев А.Т. О фразеологизмах чеченского языка: Автореф. дисс. канд. филол. наук. Грозный, 1978, 6-8-чи бетле.

орунлу болуб тургъан джангылычланы кёбюсюню чурумлары быладыла:

а) фраземаланы энчи шартларындан эсе тыш, джалгъан ышанларына артыкъ эс бёлюу;

б) тил илмуну ангыламлары бла мадарларын алмашдырыу неда терс хайырландырыу;

в) фраземаны тинтиуде лингвистиканы бир бёлюмюне артыкъ эс, магъана беруу.

ТФХ-ны чеклерин белгилер ючюн, фразеологияны энчи мадарларын тохташдырыр ючюн, сёзсюз да, фраземаны баш ышанларын ачыкъларгъа керекбиз. Тил илмуда алимле бу затны юсюнде бир оюмгъа келмегендиле. Фраземаны энчиликлерин белгилеуде **бирден сегизге дери** (*бир-бир алимледе уа андан аслам огъуна да*) шартын тохташдырадыла: **а)** эки неда талай сёзден къуралады; **б)** тюрленмеген халда джюрюйдю; **в)** фраземаны магъанасы аны къурагъан сёзлени магъаналарындан чыкъмайды; **г)** кёчген магъананы береди; **гъ)** сёзге тенгшиди; **д)** ат атайды - номинативлиди; **дж)** башха тилге кёчюрюлмейди; **е)** суратлау кючу барды; **ж)** сёлешгенни халын кёргюзеди... (Шарль Балли, В. В. Виноградов, Б. А. Ларин, С. К. Кенесбаев, Г. А. Байрамов, С. Н. Муратов, Жарашыулары З. Къ., В. Н. Телия, А. А. Кямилева, Текелени И. Къ., Ф. С. Сафиулина, В. В. Иванов эмда башхала).

Болса да, бу шартланы асламысы тилни фраземадан къалгъан мадарларында да тюбейдиле. Алай эсе уа, башында белгиленген ышанла фраземаны кесини энчиликлеримидиле огъесе аны кёшакъ шартларымыдыла, деген соруу орунлуду эмда амалсыз кереклиди.

Кертиси бла да фраземаны энчи шартларын кёшакъ ышанларындан айырмай, аланы кескин тохташдырмай, фразеологияны чеклерин, мадарларын, ТФХ-ны да къурамын белгилеу ким къалай суйсе, къалай ангыласа, къайсы ышанларына таянса, аннга кёре созула-джыйыла барлыкъды. Ол себебден биз фраземаны къуру да кесинде джюрюген шартларын, энчиликлерин белгилерге керекбиз.

§ 1. Фразема бла сёз.

Адам улусу дунияны таний баргъанына кёре, бар затлагъа неда аланы юслеринде къуралгъан халгъа, сезимге, оюмгъа атла да атай барады. Затны таныгъандан, билгенден сора да, аны къалай билгенин, сезгенин, ол затны къалай ангылагъанын башха адамланы ангылаулары бла, сезиулери бла, билиулери бла да тенгleshдирирге излейди. Алай демеклик, адам дунияны керти суратын биринчи тинтиутаныу мадарла бла, ызы бла уа, тенгleshдириу бла биле барады. Сёзсюз да, адам улуну бюгюннго ёсюмюнде хапарны аллай алгъан-берген ишлеринде асламысына сёзле джюрюйдюле. Болса да, ол, бу чурумланы юслери бла хар бир ангылам белгини да бериб баралмайды сёз. Аллай кёзюуде сёзден эсе онглу, кенг тил белги керек болады. Бизни сартын, тилде аллай «улоулукъну» фразема толтурады.

Тилни фразема хазнасы бла сёз хазнасыны бир бирлерине ушаш келген джерлери кёбдюле. Фразема, сёзча, адамны джашауунда бар, болгъан затланы атларын айтады, ала бла байламлы халны, болумну кёргюзеди (*къарт бёрю, тели обур, зукку чибин, иегилерин санаргъа, джылы къолдан, джылы джерчик, башдан аякъ, хо бир да, ктайры сеннге, хо сеннге, кет ююннге*, д. б.). Кёргенибизча, фразема да, сёзча, лексика белгиди; сёзча, тилни магъана айыртхан баш кесегиди. Ол себебден фраземаланы да, сёзленича, сёзлюкге*²³ кирирге мадарлары барды.

Магъана джаны бла къарагъанда, фраземаны дагыда барды сёз бла бирчалыкълары. Сёз ючюн, фразема сёз бла бирге бир затны белгилерге боллукъду, а. д. сёзге синоним болуб келирге боллукъду (*тынгыларгъа - къулакъ салыргъа; ктызыгу - ёлюм къара; ачыула-нады - азау джарады; дженгил - алхам сагъат демей; джунчургъа - сытчы-мытчы болургъа*, д. б.).

Фраземала, сёзлеча, бир магъананы (моносемия) джюрютюрге неда кёб магъаналы (полисемия) болургъа боладыла. Сёз ючюн, **аякъ тирерге** - 1) унамазгъа, 2) рысхы этерге; **огъары аягъына минерге** - 1) бошалыргъа, 2) къоркъаргъа; **баш тутаргъа** - 1) кечинмек этерге, 2) бай джашаргъа, 3) онглу болургъа, 4) сыйлы болургъа.

²³ * Сёзлюк деген термин, ТФХ-ны юсюнден айтханда, лексикография илмуну толу джоругъу бла джарашдырылгъан джыйымгъа тюгел келишмейди, аннга ушаш болса да, бираз башхады. Фразема сёзлюк кесини энчи джорукълары бла джарашдырылады. Бу затны юсюснен А. И. Молотковну, И. Къ. Теке улуну, С. К. Кенесбаевни дагыда башхаланы фразеология сёзлюклерине да къара.

Фраземала бла сёзлени магъана джаны бла бирчалыкътарын тенгешдирген заманда омонимияны, синонимияны, антонимияны да эсге алыргъа тыйыншлыды. Бу ышанла эки къауумда да тюбейдиле. Аны юсюнден Текелени И. Къ. кесини сёзлюгюнде (11-чи бет) толу джууаб береди. Ол себебден, хар биринде энчи тохтамагъанлай, фразема бла сёзню омонимия, синонимия, антонимия ышанларында да ушашлыкътарын чертирге боллукъбуз.

Фраземала, сёзлеча, адамны джашауунда болуб кетген, бола турган затла бла байламлыдыла. Алай эсе уа, джангы фраземала къошула баргъаныча, бир къауум фраземала да, эски бола, тилни эски (архаика) хазнасына кёчерге боллукъдула (В. Н. Телия, 28-чи бет.)²⁴. Оюмубузгъа шагъатлыкъ этерик талай юлгю келтирейик: адиллик этерге - саугъагъа берирге, эзеу болургъа - бирге учаргъа, эрик ашатыргъа - къыйнаргъа, д. б. Фраземаны къурамында келген сёзле кеслерини тюз магъаналарында атагъан затла, халла неда болумла бюгюннгю джашауда джокъ эселе, аны кибики тил бла хайырланганла ол затлагъа башха сёзле бла ат атай эселе, ол сёзле кеслери архаикагъа кетгенча, ала къошулуб къуралгъан фраземала да тилни эски, аз джюрютюлген неда хайырладырылмагъан хазнасына кёчерге боладыла.

Сёзле фраземаланы къурагъанча, фраземала да джангы сёзлени къуаргъа боладыла: *сарыкъулакъ* - ючтюменлик ачха, затны эм маджалы, игиси; *саубитген* - мазаллы; *аманбет* - азгъан, ауругъан... Фраземала, сёзлеге ушаб, «тилни кесеклерини къуллугъунда джюрюрге да боладыла, айтымны членени къуллугъунда да келедиле» (Хуболланы С. М., 6-чы бет)²⁵.

Кёргенибизча, сёз бла фраземаны кёб бирчалыкълары барды. Болса да, фразема бла сёзню бир биринден башха этген, айыртхан энчиликле да аз тюлдюле. Аллай энчиликлени бири - фраземаны къурамы - аны эки неда талай сёзден къуралгъаны.

Къарачай-малкъар тилде, башха кёб тилледеча, бир сёзню джангыз бир басымы болады. Фраземаны уа, талай сёзден къуралгъаны себебли, эки неда андан кёб басымы барды. (*Аны юсюнден дагъыда къара*: Н. М. Шанский. Фразеология современного русского языка. 21-чи бет.)²⁶.

²⁴ Телия В.Н. Что такое фразеология? М., Наука, 1966.

²⁵ Хуболов С.М. Фразеология айтымланы форма эм магъана жаны бла тинтиу // Проблемы обучения родному и русскому языкам в балкарской школе. Нальчик, 1994.

²⁶ Н.М. Шанский. Фразеология современного русского языка. М., 1963, 21-чи бет

Сёзню кѳурамына кирген аффикслени кѳайсысы болса да кѳо-
ратылса, сёзню магѳанасы амалсыз тас болады неѳа бек тюрленеди
(таракѳ - тар; башлы - баш; кѳоллукѳ - кѳол; чалдыу - чал; базар -
баз). Фраземаны кѳурагѳан сёзле кѳѳюсюне бирча, тюрленмеген
халда дѳюрюселе да, бир-бирде аны кѳурамындан бир сёзюн алгѳ-
анлыкѳгѳа, фразема магѳанасын тас этмезге болады: башында кѳа-
зан кѳайнаб - башы кѳайнаб; оту ёрге джанмайды - оту джанмайды;
ичинден кѳара кюерге - ичинден кюерге; кюлюн кѳкге сууурургѳа -
кюлюн сууурургѳа; сени сыйынг да тѳппемде болсун - сыйынг тѳп-
пемде; тили артына кетиб - тили кетиб.

Сёзню кѳурагѳан морфемала тюрленмеген дѳорукѳда келе эселе
(тамыр+аффикс+аффикс), фраземаны (*бир кѳауумунда*) кѳурагѳ-
ан сёзле орунлары бла алмашыргѳа боллукѳдула: аны бла оту джан-
майды - джанмайды аны бла оту; дѳюреги чанчырмы эди - чанчыр-
мы эди дѳюреги; бычагѳымы береме - береме бычагѳымы; бурнуна
дѳыджым сууурб алырма - дѳыджым сууурб алырма бурнуна.

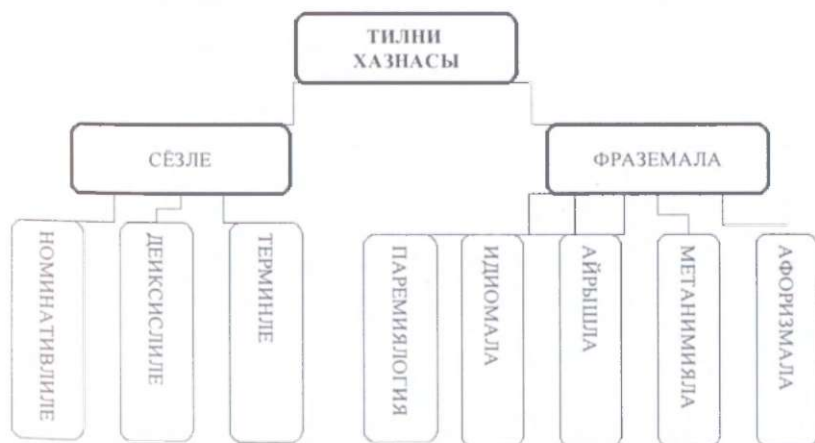
Фраземаны кѳурамындагѳы сёзле орунлары бла алмашхан бла
бирге, аланы орталарына «кѳыстыргѳычла» да тюшерге боладыла:
дѳюреги чанчырмы эди - чанчырмы эди *аны да* дѳюреги; бетине
сыйындырыргѳа - аны бетине *не да* сыйынныкѳды; кѳлю чыгѳар-
гѳа - андан кѳлюм *тамам* чыкѳгѳанды; сыртындан кѳайиш алыр-
гѳа - аны сыртындан, *тейри-адамы*, кѳайиш алырма; тѳппесинден
кѳуяргѳа - тѳппесинден *бир да аямай* кѳуяды. Сёзню ортасында
быллай «кѳыстыргѳычла» орунсуздула - сѳз магѳанасын тас этеди:
баш - балш; таякѳ - табякѳ; чолакѳ - чоллакѳ; темирли - темирчили;
дѳол - дѳоул. Сёзню экиге, ючге бѳлюнмегенлиги, морфемалары-
ны орталарына дѳукѳ салыргѳа болмагѳанлыкѳы аны баш ышан-
ларыны бириди. Ол себебден сѳз бла фраземаны грамматика кѳу-
рамларында кѳзѳау ушашлыкѳ болмаса, бирчалыкѳ дѳокѳду. Тил-
ни имманентли дѳорукѳтарына эс бѳлсек, амалсыз эсленик дагѳ-
ыѳа бир зат барды: тилни маѳарларында (сѳзде, сѳзтугѳушда, айтым-
да, фраземаланы кѳѳюсюнде да) кѳурам тюрленсе, магѳана дѳаны
да тюрленеди. Алай эсе уа сѳз бла фраземаны (кѳалгѳан тил маѳар-
ланы да) грамматика кѳурамлары, аланы кѳуралыу дѳорукѳлары
башха болгѳанча, магѳана дѳанлары да - магѳананы кѳураулары
да, тюрлендириулерѳ да - башхады.

Фразема сѳзледен кѳуралгѳаны себебли, сѳз биринчидѳ, алгѳа
кѳуралгѳанды, фразема уа экинчидѳ, артдан, ол сѳзледен кѳуралгѳ-
анды. Алай а фраземаны магѳанасы аны кѳурамына кирген сѳзлени

биргелей берген магъаналары болмай, джангы, экинчи магъанады.

Сёз ючюн, «бетин ачаргъа» (уялмазгъа, джунчумазгъа деген магъанада) деген фраземаны магъанасы джангы келинни юсюнде этнлинген миллет адет бла байламлыды. Джангы келинни ау джаулугъун алыб, бетин ачыб, джумушлагъа джарарча, юйлю адам этгендиле. Ол кюнден сора келин уялмай отоудан чыгъаргъа, джумушлагъа къошулургъа эркин болгъанды. «Бетин ачаргъа» деген сёзтутуш кёчген магъананы (метафоризацияны) джоругъу бла келинчикни «уялмагъанын» башхалагъа да кёчюреди. Алай бла «бетин ачаргъа» деген сёзтутушну магъанасы *бетин + ачаргъа = ачыкъбет этерге* болмайын, «уялмазгъа, бетсизленирге, джунчумазгъа» деген джангы, экинчи магъананы береди. Болса да, мыннга тюз метафоралы сёзтутуш дерге джарарыкъ тюлдю. Сёзтутушну алгъыннгы метафоралы «ачыкъбет» сураты да, «юйлю адам болуу» деген кёчген магъанасы да унутулуб, бир джары кетиб, джангы энчи «уялмагъан, джунчумагъан» деген магъананы алгъанды. Алай бла сёзле – сёзтутушха, сёзтутушла – метафоралы сёзтутушха, метафоралы сёзтутушла да фраземагъа кёчедиле.

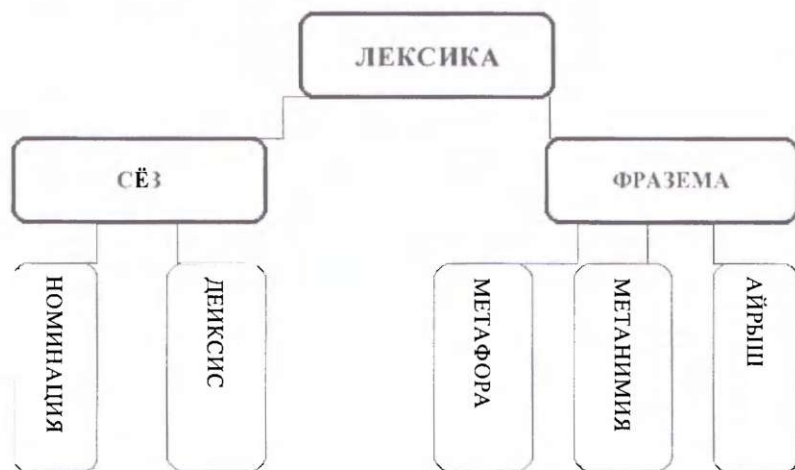
Кёргенибизча, сёзле бир кёзюупе баш магъаналарын тас этиб, сёзлюкле джорюмеген, ары дери аланы юслеринде болмагъан джангы магъананы аладыла, алай бла фраземаны къурамына киредиле (къуру тыш суратлары бла кирселе да, кеслерини энчи, баш магъаналары бла бир заманда да кирмейдиле). (1-чи суратха къара).

Фраземаланы кёбюсюн бу халда тинтерге, аланы къурагъан сёз-тутушланы ал суратларын табаргъа, аланы джангы магъанагъа кёчкю мадарларын, халларын тохташдыргъа боллукъду. Алай а быллай халлы тиитиуле фраземаны къурлыу тарихине (этимологиясына) къарагъадан башха, тилде бюгюнню халына, аны ачыккълаугъа уялду себеб болмайдыла эмда биз башында салгъан соруулагъа джууаб бермейдиле.

Фраземаны магъаналы, ол магъананы ачыккълау-сююу тилилмуну бек кыйын эмда аз тинтилген кесегиди. В. Л. Архангельский айтханга кёре, «тилде, сёзле къатыш, фраземала энчи, магъана джюрютюу къуллукъ эте эселе, тилин лексико-семантикалы абстракциясындан, синтаксисли абстракциясындан да башха, аны энчи абстракциялы ышанлары болургъа керекди». Фраземала тилни сёзледен, сёзтутушладан бир башха, энчи структурасыдыла²⁷.

Фраземаны магъана энчилигин ангылар ючюн быллай шартларына да эс блюрге, тенгледирге дурусду – сёзле бла бирге тилни лексиконуна кире, джангы белгиле къурай турганлай, фраземаны кесини къурамы башха-башха джазылмайды, алай а сёзтутушха, синтаксис структурагъа да кирмейди. (2-чи суратха ктара).

²⁷ В. Л. Архангельский. Устойчивые фразы в современном русском языке. Основы теории устойчивых фраз и проблемы общей фразеологии. Из-во Ростовского ун-та. 1964, 60-чы бет.

Фраземаны кырамына кырген сөзлени биргелей магъа талары аланы бир-бирлерине кыошулгъа магъанасы болмай, башха, джангы магъана болгъаны чурумун, бизни сартын, тилде затланы энчи атларыны сылтаууда да излерге келекбиз. Белгилисича, дуняда кёб затны джангы бир агы болуб кыалмай, эки неда талай аты болургъа да болады. Аллай атланы тилде орунлу болгъанларыны кёб тюрю чуруму барды. Адамны мыйысы толусу бла анылагъан, «чайнаб джуталгъан» затланы сөзле бла белгилеб сөлөширге болады. Айырыб чертлуге кереклиси – толусу бла анылашмагъан затны сөз белгиле аты болмайды. Адам, анысыны быллай «сакълыгына» да кыарамый, бир затха экинчи, ючюнчю ат атаргъа да ёчдю. Затны белгилерге, тилде джюрютюрге, джангылычсыз хайырладыргъа бирез кыйын болса да, адам сөлөшинген заманда аллай экинчи атла бла кесини энчи кыарамын, ич урумун, халын, кёюн танытыргъа болды.

Фраземаланы хазна кыалмай барысыны да магъаналарын банха сөзле бла, сөзгутушла бла биррге мадар барлы тилде. Алай а фразема бла берилген халны, сезим энчиликни бермеклик ючю сөзлеге бек кыйынды неда чыртда этилинмезчады. Сөз ючюн, «зукку чибин» (джукъда) деген фраземаны тинтиб керейик. «Джукъда» деген сөзю магъанасы не болса да бир затны болмагъанын кыргюзтеди, алай а адамны халын, ол затны болмагъанына кыалай кыарагъанын берелмейди. Алай демеклик – стилистика кючю джюкду. Ол себебден адамны айтыргъа излегенни, кёюн, халын толусу бла берелмейди.

Юлгю: «Хызыр, аны барыб не табдыгъыз?» «Не табарыкъ эдик – зукку чибин!» // Джукъда табмадык, боцуна бардык, деген маънада. Неда башха юлгюге кыарайык: «Биз кимни ючюне от салгъанбыз? Кимни оджагындан тюшгенбиз?» // Кимни сыйын тюшюргенбиз, деген магъананы береди. «Сыйын тюшюрюрге» деген сөзгутуш атамны айыблы, учуз этерге деген магъананы береди. «Оджакъдан тюшерге» деген фразема уа ол «айыбны», «сындырыуну» кыаллай халда, не мадар бла этилингенине кыошакъ джалгъау береди, аны кыргюзтеди (Бурун заманда дерти, джавлугъу болгъан юйге оджасъ бла тюшюб, тиширюгъа артыкълык этилингенди. Таулугъа уа юйюн, тиширюун сакълаалмагъанлыкъдан уллу учулулукъ, сыйсызлыкъ да джюкду). «Оджакъдан тюшерге» демеклик «бек учуз этерге», «тамам сындырыргъа» деген магъананы береди. Андан сора да, стилистика джаны бла быллай кючлю

фраземаны айтхан адам керти да тюз болуб, кесини гурушхасын кѣргюзюрге излейди неда чимдерге, кесини онглулугъун билдирирге кюрешеди. «Сыйын тюзюрюге» деген сѣзтутушну уа, кѣргенибизча, тюз магъана бергенден башха, алай иннет кючу, стилистика мадарлары джокъду.

Затланы экинчи атлары бла хайырланган заманда адам (1) не ат джашырады (адетни, динни неда бир башха чурумну кючу бла), (2) не кесини энчи халын, ич урумун берирге излейди. Фраземаланы кѣбюсюню тилде джюрютген, этген кюллукулары да экинчи атланыкычады²⁸. Ол себебден, фразема тилле, бир толу магъана бергенден сора да, сѣлешген аламны халын, сѣз баргъан затны юсюнден аны энчи оюмун, къарамын да береди дерге боллукъбуз.

Фраземаны тилде орнун, аны къуралуууну чурумларын, магъанасын, когнитив (ангылам) мадарларын тохташдырыу, сѣзсюз да, кыйын ишти. Бу затланы ачыкълар ючюн, бизни сартын, фраземагъа илмуну «тил бла ангы» бѣлюмюнде къараргъа керекбиз. (Сѣзге да ол бѣлюмде къаралгъанын чертирге излейбиз). Алай эсе уа, къуру лингвистика кѣзден къараб къоймай, логика, психология эмда когнитив илмуланы мадарларын да хайырландырыргъа дурусду. Ай медет, бююнлюкде, биз билгенден, бу башында айтылган илмулада бютеу лингвистикагъа джораланган (Мучник Б.С., Бронкар Ж.П., Кэл М., Канцельсон С.Д., Маккай А., Нуазе Ж., Райхштейн А.Д., д.б.) илму ишле болмасала, фраземагъа энчи аталган, адам айтырлай, терен магъаналы уллу тинтиуле бардырылмагъандыла.

Болса да, тил илмуда фразеологияны тинтеме дегеннге аны энчиликлерин табаргъа кереклиси хакъды. Алайсызгъа чеклерин тохташдырыу бир заманда да тынмазлыкъ, битмезлик джумуш болургъа боллукъду.

²⁸ Экинчи атланы юслеринден В.Н. Телия кесини «Вторичная номинация // Языковая номинация. Виды наименований. М., 1977. 6.- 213-214, деген илму ишинде талай джангы, сейир оюм береди.

§ 2. Фразема бла сѣзтутуш.

Тыш кѳурам суратларына кѳарасакъ, фразема бла сѣзтутушну араларында уллу башхалыкъ джокъду: эки кѳаууму да эки неда талай сѣзден кѳуралыбдыла. Фразема бла сѣзтутушну бир-бирлерине келишгенлерини/ушагъанларыны юсюнден илмуда кѳб тюрлю оюм джюрюйдю: толу ушашлыкъларын бегитгенден башлаб (Виноградов, Телия, Жарашуева, Хуболов, Текеев), бир-бирине не аз да келишмейдиле, деген оюмгъа деричи (Молотков, Жуков, Ахманов).

Фразеологияда бюгюнлюкде тынгылы тохташгъан оюмгъа кѳре, фразема, сѣзтутушча, эки неда талай сѣзден кѳуралалы. Бизни сартын, бу айтыуда кѳзге алай дженгил илинмеген бир таша джангылыч барды: **фразема, сѣзтутушча, талай сѣзден кѳуралмай, сѣзтутушланы кеслеринден кѳуралады**. Ол себебден, фраземаны кѳуралыууну чурумун да сѣзтутушну тамалында излерге керекбиз. (1-чи суратха кѳара).

Алгъы бурун фраземаны грамматика ышанларына эс бѳлейик. Фраземаны кѳурамына кирген сѳзле, сѣзтутушдача болмай, кеслерини тюз магъаналарында келмейдиле, эмда аланы бир-бирлерине кѳошулгъан магъаналарындан чыкъмайды фраземаны магъанасы. Фраземаны кѳурамына кирген сѳзлени быллай грамматика тюрлениулерин эслеб, «компоненты фразеологизма утрачивают все признаки слова» деген оюмгъа келеди А. Молотков²⁹. Алай а биз, кѳарачай-малкъар тилни фразема хазнасын тинтгенибизге кѳре, башха оюмгъа келебиз эмда башындагъыча оюмну терсге санайбыз.

Фраземаны кѳурагъан сѳзле кеслерини ал магъаналарындан кѳаллай бирге тайышсала, тайышмасала да, кеслерини грамматика ышанларын толусу бла тас этиб кѳоймайдыла. Фраземаны кѳурамына кирген сѳзле кеслерини грамматика энчиликлерине кѳре бетде, санда, заманда толу тюрленирге боладыла.

Бетде тюрлениую:

мен - джюрегим джарылды; биз - джюрегибиз джарылды;
сен - джюрегинг джарылды; сиз - джюрегигиз джарылды;
ол - джюреги джарылды; ала - джюреклери джарылды.

Санда тюрлениую:

бирлик сан – аягъым тайды; кѳблюк сан – аякълары тайды;

²⁹ Молотков А.И. Фразеологический словарь русского языка. М., 1967.

бирлик сан – *кёлюнг къалыр*; кёблюк сан – *кёллери къалыр*;
бирлик сан – *окъа согъуб*; кёблюк сан – *окъала согъуб*.

Заманда тюрлениую:

келлик заман – *аманыма таянырма*;
бу заман – *аманыма таяннганма*;
ётген заман – *аманыма таяннган эдим*.

Болушлада тюрлениую:

Баш б. – *тил тутхан*; этек кёлтюрген;
Иел. б. – *тил тутханны*; этек кёлтюргенни;
Бер. б. – *тил тутханнга*; этек кёлтюргеннге;
Там. б. – *тил тутханны*; этек кёлтюргенни;
Орун. б. – *тил тутханда*; этек кёлтюргенде;
Башл. б. – *тил тутхандан*; этек кёлтюргенден.

Кёргенибизча, фраземаны къурамына кирген сёзле, сёзтутуш-нукъулача, заман, бет, сан, болуш дегенча грамматика ышанланы тынгылы сакълайдыла. Быллай халын да эсге ала, фраземагъа ди-ахрония (заманда къуралыуу) кёзден къарасакъ, лексикадан эсе, синтаксисге джууукъду дерлейди. Эшта, фраземаны бу башындагъы грамматика халын эслеб айтхан болур Л. Ройзензон³⁰ «лексика тюл, синтаксисди фраземаны чынг аллындан да къурам материалы» деб.

Къарачай-малкъар тилде фраземаны синтаксисде орнун, грам-матика къуллугъун Байрамкъулланы У³¹, Алийлени У³², Ахмат-ланы И.³³, Баскаков Н., Хуболланы С. тыйыншлы дараджада тин-тиу этгенди. Алай болса да, аланы илму ишлери синтаксис тинти-уле болгъанлары себебли, сёз фраземаны юсюнден баргъан заман-да эс бютеулей да фраземаны синтаксисде орнуна берилген болма-са, фраземаны синтаксис энчиликлерине къаралмайды, фраземаны къуралыуунда синтаксисни орну, джумушу, юлюшю не аз да тин-тилмейди.

Белгилисича, «айтымны джалан да форма джаны бла тинтиу толу болмайды, бир-бири бла келишмеген затланы туудурады» (Хубол-

³⁰ Ройзензон Л.И. Синтаксис и фразеология. Львов, 1963, 49-50-чи бетле.

³¹ Bajramqullani U. Qaracaj tilni grammatikasi, 2 kesek, Sintaksis, Narsana, 1938.

³² Алиев У.Б. Синтаксис карачаево-балкарского языка М., 1972.

³³ Грамматика карачаево-балкарского языка. (Под общей редакцией Н. Баскакова). Нальч., 1976.

ланы С., 37-чи бет). Фразема айтымда сѣзтутушну кѣурамы бла келеди. Алай а, сѣзтутушну хар сѣзю айтымны бир энчи члени бола эсе, фраземаны кѣурамына кирген сѣзле барысы да биргелей аны бир члени боладыла, а.д. синтаксисни айтымны кѣурагъан сѣзлеге, сѣзтутушлагъа тийишген джорукълары фраземаны сѣзлерине келишмейдиле. Фразема кесини ол шартын сѣзтутушдан алмагъанын, бизни сартын, бир зат дженгил ачыкъларгъа боллукъду – сѣзтутушну кесини аллай энчилиги, шарты да джокъду.

Сѣз ючюн: *Къарны кысыб*, юсю тозурагъанында, ишлемей не этерик эди? Семѣнну *ауузундан чыкмагъан джели* быллайланы мингинден игиди. Сапар болмаса, алагъа *сѣзю ётерик* джокъду бизникиледе. Тейри адамы, Алим сизни да, кесин да *бет джарыкълы этерине*, былай кѣолугъуз бла тутханча, ышаныгъыз.

Кѣргенибизча, фразема тыш сыфаты бла сѣзтутушха ушагъанлыкъгъа, кесини синтаксис мадарлары бла (юлешиниб къалмай, бир магъананы бере, айтымда бир член болууу бла) андан эсе лексикагъа джууукъду. Белгилисича не кѣуралгъан сѣзлени, не къош сѣзлени синтаксис юлешелмейди – аллай сѣзле да айтымда бир член боладыла.

Башындагъы юлгюледе кѣргенибизча, фразема айтымда, бир член болгъаны бла къалмай, башчыны, хапарчыны, толтуруучуну, болумну, ачыкъларгъа кѣуллукъларында да келирге боллукъду. Тилде джюрюген фраземаланы асламысыны кѣурамлары этим бла байламлы болгъанлары себебли, айтымда кѣбюсюнде хапарчыны кѣуллугъунда джюрюйдюле³⁴. Бир талай мисалгъа кѣарайыкъ.

Башчыны кѣуллугъунда:

Ана бауурум, къайда, былай бир келчи къатыма!

Ол *джер джутарыкъ* къайры кетди, кѣрмедигизми?

Эй, *дуркъучу ёгюзчюгюм*, энди уа не хатачыкъ этерге башлагъанса?

Хапарчыны кѣуллугъунда:

Мен да *бурнум бла суу ичмейме*, аллай бирчикни мен да ангылайма. Тейри, кесим да эселегенлей ол иги адамны *джанына тийдим*.

Ой Солтанны ол гитче келининде бир обурлукъ, бир къайгъы барды, туура *джерни тюбю бла джюрюйдю*.

³⁴ Хуболов С.М. Предложения со сказуемыми – устойчивыми словосочетаниями слов // Вопросы лексикологии и грамматики карачаево-балкарского языка. Нальч., 1993, 144-145-чи бетле.

Толтуруучуну кѳуллугѳунда:

Бюгюнлю Хасан *ит бурунла* джыйыб келеди.

Сабийле сыртда *джылан сютлени* сындырыб ойнай эдиле.

Джолда *кѳчер агѳачыбыз* сыныб, джюгюбюзню да сыртда кѳююб келебиз.

Ачыкѳлауучуну кѳуллугѳунда:

Элни ичинде *кири болгѳан* юлени алыб кѳарасакѳ, Кѳанамат джалчылыкѳ этмеген бир юй болмаз («Кѳара кѳюбюр», 27-бет).

Айхай, былай бир *кѳл этер*, болушур адамынг да болса уа.

Аты джыйын болгѳанлыкѳгѳа, ичлеринде мени болсун деб, былай бир *ѳшюн саллыкѳ* адамлары бармыды?

Болумну кѳуллугѳунда:

Да, биягѳы *темир кѳан алыб* келеди.

Кѳалайды джангы хоншунг, чокку сырына тартмай, *кѳабыргѳасын* бериб джашаймыды?

Джыйын тамада джашланы *кѳынкѳ этдирмей* тутады.

Кѳргенибизча, фразема кесини синтаксис кѳуллугѳу бла да тил хазнаны белгисиди, толу энчи кесегиди.

Быллай тенглешдириу анализле этгенден сора, айтылгѳан оюм-ланы бираз эсеблейик:

1. Фразема бир затѳа неда халгѳа, болумгѳа ат атайды эмда толу ангыламны, магѳананы береди, ол себебден тил хазнаны когнитив белгисиди.
2. Морфология кѳзден кѳарагѳанда, тилни кѳайсы бир кесегинде да джюрюйдю (Текелени И., Хуболланы С.).
3. Синтаксис кѳуллугѳу бла айтымны кѳайсы бир члени да болады.
4. Тилни юч кесегинде да (лексика, морфология, синтаксис) кесини толу джюрюген энчи шартлары барды.

Муну барысын да эсге алсакѳ, бизни сартын, фразема тилни кесича бир энчи структурасыды (кесеге) деген оюм орунлуду, а. д., фраземагѳа, бюгюнлюкдеча лексикада кѳарамай, тил илмуда кесине энчи орун бериб, башѳа кѳаралыргѳа керекди.

§ 3. Фразема бла тенглешдириу-ушашдырыу айланчла.

Бюгюнню къарачай-малкъар тил илмуну энчи алыб айтсакъ, фразеология бла кюрешген алимлени ишлеринде, джетишимлери бла бирге, биз хош болмагъан, джангылычлы джерлери да барды. Сёз ючюн, компаратив айланчланы фраземагъа кёшууну аллай джангылычланы бирине санайбыз.

Жарашуулары З. Къ. кесини «Вопросы фразеологии современного карачаево-балкарского языка»³⁵ атлы илму ишинде (ызы бла уа Текелени И. Къ. да «Къарачай тилни фразеология сёзлюгюнде») «в составе фразеологических сращений... выделяются сравнительно-уподобительные выражения, образованные при помощи компаративного слова «кибик» и сравнительных аффиксов -ча, -лай, -лей» дейди. Алай бла ушашдырыу-тенглешдириу айланчланы тилни фразема хазнасына буюрады³⁶.

Бизни сартын, ол оюмну джангылычлы болгъанын фразема бла компаратив айланчланы къуралууларын, магъана джорютюулерин, синтаксис къуллукълары бла шартларын тенглешдирсек, ачыкъ эслерге боллукъбуз.

Башында ачыкълагъаныбызгъа кёре, фразема, метафоралы сёз-тутушну юсюнде къуралса да, сёзтутуш тюлдю. Алай демеклик, сёлешген адам фраземаны айтхан заманында, аны тамалына салынган суратны кёзюне кёргюзте айланмай, аны къурамына кирген сёзлени магъаналарына сагъыш этмегенлей, фраземаны тилде бюгюнлюкде джорюген магъанасын алайлай айтады. Сёз ючюн, «бетин ачыб» деген фраземаны айтхан заманда сёлешген адам кишини «ачыкъ бетин» кёзюне кёргюзтмейди. «Уялмай», «бедерлениб», «джунчумай» деген магъаналаны берирге излейди эмда къуру да ол магъаналаны юслеринден сагъыш этеди.

Энди «кибик» деген тенглешдириучю (компаратив) сёз кёшулуб къуралгъан айланчлагъа къарайыкъ: *Москвагъа кесинг барыб келген кибикди хапар айтыуунг да, къууанчынг да. Къанамат ишге не заманда да таджал кибик бир адам эди. Ол джаш кибик да бир келмейди.* «Кибик» кёшулгъан бирлешликлени къайсы бирисинде да сёлешген адам ол айтылынган суратны кёзюне кёргюзтюрге,

³⁵ Джарашуева З.К. Вопросы фразеологии современного карачаево-балкарского языка. Автореферат кан. дисс.

³⁶ Жарашуулары З. бла И. Теке улу кеслерини фразеология сёзлюклеринде къарачай-малкъар тилде джорюген компаратив айланчланы асламысын фраземалача береди.

аннга эсин бёлюрге керек болады. Аны баш чуруму недеди?

Бир затны тенгледшир ючюн, нени тенгледширгенин да, не бла тенгледширгенин да амалсыз билирге керек болады. Тенгледшириу баргъан заманда адамны ангысы «сокъур сатыу» этмейди, эки кесекни да ачыкъ, кесин кёрюрге керек болады. «Москвагъа барыб келсе» болургъа боллукъ къууанч бла ол «бармагъанлай хапар айт-ханны» къууанчын тенгледшир ючюн, адамны ангысы оюм эмда сезим базман къурургъа, ишлерге, кёзюне кёргюзтюрге керек болады.

Экинчиси, фраземадача болмай, тенгледшириу айланчны магъанасы аны къурамына кирген сёзлени кеслеринден чыгъады. Ушашдырыу-тенгледшириу айланчны магъанасы суратлау кючу бла метафоралы сёзтуушха джетсе да, фраземача, бир толу, джангы магъана берелмейди.

Къарачай-малкъар тилде «кибик» послелогду³⁷, кеси да не тенгледширген этеди (сабий кибик, джаным кибик, аны//муну кибик, хапарда кибик), неда сындырыб сансыз этиб сёлешген магъананы береди (ол джаш кибик, бёрк кибигинг да неди, ары тепсеген кибик эт да). Алай а. не халла джюрюсе да, тилле джангы ангылам, магъана берелмейди – лексиконнга джангы белги, когнитив юлюш къошмайлы. Тилле кесини тенгледшириу джумушун да къуру синтаксис конструкциялада кёргюзеди.

Энди тенгледшириучю -ча аффикс бла ушашдырыучю -лай//-лей аффиксле³⁸ къошулуб къуралгъан бирлешликлеге къарайыкъ: *Бир гитче адамчыкъча, аллыма нек сирелгенсе? Джашчыкъ, юнню башындан дженгил тюш, ансы Хасанбий кетгенлей//джыгъылгъанлай кетериксе//джыгъыллыкъса. Къаншау улуну туура Гемудача бир джити аты барды, эшта, ёчню да ол аллыкъ болур.*

Кёргенибизча, -ча, -лай//-лей аффиксле, кеслерини граммати-кадагъы тенгледширген-ушашдыргъан къуллукъларындан озуб, бир джангы ангылам неда магъана къурамайдыла, айтымда да энчи синтаксис белги тюлдюле. «Кибик» послелог неда ушашдырыучю//тенгледшириучю -ча, -лай//-лей аффиксле айтымда фраземагъа джалгъаныб келирге боллукъдула. Сёз ючюн: джол кесерге – джол кесгенча//кесгенлей, мыйыгъына битерге – мыйыгъына битгенча//бит-

³⁷ Хаджилаев Х.М. Послелог и послеложно-именные слова в карачаево-балкарском языке. Черк., 1962.

³⁸ Хабичев М.А. Именное словообразование и формообразование в куманских языках. М., «Наука», 1989.

генлей//битген кирик, сюлдерлери тюшерге – сюлдерлери тюшгенча. Болса да, быллай компаративли аффикс кьошакъла, таб, фраземадан да къурамайдыла джангы фразема, «кирик» а фраземаны къурамына да кирмейди.

Кёргенибизча, компаратив айланчла кеслерини когнитив, грамматика эмда синтаксис энчиликлери бла фраземагъа тенг тюлдюле, андан башхадыла. Ол себебден, компаративли «кирик» сёз бла -ча, -лай// -лей аффиксле кьошуллуб къуралгъан синтаксис айланчла, метафоралы сёзтутушла, эки нела талай сёзден къуралгъан тюз сёзтутушла фраземала болалмайдыла эмда аны бла тенг тюлдюле.

§ 4. Фразема бла паремиялогия.

Фразема хазнаны чеклерини юсюнден сёз баргъан заманда эс бёлюрге керекли джангылычлы халда тургъан дагъыда бир зат барды. Алимлени бир къаууму (М. Балакаева, Х. Бердиев, Б. Юлдашев, Текелени И., Жарашуулары З., д.б.) фразема хазнагъа нарт сёзлени, айтыулары, дууа-хыйны айланчлары кьошадыла.

Сёз ючюн: *Мал кторар болса, иеси башчы болур. Мал ктулу – адам. Макъыргъан кишитик чычхан тутмаз. Макъаны кёлю ктуруса да, хырыуу ктурумаз. Макъада ктуйрукъ болмаз. Макъаны джандети – батмакъ.* Бу юлгюле барысы да «Къарачай тилни фразеология сёзлюгюню» джангыз 157-чи бетиндендиле. Бир бетде быллай бир нарт сёз «фразема» болуб тургъан джерде сёзлюкню агъачлыгъына ишек этерлейди. Ол бирси сёзлюкледе хал да бу юлгюбюзден такъыл тюлдю. Аны баш чуруму – авторла фразеологиягъа «кенг» кёзден къарайдыла. Жарашуулары З. Къ. тилни фразема хазнасын төрт къауумгъа юлешеди да, төртюнчю къауумгъа ачыкъдан нарт сёзлени теджейди: «фразеология айтыула – нарт сёзле (фразеологические выражения)». Алай а нарт сёзлени фраземагъа келишмегенликлери ол авторгъа быллай ачыкълаула этдиртеди: «Бу Сёзлюкте биз нарт сёзлени жалан да не жашау халгъа келишмегенлерин, не, тилде тюбеген заманда, магъаналарын башха сёзле бла ангылатмай жарамазлыкъларындан бир къауумун алгъанбыз» (Жарашуулары З.Къ., 2001, 8-9-чу бетле). Сёзлюкню автору нарт сёзлени кёчген магъаналарын фразема энчиликге, толу шартха санаб,

аны юсю бла кийиреди нарт сёзлени да фразема хазнагъа: *адебни адеб-сизден юрең; агъачны кесинден чюй этиб джарадыла; ана кёлю – балада, бала кёлю – талада; ариу сууну киши эшикге тёкмейди; Ата джуртунг – атангы юйюнден артыкъ; аузунг къандан толса да, къанлынга билдирме; ашагъан да ёлор, ашамагъан да ёлор* д. к. б³⁹.

Нарт сёзню тюз сёзледен къуралгъан айтымдан башхаракъ этген, адамны «кёзюн алдагъан» аны къурамы неда синтаксис мадарлары тюлдю (ары джаны бла нарт сёз айтымды), аны башхаракъ кёргозген – магъанасы бла суратлау кючюдю:

- 1) нарт сёзню магъанасы аны къурамына кирген сёзлени тюз магъаналарындан чыгъады;
- 2) нарт сёз, бютеулей алыб къарагъанда, ойлашдыртхан, къыйышдыргъан магъананы да береди.

Сёз ючюн: *Бёрюден къоркъсанг, чегетге барма* (къоркъа эсенг, этме//къошулма деген магъананы береди); *Ач да бол, токъ да бол, намысынга бек бол* (не заманда да намысынгы атма дегенлик); *Джауунг нёгеринг болса, бычагъынг джити болсун* (нёгеринге базмай эсенг, ышанма). Кёргенибизча, нарт сёз кесини магъана къурауу бла, аны бериу мадарлары бла, кесини къурамы бла эмда синтаксис къуллугъу бла айтымдан башхалыгъы джокъду, тил белги болууда уа фраземагъа не аз да келишмейди. Литератураны аууз чыгъармачылыкъ (фольклор) бёлюмюнде кеси бир энчи жанр болса да, лингвистикада паремиялогия айланчланы сёзлери лексикада, къыйышдырыу-суратлау кючу бла стилистикада, грамматикасы бла уа синтаксисде башха айтымлача къаралыргъа керекди.

Тюзюне келебиз десек, паремиялогиягъа къарау, аны тинтиу лингвистиканы эркинлигинде да тюлдю. Нарт сёзле, айтыула, дууахыйны айланчла литератураны къурамында джорюген жанрладыла, кеслери да, артыкъсызда нарт сёзле, айтымны кеминде джорюйдюле. Былайда тил бла литература илмуланы джорукъларын, мадарларын эмда чеклерин алмашдырыуну (контоминация), таб, джангылычлы терс джорютюуну юлгюсю хакъ турады.

Нарт сёз бара-баргъан заманда фраземагъа бурулуб кетерге болады деген оюмну да айтадыла аны фразеологиягъа киргизтирге кюрешген алимле⁴⁰. Огъай, нарт сёз бир заманда да фразема болмайды, аны къурамына кирген сёзтутушла уа кеслерини метафора-

³⁹ Жарашыулары З.Къ. Къарачай-малкъар тилни фразеология сёзлюгю. Нальч., 2001.

⁴⁰ Лежава Л.Г. Язык грузинских пословиц: Автореф. дисс. кан. филол. наук. Тбилиси, 1954, 4-6-чы бетле.

лы кючлерини себеби бла кёчерге боллукъдула. Аллай сёзтутушлада нарт сёзню не аз да грамматика ышаны кълмайды, ол себебден, нарт сёз, кесини энчи ышанларын тас этмей, фразема болалмайды. Тас этсе уа, фразема болгъанлыкъгъа, ол эндигисинде нарт сёз тюдю.

Айтыу кесини къурамы бла нарт сёзге ушаса да, магъана джаны бла экили неда къыйышдыргъан халы джокъду, дайым да къурамындагъы сёзлени биргелей магъаналарын береде: *Къыл элек агъач бла эшекни хапарынлай; Къыйынлыкъгъа джел да аллындан дегенлей; Ёгюзню уллусу баудан чыкъды дегенлей; Ёгюзню къуйругъуна бычакъ сындыргъанча.* Кёргенибизча, айтыула компаративли айланчладыла, тилде да толусу бла тенгleshдириу-ушашдырыу бирлешликлени джорукълары бла джорюйдюле. *(Бу ишибизни 16-чы бетинде къара – Авт.).* Айтыула бара-баргъанда компаратив шартларын тас этиб, нарт сёзлени тизимине кёчерге, нарт сёзле уа аллай шартланы алыб айтыуланы тизимине кёчерге боллукъдула. Алай а, айтыу, кесини грамматика энчиликлерин тас этмей. фраземагъа кёчмейли.

Башында айтылгъан оюмланы эсеблесек, паремиялогияны не аз да фразема хазнагъа джууукълугъу неда аны къурамында орну болмагъанын эслерикбиз. Литература жанрланы тил илмуну мадарлары бла алмашдыра, тенгleshдире туруу илмугъа келишмеген зат болгъаны хакъды. Ол себебден паремиялогия фраземагъа кирмейди, лингвистиканы бир бёлюмюнде да аннга къаралмайды, дейбиз.

§ 5. Фразема бла терминле.

Къарачай-малкъар тилде сёз бла, къош сёзле бла айтылгъан атладан сора да, эки неда талай сёз бла белгиленген атла да тюбейдиле. Ол халда къуралгъан атла затны/халны/болумну сёзтутушлача, синтаксис бирлешликлеча, хапарлаб айтмайдыла, кёбюсюнде уа, ол айтылгъан затны/халны/болумну тилде джангыз аты болуб келедиле: *кемик дууа; отлукъ таиш; къынгыр къач; кёчер агъач; къушлукъ намаз; къара от (хансны аты); чычхан от (хансны аты); малчы гюттю; салах тартыу; тели мусхот; аджир юлюш (джылыкъыдан саны бла азыракъ ат сюрюу); эшек гуммос д.б.* Быллай

стилистика энчиликлери болгъан атлагъа тил илмуда терминле дейдиле. Сѣзтутушладан кѳуралгъан терминле бинар халда джѳорюгенлери себебли, тилде да, кѳѳюсюнде, ат бла этимни белгилейдиле. Алай а аланы кѳурамларында ат, этим, сѳфат, санау да болургъа боллукъдула.

Фразема тилни бир толу ангыламны, энчи магъананы берген белгиси (знак) болгъанын тохташдыргъандан сора, бизни сартын, терминле фразема хазнагъа киремидиле-кирмеймидиле деген айрылыкълагъа (С. Д. Береснев, Е. Н. Толикина, С. У. Пазов, Жарашыулары З. Къ. эмда башхала) джууаб табхан тынчыракъ боллукъду. Алгъы бурун сорууну тюз салыргъа тыйыншлыды: терминле фраземагъа киремидиле деб тѳл, фраземала терминлеге киремидиле деб. Алайды да, фраземала терминлеге киремидиле?

Белгилисича, терминле стилистика ышан бла энчиленнген сѳзле бла сѳзтутушладыла. Фразема тилни сѳз хазнасыны белгиси болгъаны себебли, аннга стилистика ышанла да керахат болмазла, деб келеди бизни кѳлѳбюзге. Розенталь Д. Э.⁴¹ «термин» деген ангыламны былай береді: «Слово или словосочетание, точно обозначающее какое-либо понятие, применяемое в науке, технике, искусстве, в отличие от слов общеупотребительных, которые часто бывают многозначными, термины, как правило однозначны, им не свойственна также экспрессия». Терминни излемлеринде, кѳргенибизча, джангыз экспрессия джаны болмаса, фраземагъа кѳаршчы келгени джѳкъду.

Биринчиси, сѳзлени экспрессия кѳчлери айтылыннган заманда сѳлешген адамны халындан, аны кѳѳзгъагъан затладан, адамны эте тургъан ушагъында ол сѳзге энчи берген магъанасындан да тѳрленирге боладыла⁴². Экинчиси, тил белгини экспрессиялыгъы контексте кѳре, айтхан/эшитген адамгъа кѳре, айтыла тургъан болумгъа кѳре тѳрленнген этеди, бирча турмайды, аны чурумундан тил белгини статика халда тохташдырылгъан шарты да тѳлѳду. Алай демклик, фразема бир кѳзѳюле кесини экспрессия кѳчюн азайтѳб неда тас этиб, терминлени кѳурамына кирирге боллукъду. Термин

⁴¹ Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь – справочник лингвистических терминов. М., 1976, 544-чѳ бет.

⁴² Гухман М.М. Соотношение социальной дифференциации и других типов варьирования литературного языка // Социальная и функциональная дифференциация литературных языков. М., 1977; Черемсина М.Н. Синонимия как функциональная эквивалентность языковых знаков // Синонимия в языке и речи. Новосиб., 1970; Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. М., «Наука», 1974.

болгъанлан сора да, аллай фраземала тилни фразема хазнасыны къурамындан чыкъмайдыла.

Сёз ючюн: *ит бурун, айю тырнакъ, эбзе кёгет, кишиу къуйрукъ, марал чёб башы, харам тартар, киштик башы, таи габу, кёчер агъач, джылан сют, д.а.к. башхала.*

§ 6. Фразема бла идиомала.

Фраземаны энчиликлерин тохташдыргъан заманда бир къауум алимле (Булаховский Л., Реформаторский А., Аничков И. д.б.) аны бир тилден башха тилге кёчюрюрге болмагъанын (идиомалыгъын) энчи шарт этиб чертедиле.

Кертиси бла да бир къауум фраземаланы башха тиллеге кёчюрюрге джарамайды⁴³. Сёзюн сёзюне кёчюрген заманда аллай фразема кесини магъанасын тас этеди неда ол кёчюрюлген тилинде алгъыннгы суратлау эмда экспрессия кючюн тюрлендиреди. Сёз ючюн, талай фраземаны къарачай-малкъар тилден орус тилге кёчюрюб кёрейик: *Джюрек джауун ашаргъа – съестъ сердечное масло (волновать сердце); кишиу къуйрукъ – кошкин хвост (пырей); ариу кёрюрге – красиво увидетъ (хорошо принять); ана бауур – мать печень (родственник по линии матери)* д.б. Кёргенибизча, сёзюн сёзюне кёчюрсек, быллай фраземала магъаналарын тас этедиле, таб, адам ангыламазлай огъуна боладыла.

Болса да, бир тилден бирси тилге кёчюрюрге болмагъанлыкъ къуру фраземаны шарты тюлдю. Быллай ышанлары метафоралы сёзтутушланы, нарт сёзле бла айтыуланы, кюш сёзле бла терминлени да барды: *орундукъ къулакъла – душики; къоянджюрек – пугливый; джан дарман кибики – дорогой; къурт-къумурсха кибики – очень много; сокъур суйген – сау кёз – именно то, что хотели, Темиркъазакъ – Полярная звезда; темир бет алыргъа – становится агрессивным* д.б. Ол себебден, бу юлгюледе кёргенибизча, идиомалыкъ къуру фраземаны энчилиги тюллю.

Башха тилге кёчюрюлмеген фраземала бла бирге къарачай-малкъар тилден башха тиллеге толусу бла сёзюн сёзюне, магъана-

⁴³ Булаховский Л.А. Введение в языкознание, ч.2., М., 1953.

сын магъанасына кёчюрюрлей фраземала да аз тюлдюле⁴⁴. Сёз ючюн: *аякъ юсюне салыу – ставить на ноги; кёзге тюшерге – бросаться в глаза; кёзден- кёзге //бетден-бетге – с глаза на глаз; терисин алыу – снимать шкуру*, д.б.

Фраземаны башха тилледе сёзю, магъанасы эмда суратлау кючю бла быллай келишиуюню чурумун тилни джюрюттен миллетлени оюм этген мадарларыны, джашау джорукъларыны бирчалыкъларында неда ушашлыкъларында излерге керекди. Быллай фраземаланы кёбюсю табигъатда бла адамлада бола келген бирча, ушаш затланы тенгледидириуюню юсю бла къуралыбдыла⁴⁵. Адамны тегерегиндеги дуня, джашау джорукъла, социал-турмуш хал, аланы бир-бирлери бла байламлылыкълары хар къалайда да хазна къалмай ушаш болгъанлары себебли, тюрю-тюрю миллетлени фразема хазналарында да бирчалыкъла тюберге боллукъдула⁴⁶.

Бир тилден башхагъа кёчюу/кёчмеу тюз сёзде, атлада да эркин тюбеучю шартды: *айран, суусаб, гылдыуай, апас, гырмык, сыбабхы, кемик дууа, схат, силте, Гондарай, Муху, Къылиян аягъы, Ындыш, Голлу, Чоппа, ыстым той, халпама, добар, самыр, парий, ишек, готман*, д.б. Быллай тил белгилени бир къаууму бир тилге кёчсе да, башхасына не аз да кёчюрюлмей къалыргъа боладыла, бирси сёзле уа къайсы тилге да кёчюрюлнмейдиле. Быллай идиомалыкъ халгъа тюшген сёзю тылмачла башха сёзле бла хапарлаб бериуендиле. Сёз, ат, тил белги кёчюрюлмей, идиомалыкъ этселе да, ала белгилеген ангылам белгини хазна къалмай къайсы бир тилге да кёчюрюрге, хапарларгъа хыйсаб болады.

Джазма тил бизни къралда, артыкъ да бек совет властны джылларында, кенг джайылгъаны себебли, бир тилни фраземасы башха тиллеге кёчюрюлген чыгъармаланы юслери бла алгъы бурун литература тилде, бара-баргъанда уа миллетни сёлешген тилинде да калька халда орунлу болургъа болады. Калька халда кёчген фраземаланы саны арт джыйырма джылда дуняда бола тургъан улуу чагъымланы (глобализацияны), чексиз эмда кемсиз информатизацияны,

⁴⁴ Бертагов Т.А. Об устойчивых фразеологических выражениях (на материале бурятского языка) // Сборник трудов по филологии. Улан-Уде, 1949:

Байрамова Л.К. Фразеология произведений В.И. Ленина и принципы ее перевода. Казань, 1982;

Акбаев Х.М. Фразеологические единицы карачаево-балкарского и русского языков // Сопоставительный аспект: материалы науч. конф. Казань, 1997.

⁴⁵ Петровский А.В. Хрестоматия по психологии. М., 1987

⁴⁶ Бабкин А.И. Проблемы фразеологии. М., 1964.

коммуникатив байламлыкъланы чурумундан да кѳеѳ барады⁴⁷.

Аны кибиѳ, бу башында айтылгъан бирчалыкъла не къаѳар аз болсала, сѳзсюз да, бирча фраземаланы саны да аз боллукъду. Къарачай-малкъар тилден кечуа неѳа папуас тиллеге кючюрюлюннюк фраземаланы саны тургъан джери бла хоншу, къурамы бла джууукъ къумукъ неѳа ногъай тилледен эсе не заманда да аз боллукъу хакъды. Алай а къарачай-малкъар тилни фразема хазнасындан сынгар бир фразема дуняѳа джангыз бир тилге кѳчюрюлюнмей къалса да, аны къурамы не аз, неѳа кѳѳ боллукъ тюлдю.

Айтылынган оюмланы эсеблесек, фраземаны бир тилден бир-си тилге кѳчюую-кѳчмеую аны энчилигин белгилеген шарты болмагъанын эслеѳбиз. Идиомалыкъ. фраземаны шарты болмай. тилни категориясылы. Фразема хазна тилни къурамына киргени себебли, къуру да аны ючюн, тийиширге боллукъду аннга идиомалыкъ категория.

§ 7. Фразема бла айрыш.

Когнитив джаны бла фраземаны да, айрышны^{*48} да бирчалыкълары эмѳа ушашлыкълары аз тюлдю: бир ангыламны бередиле, бир-бирѳе сѳзге тенгиш болаѳдыла, аланы къурамларына кирген сѳзлени бютеулей магъаналарындан эсе башха болаѳдыла. Алай а тыш, «кѳзбаулу» ушашлыкъларындан озуб, алагъа бирчаѳы, бир-бирлерине джууукъдула дерге джарарыкъ тюлдю.

Белгилесича, сѳзню тилѳе, сѳзлюкѳе джюрюген магъанасына къаршчы келген магъананы бериуге айрыш (энантиосемия) дейдиле. Сѳз ючюн: «Алан, арыкъдан да ѳлесе!» - семизсе деген магъанаѳа; «Къалаѳ иги ѳтдинг!» - аман ѳтдинг деген магъанаѳа; «Келдими сакълагъанынг?» - деген соруугъа: «Келди! Аллына иги къара!» - келмеѳи деген магъанаѳа, д.а.к.

Дуняѳа биринчи болуб, тилѳе сѳзлени айрыш магъаналарына

⁴⁷ Сковрцов Л.И. Современные отечественные и зарубежные исследования в области культуры речи (в нормативном и коммуникативном аспектах) // Культура русской речи и эффективность общения. /отв. ред. Граудина Л.К., Ширяев Л.Е./ М., «Наука», 1996.

⁴⁸ * «Айрыш», «айрыш сѳз», «айрыш сѳзгугуш», «айрыш магъана» деген терминлени къарачай-малкъар тил илмугъа 1995 джыл автор кийиргенѳи.

1883 джыл В. Шерцль эс бёлгенди. Андан бери бу темагъа джораланыб сан бир илму иш болмаса, хазна уллу тинтиуле бардырылмагъандыла. Къарачай-малкъар тилни юсюнден айтханда уа, авторну 1995 джыл «Къарачай» газетде басмаланнган «Семасиологияда унутулгъан зат»⁴⁹ деген статьясы болмаса, сынгар иш да этилинмегенди. Тилде сёзлени джорюулерин, магъаналарыны къуралууларын ачыкълау аланы чеклерин, энчиликлерин белгилеуде тамаллы, тамырлы ишди.

Айрыш бла фраземаны чеклерин белгилеуде, аланы семасиология энчиликлерин ачыкълауда, биринчиге, неден, къалай къуралгъанларына, экинчиге уа, не заманда къуралгъанларына эс бёлорге тыйыншлыды.

Айрыш бир сёзден, сёзтутушдан да къуралыргъа болады. Юлгю: «Китабны бердимиз?» - деген соруугъа: «*Берди!*» (бермеди деген магъанада). Даулетни «апендини ауаз бергенин эшитгенмисе» деген сорууна, Тынчджатмаз былай джууаб береді: «Да ол къадар межгитге ийгенинг бла, *ауаз эшитмей не этерик эдим!*» (эшитмегенме деген магъанада). Кёргенибизча, айрышлы сёзтутуш кесини къурамына кирген сёзлени бютеулей магъаналарына къаршчы келген, башха магъана береді. Аллай магъананы сёзтутушну къурамындагъы сёзле кеслерини тюз магъаналарындан чыгъарырлай амаллары джокъду эмда ол къаршчы магъананы сёзлюкде белгилерлей хыйсаб да джокъду. Былай къарагъаннга, бу ышан фраземаны шартына да ушайды. Алай а фраземаны магъанасын, айрышныкътынча болмайын, сёзлюкде белгилерлей мадар барды. Аны чуруму недеди?

Айрыш сёз (неда сёзтутушну къурамындагъы сёзле) бир кёзюуге дери кесини сёзлюкде джазылгъан магъанасын джорюте туруб, бир белгили чурумну кючю бла тюрленнген ауаз бла айтылынса, сёз, кесини тыш къабында тургъанлай, баш магъанасын ташлаб, аннга къаршчы, антонимли магъананы береді. Алай демеклик, сёзлени, сёзтутушланы тауушлары, сёзлери, джазылыулары бирча болуб, магъаналары бир-бирине къаршчы келген болумгъа айрыш дейбиз. Ол кеси да амалсыз ауазны кючю бла бир белгили синхрон халда къуралады. Айрыш сёз, айтылыннгынчы, тилде хазыр формада турмайды.

Къаршчылау баргъан джерде, адетдеча болса, къаршчыланнган да, къаршчылаучу да болургъа керекдиле. Айрышны юсюнден айт-

⁴⁹ Акъбайланы Х.М. Семасиологияда унутулгъан зат. «Къарачай» газ. №???, Черк., 1995 дж.

ханда, къаршчыланган, къаршчылаучу да магъанады, нек дегенде, сёзню морфология къурамы тюрленмегенлей къалады – антонимни да, омонимни да шартларын биргелей джюрютеди. Фраземаны аллай мадары джокъду. Алай а фразема тилде хар заманда да барды, ол себебден аны магъанасы бла къурамы хазыр формада хайырландырыладыла.

Энди айтылынган оюмланы бираз эсеблейик. Фразема лексиконну белгисили. кесин да сёзлюкде белгилерлей малар барлы. айрышны ва сёзлюкде когнитив белгича тохташдырыр хыйсаб джокълу. тил хазнагъа кирмейли. хар къуру да айтылынган кёзюучюкде къуралалы. тилни семасиология маларылы.

Эсеблеу.

Фразеология къайсы бир тилни да эм сейир, илму кёзден тинтерге уа эм къыйын хазнасыны бириди. Бюгюнлюкде тил илму фразеологиягъа буюрган къурамны бирча болмагъанлыгыындан, аны «къоланлыгыындан» фразеологияны чеклерин кескин этерге мадар болмай тургъаны хакъды. Къуралыу мадарлары, магъана жанлары, тилде джюрютюлюу джорукълары бирча болмагъан затланы бир сафха джыйыу кесини тамалында огъуна жангылычлы ишди.

Къарачай-малкъар тил илмуда фразеология кеч къуралгъан бёлюм болса да, арт 40-50 джылда талай магъаналы иш этилгенди. Алай а бюгюнню илму тилни фразема хазнасына (ТФХ) фраземала бла бирге нарт сёзлени, айтыулары, тенгleshдирген-ушашдыргъан бирлешликлени, къанатлы сёзтутушланы да къошады. Авторланы бир къаууму къош терминле ТФХ-гъа кирирге керекдиле, керек тюлдюле дегенни айтыб, тилни мадарлары бла ангыламларыны орунларын алмашдырадыла. Бюгюнлеге дери тил илмуда орунлу болуб тургъан быллай экили хал тилни фразема хазнасын чексиз, фразеология илмуну да тутхучсуз этеди.

Фраземаны энчи шартлары бла чеклерин ачыкълаугъа себеб боллукъ амалсыз керекли тенгleshдириулени, тинтиу-ачыкълау ишлени этгенден сора, даулу, экили неда жангылычлы илму оюмланы сюзюу къарачай-малкъар тилни фразеологиясыны быллай ышанларын белгилерге амал бередиди.

Къарачай-малкъар тилде фраземаны

- 1) тамалы эки неда талай сёзден къуралгъан метафоралы сёз-тутушду;
- 2) магъанасы, аны къурамына кирген сёзлени бирикген магъаналарындан къуралмай, аланы кёчген неда архаика магъаналарындан чыгъады;
- 3) орунлары бла ауушунургъа болсала да, аны къурамына кирген сёзлени саны тюрленмейди (къысха халда джюрюген вариантларын санамай);
- 4) бегиб келген бир толу ангыламны береди;
- 5) къурамындагъы сёзле барысы да биргелей айтымда бир синтаксис белгиге киредиле;
- 6) тилни къайсы кесегини къуллугъунда да джюрюйдю;
- 7) тилни сёз хазнасына джангы белгиле къошдургъан тамалды;
- 8) къурамына кирген сёзле «гыйы къатмай», хар бири кеслерини грамматика ышанларында джюрюйдюле. Ала бетде, санда, заманда, болушлада, алмашлада тюрленирге болады;
- 9) стилистика кёзден къарагъанда, тилни къайсы бир тюрлю жанрында да джюрюйдю.

Бу белгиленген ышанладан фраземаны тамалын къурагъан (1), аны бир заманда да тюрленмеген, энчи структурасын белгилеген (2) эмда тилде грамматика къуллугъун кёргозген (3) шартларын тохташдырыб, бир белгиле ачыкълау бериб кёрюрге излейбиз.

Алайды да, къарачай-малкъар тилде биз фразема деб, бир ангыламны берген, къурамы тюрленмеген, айтымда бир член болуб келген метафоралы сёзтутушха айтабыз.

Фраземаланы тилде джюрютюлген бютеулей санына уа тилни фразема хазнасы дейбиз. Тилни фразема хазнасына бу ачыкъланган шартла бла кирген белгилени, лексиконну башха белгилеринча, сёзлюкlege джыяргъа, аланы хакъ тохташдырыргъа, магъана эмда стилистика энчиликлерин, грамматика мадарларын кёргозтюрге да болады.

Тил илмуда фраземаны магъанасын, аны къурамын эмда тилде джюрюююн тинтген бёлюмге фразеология дейбиз. Фразема тилни бир толу ангылам берген белгиси болгъаны себебли, аны кесин да, къурамын да, тилни башха белгилерин тинтгенча, илмуну къайсы бир бёлюмюнде да сюзерге, тинтерге болады.

II. КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР ТИЛДЕ ФРАЗЕМАНЫ ОНОМАСИОЛОГИЯ ЭНЧИЛИКЛЕРИ ЭМДА МАДАРЛАРЫ

Адам улу тегерегиндеги дуняа бла шагъырей бола, аны тюрле-ниулерине эс бёле, сезе, ангылай баргъанына кёре, затлагъа атла атай, эски атланы тюрлендире неда ауушдура барады. Тилни ангылам берген белгилеринде магъананы къуралыуу, аны тилде джюрююу, тюрлениую тил илмуну бек сейир бёлюмюдю.

Белгилесича, тил илмуда ономасиология бёлюм затха неда халгъа ат атауну, сёзню аллай мадарларын, джорукъларын эмда энчиликлерин тинтеди. Фраземаны энчиликлери бла чеклерин тохташдыргъан заманыбызда фразема тилде бир толу энчи ангыламны бергенин ачыкълагъан эдик*⁵⁰. Затны неда халны аты болуб, сёзча, фразема да келирге боллугъун Н. Подольская аксиома халда огъуна бегитеди⁵¹.

Фраземаны ономасиология эмда семасиология мадарларын тинтиу аны къалай эмда неден къуралгъанын, тилде не халда джюрюгенин, не орун алгъанын ачыкъларгъа, фраземаны шартларын, энчиликлерин кескин ангыларгъа себеб боллукъду. Белгили орус алим В. Звегинцев сёзню, сёз хазнаны тинтиуню эки джол бла бардырыргъа теджейди: семасиология эмда ономасиология халда⁵². Сёзсюз да, тилни ангылам берген белгилерин, фраземада аланы ичлеринде болуб, не къадар кенг тинтиу илмугъа ол къадар кёб шагъатлыкъ, хайыр берлики.

Фраземагъа ономасиология кёзден къарардан алгъа аны тилни, сёз хазнаны неси болгъанын ачыкъларгъа тыйынщтыды: тилни белгисимиди огъесе сёз хазнаны болушлукъчу мадарымыды? Бу затны юсюнде илму оюм, фраземаны тыш ышанларындан ич халына, ма-

* * Бу ишибизде «Фраземаны энчиликлери бла чеклери» деген бёлюмге къара.

⁵¹ Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. М., «Наука», 1978, 96-97-чи бетле.

⁵² Звегинцев В.А. Семасиология. М., 1957 196-чы бет.

дарларына кёче баргъанына кёре, теренден терен ачыкълай, эсеб-лей баргъанына кёре, тюрлене баргъаны себебли, бир джорукъда, бир тынгылы чекде, бир оюмда тохтамагъанды (Шарль Балли⁵³, В. Виноградов⁵⁴, Н. Шанский⁵⁵, Б. Ларин⁵⁶, Л. Булаховский⁵⁷, А. Кунин⁵⁸, С. Кенесбаев⁵⁹, Г. Байрамов⁶⁰, Г. Ахунзянов⁶¹, С. Муратов⁶², З. Джарашуева⁶³ д.б.).

Белгилисича, ономасиология сёзлени ат болууларына къарай эсе, семасиология аланы магъаналарын, къаршчы, ушаш эмда кёбчюлюк халда джюрюулерин тинтеди. Болса да, Е. Толикина «къош терминле бла фраземалагъа ономасиология кёзден къарауну илмугъа келишмеген, терс оюмгъа» санайды⁶⁴.

Башында айтылгъан илму пикирлени бир къауумуна разы болсакъ да, бирсилери бла хош болмагъаныбыз себебли, аланы къауумун да терсге, тюзге да санамагъанлай, бу сёз баргъан затны юсюнден, тыйыншылы тинтиу-сюзюу ишлени баджаргъандан сора, кесибизни энчи оюмубузну берирге излейбиз.

§ 1. Фразема, тилни белгисича.

Сёзню белги болуууну юсюнден Р. Будагов былай айтады: «Сёзню магъанасын юсюнден бир джанына алгъандан сора, къуру да ол заманда, сёз *белги* болады»⁶⁵. Быллай оюм, бизни сартын, тилге,

⁵³ Шарль Балли. Французская стилистика. М., 1961.

⁵⁴ Виноградов В.В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины / Труды научной сессии ЛГУ. Секция филологических наук. М., 1972.

⁵⁵ Шанский Н.М. Лексикология современного русского языка. М., 1972.

⁵⁶ Ларин Б.А. Очерки по фразеологии / Ученые записки ЛГУ. Серия филологическая. Л., 1956.

⁵⁷ Булаховский Л.А. Введение в языкознание, ч.2. М., 1953.

⁵⁸ Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь, т.1. М., 1967.

⁵⁹ Кенесбаев С.К. О некоторых особенностях фразеологических единиц в казахском языке / Изв. АН Каз. ССР, №135, Алма-Ата, 1945.

⁶⁰ Байрамов Г.А. Некоторые вопросы азербайджанской фразеологии / Труды Самаркандского гос. ун-та, Вопросы фразеологии, 1961.

⁶¹ Ахунзянов Г.Х. О стилистических особенностях образных фразеологических выражений. Автореф. к.д., Казань, 1964.

⁶² Муратов С.Н. Устойчивые словосочетания в тюркских языках. М., 1961.

⁶³ Джарашуева З.К. Вопросы фразеологии современного карачаево-балкарского языка. Автореф. к.д., Баку, 1973.

⁶⁴ Толикина Е.Н. О системном соотношении терминологических сочетаний и фразеологической единицы // Проблемы фразеологии. М., Л., «Наука», 1964, 150-172-чи бетле.

⁶⁵ Будагов Р.А. Человек и его язык. 2-е изд., М.: Изд-во МГУ, 1976, 120-чы бет.

сёзню тилде джюрюген халына не аз да келишмейди. Сёзню кесини бар магъанасындан айыргъандан сора, къуру къурамына кирген магъанасыз тауушла къалыб, ол къаллай болса да бир чурумундан хауаны толкъун халда къымылдауу болуб къалады. Таууш а кесикесинден не аз да ангылам магъана джюрютмейди*⁶⁶, ол себебден тилде бир ачыкъ ангылам берген белгиге да саналыргъа мадары джокъду. Аны алайлыгъыны юсюнден философ И. Нарский да былай айтады: «Белги деб, магъана бла аны джюрютген затны бирлешлигине айтылынады»⁶⁷.

Сёзню белги болуууну юсюнден П. Успенскийни⁶⁸, А. Потебняны⁶⁹ терен магъаналы илму ишлери барды*⁷⁰. Ууакъ келишмегенликлерин, энчиликлерин бир джанында къойсакъ, алимлени кёбюсю магъана бла аны джюрютгенни бирлешлигине айталыла белги деб.

Энди фраземагъа белги кёзден къараб бир кёрейик. Сёлешинген заманда фразама бир белгили халны, ангыламны неда болумну береди; аны къурамы уа (эки неда талай сёз) бютеулей да бир ангыламны, халны неда болумну аты болады. Ол себебденди фраземаны тюрлю-тюрлю сёзлюкледе белгилерге мадарла чыкъгъаны да.

Фраземаны айтымда джюрююуне синтаксис кёзден къарасакъ да, аны бир белгини къуллугъун, джумушун этгенин эслерикбиз. Къарачай-малкъар тилни фраземаларыны айтымда джюрююлерин, аланы энчи мадарларын Хуболланы С.⁷¹ тыйыншлы илму дараджада тинтгени себебли, бу сорууда уллу тохтамагъанлай, Хубол улуну ишинде бир хош болмагъан джерибизни билдиребиз. Сёз ючюн, 34-чю бетде автор «синтаксис жаны бла алыб къарагъанда, аланы (фраземаланы – А.Х.) бир къауумларын членлеге юлеширге болады, экинчи къауумлары уа членлеге юлешинмейдиле» дейди. Был-

^{66*} Тилни тауушлары, белгича, энчи эмда толу магъана джюрютмегенликлерине, хар не тюрлю тауушу да кесини энчи фоносемантикасы барды. Къарачай-малкъар тилни тауушларыны фоносемантика энчиликлерини юсюнден бу ишибизни арлагъында къарар муратлыбыз.

⁶⁷ Нарский И.С. Проблема значения // Проблемы знака и значения. М., 1969.

⁶⁸ Успенский П.Д. *Tertium Organum*. Ключ к загадкам мира. С.-П., 1992, 49-55-чи бетле.

⁶⁹ Потебня А.А. Мысль и язык. К., 1993, 38-чи, 59-чу, 79-чу бетле.

^{70*} Тил бла ангылам белглени, сёзню тилде белги болуууну юслеринден эзотерика илмуда белгили акъылман Е. Блаватская да дин текстледе, таша тилледе джюрюген материалланы юслеринде, тил илмуну кёзюнден къарагъанда, терен магъаналы уллу тинтиуле бардыргъанды. /Блаватская Е.П. Тайная доктрина. т. 1, М., 1991/.

⁷¹ Хуболов С.М. Фразеология айтымланы форма эм магъана жаны бла тинтиу // Проблемы обучения родному и русскому языкам в балкарской школе. Нальч., 1994, 30-34-чю бетле.

лай экили оюм, бизни сартын, фраземагъа «кенг кёзден» къарамакълыкъдан чыгъады. Фраземаны энчиликлерини, чеклерини кескин тохташдырылмагъанлыгъы авторну илму ишин экиге бёледи: фраземаны тинтген кесеги бла аннга ушаш, алай а не аз да фразема болмагъан джангылычлы кесегине. Биринчи кесегини юсюнден айтханда, биз Хубол улу бла бютеулей келишебиз эмда фраземаны айтымда джорюуюню юсюнден сёз бардыргъан заманыбызда, башында кёрюзтгенибизча, аны илму ишине таянабыз.

Керти фраземаланы тинтген заманда бу айтылгъан илму иште Хубол улу аланы айтымда бир юлешинмеген член болгъанларын хакъ тохташдырады. Алай бла фраземагъа синтаксис джаны бла къарасакъ да, аны тилни бир белгиси болгъанына ишеклик кёрмейбиз.

Белгини къуралуууну юсюнден айтханда, д-р Р. Бёкке кесини «Cosmic Cosinouness» атлы ишинде «сёз затны алгебралы халда тохташдырылгъан белгисиди» дейди (55, 57-бет). Бизни тилибизде сёзле ангыламны (алай демеклик, затны, затланы бирлешлигин) неда сезиу-эшитиу санланы кючлери бла ангыланган халны береди. Алай а адамны ангысында сезимни, билимни, динни, адет-джорукъну эмда башха затланы кючлери бла (биргелей неда бирем, энчи халда) тюрлю-тюрлю сагъышла тууадыла. Адам ол сагъышланы сёз бла неда аланы арифметикалы халда бир-бирине джалгъау бла ушакъны кёзююнде берирге хыйсаб табмайды. Сёзле – 1-чи даралжалы белгиле – сёз, сёзтутуш неда айтым мадарла бла ол сагъышланы («ангы суратланы») ушашдыргъан, келишдирген, кёчген-суратлагъан халда берген болмаса, тамам кертисича берелмейдиле.

Эволюцияны баш джоругъуна тынгыласакъ, нени болса да бир затны тёбен дараджасы бар эсе, аны амалсыз орта эмда баш дараджалары да болургъа кереклиси хакъды. Тилни юсюнден айтханда, Н. Ашмаринни оюму бла «сёз, тил да кеслерини джаратылынганлары бла мимемалагъа борчлудула. Мимемала уа тилни эм эски хазнасыдыла»⁷². Тилни бюгюннгю халына кёчсек, сёзле тёбен даралжалы белгиле эселе, сёзсюз да, аладан мийигирек даралжалы белгиле да болургъа керекдиле.

Сёз адамны ангысындагъы «суратны» берелмей эсе, ол «суратны» дараджасы сёз берелген ангылам бла халны дараджаларындан,

⁷² Ашмарин Н.И. Заметки по грамматике чувашского языка // Чувашский язык. Чебокс., 1976, 81-чи бет.

ашта, мийик болургъа керекди. Джаныуарны неда табигъатны тау-ушун эниклеген мимема дараджасы бла ол тауушну кесини дараджасындан мийик болгъанча, сёз кесине сыйындыралмагъан ангы «суратны» дараджасы да сёзню дараджасындан мийик болургъа кереклиси эволюцияны джоругъуна не аз да къаршчы келмейди.

Энди, сёзден (ол 1-чи дараджалы белгиди) мийигирек 2-чи даралжалы белгиге кёчейик.

Фраземаны чеклерин, мадарларын, энчиликлерин тохташдыры-уда кёб айрылыкъла тюбеселе да, алимлини кёбюсю аны, синтаксисни белигисиди демей, тилни белгисине буюрадыла. (Ш. Балли, 37-40-чы бетле, В. Виноградов, 23-30-чу бетле, Н. Шанский, 24-46-чы бетле, Л. Ройзензон, 77-119-чу бетле⁷³, С. Гаврин, 12-чи бет, С. Кенесбаев, 7-27-бетле, Ш. Рахматуллаев, 10-чу бет⁷⁴, Т. Бертагаев, 64-111-чи бетле⁷⁵, М. Закиев, 107-110-чу бетле⁷⁶, Ю. Сеидов, 38-чи бет⁷⁷, М. Чернов, 87-106-чы⁷⁸ бетле эмда башхала). Фразема кесини къурамы бла, къуралыу мадарлары бла да сёзден башхады: эки неда талай сёзден къуралыбды; аффиксленден болмай. сёзленден къуралады. Алай бла тил хазнаны сёзлеге къарагъан бёлюмюне буюрмай, фраземаны кесине энчи орун бердиле эмда тилни белгилерин эсеблеуню джоругъу бла къуралгъан фразеология сёзлюкледе чыгъарадыла.

Болса да, сёзлюклени барысыны да бирча кемликлери барды: фразема бла бирге паремиялогия бирлешликлени, метафоралы эмда компаративли сёзтутушланы да кийиредиле. Быллай къатыш-къура халны тюзетир ючюн, бизни сартын, фразема нек? къачан? къалай? эмда неден? къуралады деген соруулагъа джууаб берирге керекбиз. Ол соруула уа бютеулей да ономасиологияны сорууларыдыла. Алай бла, фраземалагъа тил илмуну ономасиология бёлюмюнде да къаралыргъа кереклисин хакъ орунлугъа санайбыз.

Фраземагъа – тилни бир ангылам белгисине – ономасиология кёзден къарардан алгъа, илмуда «тил белги» деб неге айтылыннганына эс белейик. Бир къауум лингвистле бла философла бу со-

⁷³ Ройзензон Л.И. Лекции по общей и русской фразеологии. Самарканд, 1973.

⁷⁴ Рахматуллаев Ш. Некоторые вопросы узбекской фразеологии. Автореф. дисс. д. н. Ташкент, 1966.

⁷⁵ Бертагаев Т.А. Об устойчивых фразеологических выражениях (на материале бурятско-монгольского языка) // Сборник трудов по филологии. Улан-Удэ, 1949.

⁷⁶ Закиев М.З. Синтаксический строй татарского языка. Каз. ун-т, Казань, 1963.

⁷⁷ Сеидов Ю.М. Словосочетания в азербайджанском языке. Баку, 1965, 38-чи бет.

⁷⁸ Чернов М.Ф. К истории изучения идиоматических сочетаний // Чувашский язык. Чебокс., 1976, 87-106-чы бетле.

рууну джууабын арсарсыз тохташдырылганга санайдыла.

«Сёзден айырылган (сёзден башха, энчи джашаган – А.Х.) таза сагъыш болмайды»⁷⁹. «Адамны оюм-сагъыш этиую сёзле бла, къуру да сёзле бла болады»⁸⁰. «Тил бла оюм эте билиу бир-бири бла айырылмазча джалгъаныбдыла: сагъышсыз тил джокъду, тилсиз да сагъыш джокъду»⁸¹. «Тил белги деб хар къуру да аны къурамындагы тауушлагъа айтылады»⁸². Бу темагъа дагыда къара^{*83}.

Ишибизни баш мураты кеси-кесинден тил белги болмагъаны себебли, бу затда терен тохтамагъанлай, академик Б. Серебренниковну оюмуна таянабыз. Тилни, тил белгини юсюнден ол былай айтады: «Тауушланы бирлешлиги кеси-кесинден джукъну берелмейди. Дунияны сураты ангыгъа тюшюб, ангыда белги болуб бошагъандан сора, адам тауушладан аннга келишиулю белги къураб, ол суратны тилде дуня бла байлайды»⁸⁴.

Кёб-аз (саны) эмда иги-аман (сыры) дегенча джанындан тил бла ангыны тенгледириб кёргенде, сёзсюз да, ангы тилден кёбге бай да, кенг да, терендады. Ангыны сагъыш этиую тохтаусуз джангыдан джангы ангыламла, оюмла къураб, аланы тенгледириб, бир джангы ат атагъынчы дагыда бир башхалагъа кёче, джангыра барады. Сёзле – тил белгиле, ёмюрлюкге сын тохтаб турмасала да, алай кызыу тюрленелмейдиле, дуняда бола турган тюрлениулеге да дженгилде «эс бёлелмейдиле». Сёз ючюн, къарачай-малкъар тилде «чыракъ» деген сёз бек эртделен бери джорюйдю, бек бурунладан десек да джангыллыкъ болмазбыз. Сёз къуралган заманындан бери агъач чыракъдан джау чыракъгъа, алай эте, тюрлене-тюрлене, къууат кюч бла джанган чыракъгъа дери джетгенди. Алай а сёз кесини къурамында не аз да тюрленмегенди. Неда осман тюркле бурун ёгюзле джегилиучю улоугъа да, бюгюнню мотор бла ишлеген автомобилге да агаба дейдиле. Дагыда, къарачай-малкъ-

⁷⁹ Андреев И.Д. Пути и трудности познания. М., 1968. 69-чу бет.

⁸⁰ Панфилов В.З. К вопросу о соотношении языка и мышления // Мышление и язык. М., 1957, 119-чу бет.

⁸¹ Кошевой К.К. Суждение и предложение и павловское учение об условных рефлексах. Пермь, 1959, 14-чо бет.

⁸² Панфилов В.З. О гносеологическом аспекте проблемы языкового знака // Вопросы языкознания. М., 1977, № 2. 80-чы бет.

^{83*} Галкина-Федорук Е.М. Слово и понятие. М., 1956, 21-25-чи бетле; Копнин П.В. Введение в лингвистическую гносеологию. Киев, 1966, 118-чи бет; Чесноков П.В. Основные единицы языка и мышления. Ростов, 1966. 36-38-чи бетле; DOGANA F. Suono e senso: Fondamenti teorici ed empirici del simbolismo fonetico. – Milano: Angeli, 1983, -34-47 p. (Догана Ф. Звук и смысл: Эмпирические и теоретические основы фонетического символизма).

⁸⁴ Серебренников Б.А. Язык отражает действительность или выражает ее знаковым способом // Роль человеческого фактора в языке. М., «Наука», 1988, 86-чы бет.

ар тилде «атхан» деген сёз ташны, сюнгиюю атыугъа келишсе да, автоматдан неда «Град» реактив системадан атыугъа тюгел келишмейди. Болса да, сёз ёмюрлени узагъында энтда да тюрленмегенлей турады, тил башха-башха затланы бир белги бла белгилейди. Адамны ангысы уа сюнгиюю атыуну бла автоматдан атыуну бир ангылам белги бла белгилемейди: дуняда экиси эки тюрлю этилинген-лерица, экисин эки энчи «сурат» бла да тохташдырады.

Кёргенибизча, сёзде дуняны керти суратын берирлей болум джокъду. Ангыны аллай мадарыны хакъындан айта келиб, акад. Б. Серебренников «тёгерегиндеги дуняны болумун, бир-бирлери бла джалгъаныб келген затланы джорукъларын дуняда джангыз адамны мыйысы береледи» дейди. Бу оюмну терсге-тюзге да санамагъанлай, методология джаны бла бир кемлигин чертирге излейбиз. Илмуда тинтиу-тамамлау джорукълада асламыракъ тюбеучю джангылычланы тизе келиб, Абу Али Ибн Сина (Авицена) былай юретеди: «Ючюнчю джангылыч: бир ачыкъланмагъан затны билирге излеб, андан да аз ачыкъланган затха таяныу»⁸⁵. Бююнлюкде да илмуну джорукъларында айтылганча джангылычла тюбегенлей туруучандыла. Алай эсе, «**джангыз адамны мыйысы береледи**» деб айтыу, илмугъа дурус иш тюлдо: дуняда мыйылары болган къалган джанланы мыйыларына ол шартны келишгени бла келишмегенин илму не аз да тохташдыралмагъанды. Андан да озуб, тюрлю-тюрлю джаныу-арланы юслеринде бардырылган бир къауум илму-излем ишлени эсеблери бу айтылынган оюмну иги огъуна ишекли этедиле.

Адамны мыйысы дуняны суратын берелиую ол мыйыдагъы суратны дуняны кесини керти суратына толусу бла келишгенине да, аны тюзлюгюне да не аз да шагъат тюлдо. Дуняны тинтиуде, аны суратын «къурагъан» заманында сынау, ёлчелеу, сезиу д.а.к. башха мадарла джетишмегенликден, адам терс оюмла этерге, къа-тыш затланы бирге, бир ангыламгъа джыяргъа да боллукъду⁸⁶. Ол себебден, адамны да дуняны таныуу, билиую джангылычсыз тюлдо. Тил белгини юсюнден айтханда уа, адамны ангысыны ёсююнде, дуняны таныуунда аны магъанасы, орну да бек уллуду⁸⁷.

Фраземагъа, тилни белгисинеча, статика эмда динамика халында къарарлай хыйсаб барды. Ономасиология джаны бла тинтген заман-

⁸⁵ Абу Али Ибн Сина. Сборник статей, т.1. Душанбе, 1980, 75-чи бет.

⁸⁶ Диалектика и логика // Формы мышления. М., 1962, 39-чу бет.

⁸⁷ Гамишвили Г.В. Языкознание в кругу наук о языке // Вопросы философии. 1981, № 6, 104-чо бет.

да аны не къадар терен эмда кёб джанындан ачыкълауда динамика халыны себеби кёбюрёк болгъаны себебли, биз алайын сайларгъа излейбиз.

§ 2. Фраземада эки неда талай магъананы къуралыуу.

Къарачай-малкъар тилни фразема хазнасында аякъ урмазгъа, аякъ узатыргъа, аягъы тутаргъа, аягъы джер тутмай, аягъы таяргъа, аякъ башын сыларгъа, аякъ орунлу; башына минерге, башы сауда, башын сыларгъа, башы тюшерге, башына таб кёрюрге, башына билирге, баш кёлтюрмезге, башын джулургъа; онг джанын берирге, онгсузгъа шамшю, онгуна айланыргъа, онгун алыргъа; онгун солуна айландырыргъа, солуна кетерге, д.а.к. башха фраземала джюрюйдюле. Бу тизимде эс бёлдюрюрге излегенибиз – аланы бир-бирине джалгъагъан ышанларыды: баш – аякъ; онг – сол дегенча.

Дунияда затлагъа, тюрлю-тюрлю халгъа ат атауунда адамны хар нени алгъы бурун кесине, кесини санларына, аланы къуралгъанларына, ол-бу энчиликлерине ушатыб баргъанын илму эртдерекден да эслегенди⁸⁸, кесине да ат атауда антропометрикалы джорукъ дейдиле. Алай бла, ёргедегин – сыйлыгъа, тёбендегин – сыйсызгъа, онгдагъын – игиге, солдагъын – аманнга, алдагъын – келлик заманнга, артдагъын – ётген заманнга тергеб, кесини санларыны атларына, аланы шартларына ушашдыра, келишдире атайды. Сёз ючюн, *баш тутаргъа* деген фраземаны магъанасына къарайыкъ:

1) баш – ёргедеди, адамгъа эм керекли санды, джангызды, онглуду, сыйлыды;

2) тутаргъа – бу сёзню баш магъанасындан (къолну кючю бла бир затны иймей туруу) сора да къарачай-малкъар тилни сёзлюгюнде 24 магъанасы бериледи⁸⁹, аны тышында дагъыда беш фраземаны къурамына да киреди⁹⁰.

Энди «баш тутаргъа» деген фразема «баш + къолну кючю бла

⁸⁸ Иванов В.В. Очерки по истории семиотики в СССР. М., 1976, 29-чу бет;
Гачев Г.Д. О национальных картинах мира // Народы Азии и Африки. 1967, № 1;
Телия В.Н. Метафоризация и ее роль в создании языковой картины мира // Роль целовещеского фактора в языке. М., «Наука», 1988, 173-174-чю бетле.

⁸⁹ Суююнчланы Х.И. Къарачай-малкъар – орус сёзлюк. М., 1989.

⁹⁰ * Текелени И.Къ. Къарачай тилни фразеология сёзлюгю. Черк., 1984.

бир затны иймей туруу» деген мағыананы орнуна «бай джашаргъа» деген мағыананы къалай бергенин, аны къурамына кирген сёзлени бириккен мағыаналары джюрютмеген, андан башха мағыананы къалай къураалгъанын тинтиб кёрейик.

Кёргенибизча, антропометрикалы джорукъну кючю бла эмда мадарлары бла «бай» деген сёз «баш» бла тенг болгъан бла да къалмай, кесини белги суратын аны бла бютеулей да алмашдырады. Бу эки сёзтутушда этим халда тургъан «болургъа» бла «тутаргъа» деген белгиле башчы орунда тургъан «бай» бла «башха» бойсунганлары себебли, аланы алмашыныулары артыкъ да тынчды сёлешгенни тилинде да, суратланы алмашыныуларында да.

Болса да, фраземаны ангылам сураты бла «бай джашаргъа» деген сѣзтутушнукъу бирча, тенг суратла тюдюле. Фраземаны биринчи кесегиндеги «баш» деген сѣзню магъанасы «бай» деген сѣзню сѣзлюкдеги магъанасындан иги огъуна башхады.

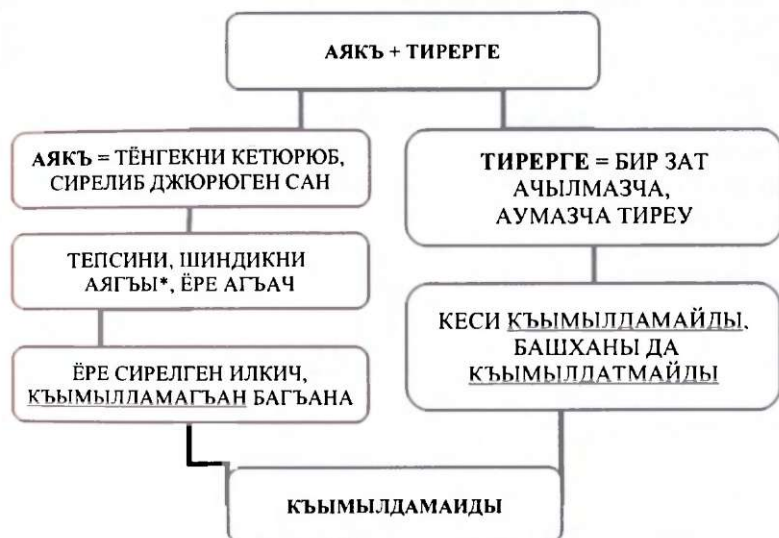

Кѣргенибизча, «баш = башхагъа бойсунмагъан» бла «бай = адамы кыйынын ашагъан» магъаналары, къурамлары да бир тюдюле. Белгилисича уа «бойсунмаучу» бла «бойсундуруучуну» аралары ъмюрден да тикди, тилде ангылам суратлары да, грамматика суратлары да бир-бирлерине къаршчыдыла, илму тилде айтханда, антонимледиле. Ол себебден, «баш тутаргъа» деген фраземаны керти, толу магъанасы «бай джашаргъа» деген сѣзтутушнукъу бла тенгли, бирли, ала синонимледиле деу, эм азында тюз тюдю.

Фразема бла тюз сѣзтутуш берген магъаналаны бир ангылам суратха джыйыб кѣрейик: «башхагъа бойсунмагъан + онглу ие болургъа». Къуралыу-тагъылыу мадарлары бла бу тилни оюм белгисиди. Фразема уа лексиконну ангылам белгисиди. Аны алайлыгъыны чуруму фраземаны афористикалыгъында неда метафоралыгъында тюдю. Амма, бу эки ышан фраземагъа хакъ керахат болмаса да, келтирген юлгюбюзде фраземаны ангылам эмда магъана

суратын сѣзтутушнукъундан башха да, мийик дараджалы да этген, бизни сартын, тилни экономия джорукъларыды⁹¹.

Башха фраземагъа къарайыкъ: «*аякъ тирерге*». «Къарачай тилни фразеология сѣзлюгтонде» бирилген магъаналары: 1) *бармазгъа, унамазгъа*; 2) *мал, рысхы этерге*; 3) *кетмезге, къарышыргъа*. Бизни сартын, ангылам бирликлерине кѳре, 1-ге *бармазгъа* бла *кетмезге*, 3-ге да *унамазгъа* бла *къарышыргъа* деген магъаналары салынсала, тюзюрк боллукъ эди. Алайды да, фраземаны къурамына къарайыкъ:

Юч къат огъуна (а) *къымылдамагъан багъан*; б) *кеси къымылдамайды*; в) *башханы да къымылдатмайды*) *къымылдамагъанны* магъана сураты, сѣзсюз да, «къарышыргъа», «унамазгъа» деген сѣзлени магъаналары бла келишеди. Алай а кѳл-сезим кючю, юч къат кереленсе да, берилген суратдан тышында къаладыла. «Аякъ тирерге» деген фраземаны «къарышыргъа», «унамазгъа» деген сѣзле магъана джаны бла бир юйюр (родовой) халда ачыкълагъан болмаса, аны толу белги суратын берелмейдиле.

⁹¹ Сепир Э. Градуирование //Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVI. Лингвистическая прагматика. М., 1985, 44-45-чи бетле.

* Бурунгу шиндиклени, тепсилени, орундукъланы эмда ала киби башха турмуш затланы аякъларын адамны, малны, тюрлю-тюрлю джаныуарланы аякъларына ушашдырыб этгенлерин эсге ала, былайда фраземаланы суратлау тамалларында аслам джоруючу метафора олмай, метанимияны орну болур, деген оюмгъа келебиз эмда аны тюзге санайбыз.

Фраземаны талай кере къатланган кючюн сыфатны тенгешдириу дараджасыны скалярно-анатомиялы мурдорунда къарасакъ, иги – аман, аз – кёб, мийик – алаша дегенча дараджала фразема берген къатлау кючню берелмегенлерин эслерикбиз. Кеси-кесинден юч къатха кючленген, кесини дараджасын юч кереге кёлтюрген магъана суратны кючю юйюр халда тюз бири-бири бла тенгешдирген сыфатланы дараджаларындан мийик болгъаны туурады⁹².

Бу фраземаны ол бирси магъаналарына да къараб кёрейик: сёзлюкдеги юч магъананы юч энчи фраземамы берели огъесе бир фраземамылы; полисемия эсе, фраземада кёб магъаналылыкъ *къайдан? нек? эмда къалай?* къуралады дегенча соруулагъа джууаб излейик. Алай бла, эслегенибизча, ономасиологияны баш сорууларына джетебиз.

Башындагъы фраземаны сёзлюкде 2-чи магъанасы «мал, рысхы этергеди». «Аякъ тиреу» бла «кёб рысхылы болууну», биринчи кёзден къарагъанда, къурамларында да, магъана суратларында да, бир магъананы бергенни къой, не аз да ушашлыкъ огъуна кёрюнмейди. Ол себебден, аны къуралыуун атламлагъа юлешиб, магъана суратларын сюзюб кёрейик.

⁹² Апресян Ю.Д. Лексическая семантика: Синонимические средства языка. М., 1974, 67-чи бет.

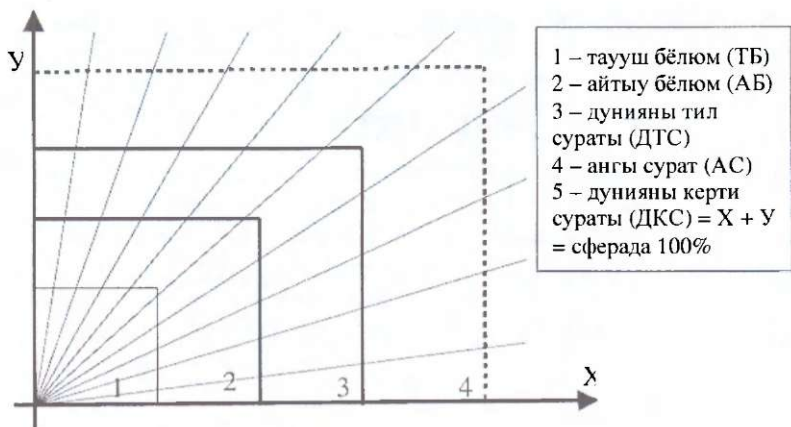
Фраземаны ючюнчю магъанасына да («бармазгъа», «унамазгъа») къарайыкъ:

Биринчи бла ючюнчю фраземала («кетмезге, къарышыргъа» бла «бармазгъа, унамазгъа»), айтылыу суратлары бирча болгъанларыны тышында, къурамларындагъы сёзлени магъаналарыны бирча семантикалыкълары бла метонимия эмда синонимия мадарла бла бирча тюрлене, бир-бирине синонимле болуб келедиле. Синонимни, синонимликни юсюнден айтханда, «Орус тилни синонимлерини сёзлюгюню» баш редактору А. П. Евгеньева «хакъ бирча, бир магъананы джюрютген (бир тилни ичинде – А.Х.) сёзле болмайдыла. Синоним – келишиулю, ушаш, аныча деген халланы береди»⁹³ дейди. Тилде фраземаны синонимлерин, аланы къуралыуларын, тилде джюрюулерин эмда энчи мадарларын тинтиуге джораланыб В. Шкляровну⁹⁴ тамамлы илму иши барды. Аны оюму бла, фраземаны къурамындагъы сёзлени былай тюрлениулерин, магъананы тюрлендирген бла неда джангы магъана берген бла кълмай, халны, болумну, затны, ангылам бирлешликлени, аланы бола-тюрлене туруларын бир затныча кёргюзюрге мадар береди.

⁹³ Брагина А.А. Синонимы в литературном языке. М., «Наука», 1986, 108-чи бет. А. Евгеньеваны оюмун бу китабдан алыб беребиз.

⁹⁴ Шкляров В.Т. О словаре фразеологических синонимов // Проблемы фразеологии. М., «Наука», 1964, 227-233-чю бетле.

Быллай магъана «кѣзбаулукъ» фраземаны кѣуралыуун толусу бла ангылатмаса да, фразема дунияны керти суратын берген сагъа-тында тилни тюз магъаналы белгилери бла бирге аны кѣчген магъаналы белгилерине да кѣошулады⁹⁵. «Аякъ тирерге» фраземаны кѣурамында метонимия-синонимия тюрлениу аны не тыш (тѣгериндеги сѣзлени кючюнден) синтагма-синтаксис халыны, неда кесини ич кѣурамындагъы сѣзлени бир-бирлерине джалгъаныу мадарларыны кючюнден болмайды: лексико-синтагмалы тюрлендириу-кѣурау мадарла фраземаны болууунда экинчиле. Ол себебден аны чурумун башха затда излерге керекбиз.

Дунияны керти сураты (А. Уфимцева⁹⁶ берген магъанада) алгъы бурун ангы сурат болуб, ызы бла таууш белги болуб, сора айтылыу (синтагма-синтаксис) халда тюрлене, дунияны тил суратын береди. (Схемагъа кѣара).

Дунияны тил сураты (ДТС) демеклик, айтылынган суратны эшитген бютеулей да ангылайды, алады демеклик: тюрлю. ДТС-ни ангылануу бютеулей да ушакъ нѣгерни акъыл-билим-сезиу энчиликлеринден чыгъады. Алай дегенибиз, башындагъы сурат толусу бла экинчи кереге буурады: $(X + Y)$ сфераны орнуна ал ѣлчемге ДТС келеди. Тынгылагъан адамгъа айтылынган ДТС информацияны барлыгъы бла дунияны керти сураты киби болады. ДКС-ни

⁹⁵ Павилѣнис Р.И. Проблемы смысла: Современный логико-философский анализ языка. М., 1983, 112-119-чу бетле.

⁹⁶ Уфимцева А.А. Роль лексики в познании человеком действительности и в формировании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке. М., «Наука», 1989, 108-111-чи, 133-138-чи, 170-172-чи бетле.

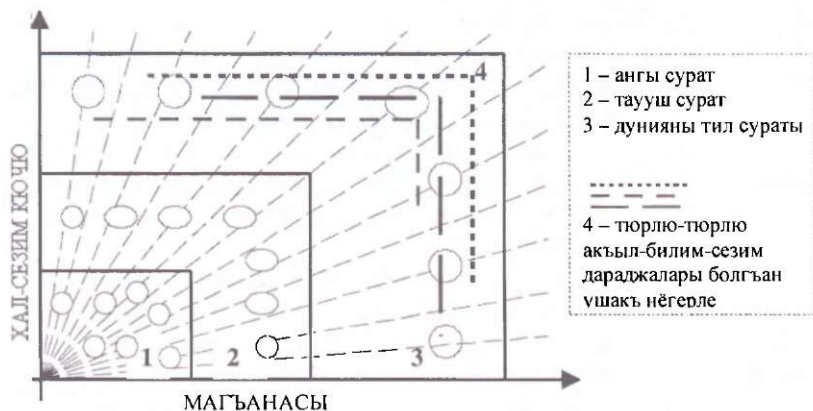
дунияны тил суратына кёчюуюнде аны магъана къурамында сыр-сан (качественно-количественный) тюрлениуле боладыла. Тёгерегиндеги дунияны ангы суратха джыйгъан заманда, адам ДКС-ни бютеулей барын да алмайды эсге: бир неда талай (ушагъында неда сагъышында) бек керекли неда кеси ангылаялгъан ышанларына эс бёледи. Алай демеклик, ангы сурат хар заманда да ДКС-ден азды (тюгел башха болуб къалмаса да).

Ангы сурат таууш мадарлагъа «джюкленнген» заманында да амалсыз тюрленеди: не толусу бла сыйыналмай къалалды, неда таууш «улоуну» толтуралмайды. Тынгылагъан адам (респондент) а таууш суратны бир белгиге тергеб алады. Алай бла, кёргенибизча, дунияны керти суратына экинчи кере де тюрлениу келели (башыракъда кёргюзгенибизча, биринчи кере тюрлениуно ДКС ангы суратха кёчген заманында сынаилы).

Дунияны тил суратыны толулугъу айтылыннган заманда тёгерегиндеги сёзле бла къысха байламлыды: аланы болушлукъчу-зорчу мадарларыны кючу бла энтла да бир (3-чю кере) тюрленеди. Башында чертгенибизча, тынгылагъан адамны акъыл-билим-сезим болуму бла айтылыннган суратны араларында да тиклик барды: тынгылагъан айтылыннгандан кесине кёре бирни алады. Алай бла дунияны керти суратында 4-чю кере тюрлениуле боладыла. Бу айтхан оюмубуз амалсыз джорукъду демейбиз, алай а **дунияны керти сураты дунияны тил суратындан хар заманда да кёбдю неда аны бла тенгишди дейбиз (ДКС>ДТС).** Ушакъны толулугъу къуру тилни мадарларындан болуб къалмай, ушакъ этгенлени бир-бирлерине акъыл-билим-сезим энчиликлери бла келишген-келишмеген төреси бла да байламлыды.

Тилде быллай болумну, башха юлгю бла ангыларча, джылыннган хауаны халы бла тенглешдирирге боллукъду: хауа кесекчикле не къадар джылына-къыза барсала, бир-бирлеринден ол къадар кенгден кенг сиреле барадыла. Аланы атомлары атылмаз ючюн неда алагъа башхаладан зор кюч джетмез ючюн, ол хауа кесекчикле тургъан джерни кенгертирге керек болады. Тыш сфера уллая баргъаны сайын а, кесекчиклени бир-бири аралары да узая барады. Ангы сурат тауушха, тил суратха бурула, ушакъ нёгерге джетгинчи, кесини ал «тыктылыгындан», толулугъундан узая барады. Ушакъ нёгерлени да киминде хал-сезим джаны бла, киминде уа билим-магъана джаны бла айрылыкъла бола, айтылыннганны да толусу бла алалмайдыла. Алай бла ангы суратны ушакъ нёгер «тутхунчу», «алгъ-

ынчы», аны магъана къурамындан бир талай заты сан-сыр джаны бла (качественно-количественный) тас болады, азаяды. (Тюбюндеги магъана – хал-сезим шкаланы суратына къара).

Ангы суратны былай азайыуу къуру фраземалада тюбемегени себебли (сёзледе, синтаксис конструкциялада да тюбейди), аны энчи ышаны тюлдю, бу хал тилни мапарылы. Фразема тилни бир ангылам белгиси болгъаны себебли, аны бу джорукъгъа бойсунмай мадары да джокъду.

Сёз ючюн, къарачай-малкъар тилде джюрюген «къучакъ джаргъа» деген фраземагъа къарайыкъ. Сёзлюкте берилген магъанасы: «хар нени да кесине джыяргъа кюрешиу». Энди бу фраземаны башында айтылгъан азайыуу джорукъ бла тинтиб кёрейик.

1-ден 4-ге дери джетгинчи «къучакъ джаргъа» деген тил белги талай магъана алыргъа неда тюрленирге боллукъду: 1) сёзлюкден къуру кесин (алай демеклик, контекстден тышында) окъугъан адам кеси ангылагъанча, скойгенча магъана джалгъау кьошаргъа боллукъду; 2) къучакъ джаргъа (тюз сёзтутуш берген магъанада); а) неге болса да (мюлкге, кесиники болмагъан затлагъа) ууланыргъа; б) кесин хар ким бла ачыкъ джюрюютюрге; в) харамлыкъсыз, хар кимге да ышаныб, ийнаныб барыргъа. Бу халны башха фраземалада да кёрюрге боллукъбуз: *джер джарады* (кычырыкъ этеди; омакъды); *буштугъун чыгъарыргъа* (хорларгъа; урушургъа; зыраф, халек этер-

ге); *сыртына тюк чыгъаргъа* (кимни болса да эркинлигинден чыгъаргъа; ууакъ хатала этерге; кесича джюрюрге; болмай туруб, бираз мюлк къуаргъа); *терисин сояргъа* (ауур ишлетирге; урушургъа; керексиз багъагъа сатаргъа), д.а.к. башхала.

Фразема хазнаны белгиси тилде джюрюген кёзююнде (динамика халда) магъанасын тюрлендирирге, джангы магъана алыргъа боллугъуча, фразема кесини къуралгъан заманында огъуна бирем башха ангыламлагъа да ат болургъа боллукъду. Биринчиси, дунияны керти суратында тюбеучю талай затны/халны ушаш шартларын бир ангылам сафха джыйыуну юсю бла къуралгъан фразема белгиле. Аллай лагъымгъа илмуда къыйындан тынчха кёчюу джорукъ дейдиле. Быллай фраземаланы полисемиялыкълары контекстде ачыкъланады: сёз нени юсюнден баргъанына кёре, фразема тюрлю-тюрлю затны/халны айтыргъа боллукъду. Сёз ючюн, бир талай затда/халда тюбеучю статика шартны/болумну *аякъ тирерге* деген фразема бла белгилейбиз.

Экинчиси, тилде фразема белгилеген зат/хал кесини ёсюмюнде тюрлене, кёб бола барыб, аны тамалындан джангы затла/халла къуралгъан тёресинде, биринчи ат алагъа да кёчерге боллукъду. Фразема белгиде метонимия-синонимия тюрлениу аны не тыш синтагма-синтаксис халыны, неда кесини ич къурамындагъы сёзлени бир-бирлерине джалгъаныу мадарларыны кючюнден болмагъанын бу ишибизде башыракъда огъуна айтхан эдик.

§ 3. Фраземаны ангыда къуралыуу.

Башында кёренибизча, полисемия фраземаны энчи шарты тюлдю. Кёб магъаналылыкъ тилни къайсы бир белгисинде да тюбейди: гитче междометиеден башлаб, уллу троплагъа дери. Керекли магъана бла хайырланалыу адамны магъана-хал-сезим шкалада (*башындагъы суратха къара*) алгъан орнуна кёре болады. Алай демеклик, аны ангысына, билимине, халына кёре болады.

Ангы бла тил белгини араларында къаллай байламлыкъ джюрюйдю? Ол байламлыкъ къалай эмда нени юсю бла, нени кючю бла болады? Фраземаны (тилни башха белгилерини да) къуралыу, тилде джюрюу, магъана тюрлендириу энчиликлерин, мадарларын къу-

ру тил илмуну бюгюннгю джорукълары бла тинтиу, ачыкълау эмда ангылатыу (артыкъсыз да ангы бла тенглешидиребиз десек), эртде, кеч болса да кесини амалын тауусмай мадары джокъду. Ол себебден, бу соруугъа не тил илмуну чеклерин кенгертиб къараргъа керекбиз (кванталы электродинамика, биология, психология эртде этгендиле алай), неда башха илмуланы кючлерин да мамматлыкъ этерге керекбиз.

Сёз ючюн, адамны ангысында сёз неда сурат не халда турады, ДКС-ни адам ангысында тауушха къалай тюрлендириб салады? Не уа адамны ангысында таууш белгилеми огъесе къаллай болса да бир башха белгилеми бардыла? Бу соруулагъа генни тинтген биологияны материалларын хайырландырмай джууаб табалырбызмы экен? Таууш суратны тил илмуда къуру фонетиканы кёзюнден къараб тинтиу бла уа ишни кертисине джетиу, бизни сартын, илмугъа аз хайырлы эмда толу болмазлыкъ затды.

Фраземаны тил белгинича хыйсаблагъан заманда «бир тюрлю бир», «суратлау кючю болгъан», «идиомалы», «байланыб келген», «тюрленмеген» дегенча дагъыда башха тутхучсуз, «лирикалы» неда айбат сёзле бла хайырланыу тил илмуну бюгюннгю къарыусуз (*эле тургъан демез ючюн*) халына туура шагъатдыла. Россияны Илмула Академиясыны эмда Лебедев атлы Физика институтну тамада илму къууллукъчусу П. Гаряев айтханнга кёре, «дунияда эм алгъа Сёз джаратылгъанды, кеси да адамны урлугъуну тамам тёрюнде (хромосом аппаратда) джазылыбды. Сёз, энергия фантом болуб, ДНК-ны халына аны тюрлендирирлей тышындан зорлукъ болмаз ючюн деб, къараууллукъ этиб турады»⁹⁷. Академиялы тил илму уа Дарвинни эволюция джоругъундан не аз да кетерге унамай, кесини «таш ёмюрюнде» бугъунуб турады. (*Чарльз Дарвинни гипотезасы хар неге да бирча келишиб бармагъанын башха илмула кеслерине эртде ачыкълагъандыла*).

Сёзню энергия халы болгъанын ётген ёмюрню 30-чу джылларында огъуна академик В. Шулейкин эслегенди. Аны ызы бла эки биолог, В. Псаломщиков бла И. Степанюк, таууш (акустика) толкъунну къууат (электро) кючге бурулгъанын дуняда биринчи болуб тохташдыргъандыла. Бу эки алим бардыргъан экспериментде адамны баш сюеги таууш толкъунну 7-8 герцди къууат толкъуннга

⁹⁷ Гаряев П. «Речь Создателя зашифрована в человеческой ДНК». Общ. газ., статья, 1995, № 28, 7-чи бет.

бургъанды⁹⁸. Белгилисича уа, 7-8 герц частотаны джерде джаны болгъан затла барысы да хайырландырадыла. Бу экспериментде артыкъ эс бёлорге тыйыншлы дагъыда бир зат – адамны баш сюеги бла аны бир къауум эт-сингир кесеклери таууш толкъунну, тышын-дан къурулгъан бир тукъум бир аппаратсыз, бурадыла къууат кючге. Дагъыда бир эксперимент: тенгизде тынчлыкълы тургъан скатлагъа 7-8 герц частоталы къууат кючю болгъан толкъунну (КъКТ), тенгизни къозгъалыуу бериучю белгиге къуруб, алагъа джиберген-леринде, скатланы тынчлыкълары бузулуб, бир джерге джоппу болгъандыла, ызы бла уа алайдан, къуугъун киргенча, терк огъуна къорагъандыла.

Быллай тинтиулени эсеблери тил илмуда джангы оюм тууду-ругъа боллукъду. Сёз ючюн, адам таууш толкъунну къууат кючю болгъан толкъуннга буруб, алай сыйындыралы ангысына, эмда аны ангысы 7-8 герц частоталы ангы белгиле бла хайырланалы. Алай эсе, КъКТ да, ТТ да тил белгини (сёзню, фраземаны), магъанасын тас этмегенлей, бир халдан бирине эмда ызына кёчюрорге боллукъдула.

Былайда энтда бир башха оюм келтирирге да боллукъду: сёлешген адам къуру таууш толкъунну айтады, эшитген а аны къууат кючю болгъан толкъуннга буруб, ангысында эртледен тургъан келишиулю белгиле бла джалгъайды. Бизни сартын, бу артда айтылгъан оюмубуз тил белги бла ангыны байламлыкъларында тюбеучю халны кертисине башындагъындан эсе джууукъду.

Ушакъны заманында тилни халы, болуму бу айтылгъан схема-ладан иги огъуна да къыйынды. Айтхан адам, ангыдагъы суратны толу берир ючюн, таууш белги бла бирге ауаз (интонация), къол эмда кёз-къаш (мимика-жестикуляция), белгилени да джалгъайды. Сёзсюз да, аланы барысыны да бирге джыйылгъанына айтыргъа тыйыншлыды ушакъ деб. Информацияны бериуге къошулгъан анча тюрлю белгини биргелей, биригиб ишлеген халына тилни голографиясы, тил голография дерге боллукъду. (Физикада оптика, акустика голографиялагъа да къара⁹⁹). Тил голографияны къурамына кирген белгилени хар бирине энчи къарайыкъ.

Таууш (вербальная единица) эки тенг кесекден къуралыбды: 1) акустика толкъун бла 2) ауаз (интонация) – акустика толкъунну

⁹⁸ За пределами вероятного. «Континент» журналны №16, 13-бет. 1995 джыл.

⁹⁹ Современный словарь иностранных слов. С-П.,1994.

къалын-джукъа болууу. Ауазны тилде магъанасыны юсюнден кѣб тюрлю илму иш джазылгъанды¹⁰⁰. Ол тинтиулени эсеблерине джангыз бир къошарыбыз: ауаз бла сѣзню магъанасын берген, тюрлендирген бла къалмай, аны сѣзлюкдеги магъанасына къаршчы этерге да боллукъду*¹⁰¹.

Ушакъ баргъан кѣзюуде тынгылагъан адам айтханны кесин кѣзю бла кѣрюрге излейди, бир мадар болса, алай да этеди. Бу халны хар адам да сынагъанбыз кесибибизни юсюбюзде. Нек этебиз экен алай? Иш а недеди, айтханны къол-кѣз-къаш (мимика-жестикуляция) белгилерине къарай, эшитгенибизни ала бла тенглешидире, аннга кѣре ушакъны кѣзюуюнде ангылауубузну тюзете барабыз. Башыракъда айтханыбызча, адамны ангысы къууат кючю болгъан толкъунла бла ишлей эсе, таууш толкъун (сѣзле) бла оптика толкъун (мимика-жестикуляция суратла) да адамны пьезотекстура санларында (баш суюк, сингирле) КъКТ-нга бурула эселе, сѣзсюз да, сѣз нѣгерден алгъан ДТС-ни дуняны ангы суратына бурууда бир-бирлерине къарай, бойсуна эмда келише ишлейдиле.

Айтылынган таууш белгини бютеулей да, кескин да эшитгенликге, ангнгадагъы сурат бла эшитилген белги бир-бирине келишиб, бир белги болгъунчун, адам айтылынганны ангыламайды. Сѣз ючюн, румлугъа къарачайча не кескин айтханлыгъынга да, румлу, аны ангысында ол эшитгенине келишген магъана сурат болмагъаны себебли, айтылгъандан бир зат да ангыларыкъ тюлдю. О. Тихомиров бла А. Тоом бардыргъан психология сынаула¹⁰² бизни бу оюмуубузну толусу бла джакълайдыла.

Бу эки алим автомат-тергеу система (АТС) бла адамланы арасында ишни кѣзюуюнде тюбеучю къаршчылыкъланы, кемликлени ачыкълаб кѣргендиле. АТС машиналары юслеринде баш кемликге эки ортада аланы ушакъ этелмегенлерин санайдыла: адам машинагъа хапар бергенликге, АТС къуру къургъакъ джууаб берген болмаса, къалай, нек дегенча джалгъан, алай а ушакъда амалсыз керекли ачыкълаучу соруулагъа эс бѣлмейди, къарамайды. Аллай ууакъ со-

¹⁰⁰ Новиков Л.А. Антонимия в русском языке. М., 1973, 181-186-чы бетле.

Брагина А.А. Синонимы в литературном языке. М., «Наука», 1986, 108-чи бет.

Трубецкой Н.С. Основы фонологии. М., 1960.

Немченко В.Н. Вариантность слов в русском языке: фонематические варианты. Н.-Новгород, 1982.

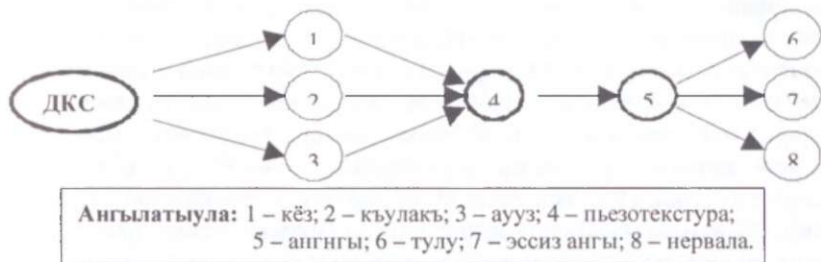
¹⁰¹ * Сѣзню айрыш магъанасыны юсюнден ѳргерекде къара.

¹⁰² Тихомиров О.К., Тоом А.И. Психологическая коррекция диалога между человеком и автоматизированной системой // Вестник Московского университета. Серия «Психология», 1986, 51-56-чы бетле.

руучукъла болмасала уа, адам сѣзню//ишни къайры баргъанын, тюз-терс эмда керекли-керексиз джерлерине эс бѣлорге кереклисин эс-герелмейди, билелмейди. Ол себебден, АТС бла ушагъында адам дженгил арыйды, кѣбюсюне излегенин табмайды, алай ушакъ адам-ны кѣлюне асыурукъ да бермейди. Алай бла, адам бла АТС-ни ара-ларында этиллик иш кемли-кемизли болургъа болады.

Ушакъда эки джаныны да амалсыз толу байламлы болургъа ке-реклисин М. Арутюнян да чертеди¹⁰³. Башында къарагъан юлгюле-рибизде къуру таууш толкъун бла оптика толкъун эки арада берген тил белгиге таяныргъа керек болады. Алай эсе, тил белгини кесин-де магъана джокъду, ол магъана джюрютген белги тюлдю, деген оюм келирге боллукъду. Огъай, сѣзсюз да, бу ышан тил белгиники болмай, таууш белгини «джартылыгыды», ол а тил белгини къу-рамыны джангыз бир кесегиди – акустика толкъунду. (*Суратдагъы юлгюге къара*).

ИНФОРМАЦИЯНЫ УНИВЕРСАЛ ТЮРЛЕНИУ ЮЛГЮСЮ

Тѣрт тюрлю халда (таууш толкъун, оптика толкъун, къууат тол-къун эмда магъана белги) джюрюген информация эм ахыры мыйы бла тулуну ортасында сюзюледи. Ангы уа аны алгъан неда берген этеди. Артыкъ, ишлеб бошагъан информация эссиз анггыда сакъла-нады. (*Бюжюнню компьютерлени структура къурамлары, аланы байламлыкълары эмда операцион мадарлары адамны информация бла ишлеуюню механика юлгюсюдю, десек уллу джангылмазбыз*). Эссиз анггыны объему бек кѣб информацияны сыйындыралса да, эртде-кеч болса да ол да толургъа керекди. Адамны тѣппесини къул-

¹⁰³ Арутюнян М.Ю., Петровская Л.А. Обратная связь в системе восприятия человека человеком // Психология межличностного общения. М., 1981, 42-53-чю бетле.

лугъу, джумушу артыкъ, керек болмагъан эски ангы суратланы тышына чыгъарыудады, дейдиле бир къауум алимле. (И. Нарский, Е. Блаватская, П. Успенский д.а.к баиша алимлени оюмларына къара).

Къууат кючю болгъан толкъунну юсюнден бир затны энчи айтыргъа керекбиз. 7-8 герцли толкъун сууну бек теренине, джерни «джети» къатына, ионосфераны башына да дженгил, тыйгъычсыз джетеди; темирден, ташдан да ётеди. Дагъыда аннга «дунияны тили» дейдиле: информацияны джюрютюуде джаны болгъан затла барысы да хайырланадыла. Муну барысын да эсге алсакъ, тилни магъанасы кемсиз уллу болгъанын сезерикбиз. Айтылыннган сёз къуру сёзлюкдеги магъанасы бла болуб къалмай, таууш эмда къууат кючю болгъаны себебли, аны джюрютюу бек джууаблы эмда кёб тюрлю дараджалы къуллукъду. Къарачайда быллай нарт сёзле бардыла: Айтылгъан сёз ызына къайтмаз; Сёз – садакъдан, окъдан кючлю; Сёз къанатсыз учар¹⁰⁴ д.б. Тюркдеги джердешлерибиз а «Сёз сауутдан кючлюдо; Сёлешген сёзю таш джара»¹⁰⁵ дейдиле.

Бизни сартын, тилни экономия джоругъуну баш сылтаун да информацияны бу энчилигинде кёрюрге керекбиз. Хар айтылгъан сёз кеси бла тенг къууат кючню да биргесине алгъаны себебли, адам кеси-кесин, кючюн сакълар умутда не къадар аз къууат кюч джойлукъ тил белгилени, мадарланы излейди. Бериллик//алынныкъ информацияны, андан тюшерик хайырны аланы къураугъа джойлгъан къууат кюч бла тенгледириб, тергеб, не къадар хайырлы коэффиценти болгъан тил мадарланы сайларгъа керекди адам да, аны тили, ангысы да (дунияны тамалын, мурдорун сакълагъан баш джорукълагъа къаршчы бармаз ючюн).

§ 4. Фраземаны тилде къуралыуу.

Фразема бла сёзню бир-бири бла бу кёзден тенгледиргенде, биринчини информатика джаны бла сёзден кёбге онглулугъун тил бла кюрешген алимлени асламысы чертедиле (А. Потеня, П. Ус-

¹⁰⁴ Пословицы и поговорки народов Карачаево-Черкесии. Черк., 1990.

¹⁰⁵ Hasan Ulker. Karachaj ata sozleri \\\ Turk dunyasi arastirmalari. Turkiye. 1991, № 75.

пенский, С. Хуболов, Г. Амиров¹⁰⁶, М. Губогло*¹⁰⁷, Л. Ройзензон¹⁰⁸ эмда башхала). Сёзсюз да, тилни кесини кёб ёмюрлю ёсьомюнде мимемаладан сёзлеге джетгенин тохташдыргъан алимле аны сёзден фраземагъа дери да джетерге боллугъуна ишеклик саллыкъ болмазла. Бу оюмну огъайлайма деген, тилни эволюциясын (алай демеклик, адамны да, аны ангысыны да) тохтагъаннга, аны алгъа барыуу, ёсюю бошалгъаннга санаргъа керекди. Ол а алай тюлдю. Экономия джорукъну баш излеми: не къадар кёб хапарны не къадар аз джоюм бла бериу. Ол себебден, сёз бла фраземаны юслеринден айтханда, сёз 1-чи дараджалы тил белги эсе. фразема 2-чи дараджалылы. берген инфомациясыны кёблюгю бла да, тилле экономия шартлары бла да сёзден онглуу, дейбиз*¹⁰⁹.

Фраземаны тилде къуралыууну чуруму, сылтауу недеди, нек къуралады деген соруугъа, башындагъын эсге ала, былай джууаб берирге боллукъду: фразема тилни экономия джоругъуну кючюнден эмда аны чурумундан къуралады.

Бу темагъа джораланган литератураны тил хазнаны генезисини, тил белгини къуралыууну кёзюнден тинтгенибизге кёре, фразема тилни алкъын джаш, артда къурала келген белгисиди деген оюмгъа келебиз. Сёз кесини белги къурау мадарларын (тамыр, аффикс) хазна къалмай тауусханды десек да, уллу джангыллыкъ болмазбыз. Къарачай-малкъар тилде сан бир сёз болмаса, кёб магъаналы болмагъан хазна сёз джокъду. Полисемиялыкъ къуру къарачай-малкъар тилни энчилиги, шарты да тюлдю: цивилизацияны чархына къошулгъан тиллени къайсысыны да халы алайыракъды. Ол а сёз кесини тилде белги къурау мадарларын таууса баргъанын кёргюзеди: полисемия тилни ауруууду да дейдиле бир къауум алимле.

Сёз ючюн, «турургъа» деген сёзню «Къарачай-малкъар тилни сёзлюгюнде»*¹¹⁰ 11 магъанасы бериледи; «тутаргъа» деген сёзню уа 24 магъанасы барды; «тюшерге» деген сёзню – 17, «олтурургъа» деген сёзню уа 4 магъанасы берилибди. Энтда бир талай юлгю тизейик: ёсерге – 5, ётерге – 6, киши – 2, китаб – 2, къараргъа – 16,

¹⁰⁶ Амиров Г.С. Синонимы в произведениях Г. Тукая // Тюркская лек-логия и лексикография. М., «Наука», 1971.

¹⁰⁷* Г. Амировдан алыб беребиз: Губогло М. Гагаузская терминология по скотоводству, 217-235-чи бетле.

¹⁰⁸ Ройзензон Л.И., Абрамев Л.В. О фразеологической контоминации в русском языке. Рус. яз. в шк., 1969.

¹⁰⁹*Тил белгилени дараджаларыны хакъындан оюмубузгъа бу ишибизни 22-чи бетине къара.

¹¹⁰* Х. М. Суюнч улуну «Сёзлюгюнден» беребиз.

чабаргъа – 6, чайкъалыргъа – 7, башларгъа – 5, «баш» деген сёзю уа 15 магъанасы барды. Бу тизгинни учсуз-къыйырсыз созаргъа боллукъду. Неда орус тилдеги сёзлеге къарайыкъ¹¹¹: записать – 3, капля – 3, корень – 4, культура – 5, отстать – 7, перетянуть – 7, поле – 9, ползти – 10, работа – 7... Н. Арутюнованы сёзлери бла айтсакъ, сёзлени кёб магъаналылыкъларыны быллай кёблюю «тилни сёз хазнасы, аны хазна къалмай кёбюсю, тилни саулугъундан эсе, аны ауругъанын (патологиясын) кёргюзеди»¹¹².

Фраземаны юсюнден айтханда, полисемия тюбемейди дерге джарамаз, алай а, сёзледеча болмай, бек аз тюбейди. Кёбюсюне къурамындагъы сёзлени «аурууларыны» юсю бла къуралады экинчи, ючюнчю магъаналары. Кёб магъаналылыкъ фраземаны кесини энчи шарты болмагъаны¹¹³, полисемияны бек аз джюрюгени ол тилни джангы къурала тургъан, джаш белгиси болур, деген оюмгъа келтиреди бизни.

Аны алайлыгъын ачыкълар ючюн, сёзсюз да тилни бурун заманлада къаллай белгилери болгъанына къараргъа керекбиз. Ол себебден, тилни статика халда тургъан белгилерин ол-бу ёмюрледе къуралгъан джазма эсгертмелени, чыгъармаланы текстлеринде излерге керек боллукъбуз. Сёз ючюн, XI-чи ёмюрде джашагъан тюрк тилли поэт Юсуф Баласагунини «Къудатгу билиг»¹¹⁴ деген дидактикалы чыгъармасыны тилине къарайыкъ. Поэманы тили тюрк тиллени д-дж бёлюмюнденди, къарачай-малкъар тил да ары киреди, ол себебден, бу юлгюбюзню бизни тинтиуюбюзде магъанасы артыкъ да уллуду. Чыгъарма бютеулей да 6645 бейтди, фарси, араб тилледен кирген сёзлени саны бусагъатдагъы тюрк тиллеге кёре иги огъуна азды.

Biri ol kisige qaugasiz ozi /Бири ол киши къаугъасыз ёзю/

Ikinci qutsuz bu jalgan sozi. /Экинчи а къутсуз бу йалгъан сёзю/

Бу эки тизгинде суратлау кючю бла тюз сёзтутушладан артыкъ эсленнген, эрек чыкъгъан «къутсуз бу йалгъан сёзю» деген сёзтушду. Кеси да метафоралы суратны береди, болса да фраземагъа джетмейди, тил белги болмай, тюз метафорады.

¹¹¹ Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка. М., 1995.

¹¹² * Н.Д. Арутюнова, 307-чи бет.

¹¹³ Ярцева В.Н. Соотносительность региональных и социальных вариантов языка в плане стиля и нормы // Социальная и функциональная дифференциация литературных языков. М., 1977.

¹¹⁴ «Къудатгу билиг» орус тилге кёчюрюлюб, басмадан китаб болуб чыкъгъанды. Алай а бизге тюркчасы керек болгъаны себебли, аны тюрки текстлерин А. Валидовдан алабыз (Валидов А.А. О некоторых поэтических особенностях «Кудатгу билиг». М., 1960).

Kisi kunle tubsuz teniz tek turur /Киши кюнле тюбсюз тенгиз тек турур/

Bilik junju seni tubinde jatur /Билик йунджю сени тюбинде турур/

«Билик йунджю – билим инджи» метафоралы сѣзтутушду, поэт билимни багъалы инджи бла тенг этеди, инджини шартларын бериб, билимни, бир материялы затны салгъанча, адамны тюбюне да салады. Алай а не къурамы бла, не магъанасыны байламлылыгъы бла, бирлиги бла фраземагъа бу да джетмейди.

Tenizden chigarmasa junju kisi /Тенгизден чыгъармаса йунджю киши/

Kerek junju bolsun kerek say tasi /Керек джюнджю болсун керек сай таш/

Бу бейтде уа мийик назму-джыр суратлаудан озуб, метафоралы сѣзтутуш огъуна къуралмайды. «Къудатгу билигни» тюрки бла джазылгъан текстлеринде метафорала, эпитетле, метанимия мадарла, паремиялогияла эркин тюбеселе да, биз алада фразема табмагъанбыз. Аны чуруму поэманы дидактикалы халда джазылгъанында болургъа да боллукъду, алай а биз Юсуф Баласагунини заманында фразема тил белги болуб бошагъан болмаз эди, деген оюмубузну джакълайбыз.

Энди XII-XIII ёмюрледе джашагъан Ахмат Адиб Югнакини «Атебат ал-Хакайик» поэмасына къарайыкъ. Тили бла бу чыгъарма да тюрк тилни д-бёлюмюне киреди (Э.Н. Наджип, 1989, 47-чи бет).

Эй а мал эдиси, эхи едгю эр,

Бейат берди эрсе сеннга, сен ме бер.

«Мал эдиси» бюгюннгю тилде «байлыкъны, мюлкню иеси» деген магъананы береди. Бюгюнлюкде «мал иеси» «малланы иеси» деген магъананы бергенликге, Югнакини заманында ууакъ аякълы малгъа «къой» дегендиле, «мал» деб а байлыкъгъа, мюлкге айтылгъанды. XIII-чю ёмюрню уйгъур джазма документлерини текстлеринде да (сѣз ючюн, «*Suvarnaprabhasa*» «Алтынча джылтырагъан сутра»), андан эки ёмюрню алгъа джазылгъан «Къудатгу билигде» да «мал» деген араб тилден келген сѣз «мюлк» деген магъанада джюрюгенди. Алай демеклик, бу бейтде сѣз кесини тюз магъанасында келеди, ол себебден не метафора, не метанимия тюлдю, фраземагъа уа не аз да келишмейди.

Ехи бол, сеннге сёз-сёкюндж келмесин,
Сегюндж келгю йолны ехилик тыйур.

Былайда «сёз-сёкюндж келмесин» деген сёзтутуш эс бёлдюре-
ди. Бу айтыуну магъанасы «айыб алма, уялмазча бол» дегеннге ке-
лишеди. Аллай келишиулук къарачай-малкъар тилни бюгюннгю
халына кёреді. Болса да, Югнакини заманында аны ана тилинде «сё-
кюндж» бюгюннгю араб тилден кирген «айыб» деген сёзню орнун-
да джюрюгени себебли, кесини тюз, туура магъанасында берилиб-
ди. «Сёк», «сёкюнч//дж», «сёкмен», «сёкюк» дегенча бир тамырлы
сёзле «Къудатгу билигде» да, Яр-Хотода табылгъан таш салыучу
китабны руника тилли текстлеринде да, Махмут Кашгарини «Дива-
ну лугъат-ит-турк» деген сёзлюгюнде да «айыб» магъанада келеди-
ле. «Кёзбаулукъ» этдирген а аны аллындагъы къатлаучу сёз болуш-
лукъду, болса да, былайда къош сёзден башха тил белги джокъду.

Энди «Джансохлары» деген къарачай-малкъар джырны текстине
къарайыкъ. Профессор М. Хабич улу берген, эм толу вариантын
теджейбиз тинтиуге.¹¹⁵

Шибижия, ачыуланыб, атчысына:

Бар, суу келтир десе, ой!

Джатыб тур, тюбесин кеси ачысына,

Къулагъынга алма сен, ой!

Бу төртгизгинде «къулагъынга алма» деген сёзтутуш, сёзсюз
да, таза фраземады. Былайда аны алайлыгъын тинте айланмагъан-
лай, бу фразема И.Теке улуну «Сёзлюгюнде» болгъанын айта ке-
тейик.

Онюч джылында киши келмейли къатына.

Ёчюкмей къачадыла, ой.

Дагъыда:

Мени тукъумуму артын ким этгенли?

Сен бери бир айтчы, ой!

Энтда:

Ай, къарагъыз төгерекеге, кёз бёлмей.

Барды эр сюекли, ой!

¹¹⁵ Хабичев М.Я. «Джансохлары». «Къарачай» газ., № 116-117, 1991.

Неда:

Лжашлыкъ басыб батырланы акъылларын,
Сезмелле итликни, ой!

Джырда бютеулей да 15-ден артыкъ фразема барды. Тилни бююнню болумуна къараб, экиджюзге джууукъ куплети болгъан текстге ол сан алай кёб да тюлдю дерге боллукъду. Аны азлыгъын, бизни сартын, джырны эскилигинде кёрюрге тыйыншлыды. Профессор М. Я. Хабиц улу «Джансохлары» деген джырны бурунгу нартла бла байламлы огъуна этеди. Алай а джырда тил белги болуб келген фраземалада не аз да архаика тюбемегени (сёз ючюн, нарт таурухланы текстлериндеча) себебли, ала джырны текстинде кеч орунлу болгъан болурламы деген ишеклик да келеди. Джыр ёмюрлени узагъында джазма халда сакъланмайын, халкъны аууз чыгъармачылыгъы болгъаны себебли, джырны айтыучула заман-заманы бла къоша, къората, «омакъ» эте, бир къауум джерлерин джангырта барыргъа боллукълары хакъды. «Джансохланы» текстини статика халы бир кескин заман бла байламлы болмагъаны себебли, аны къурамындагъы фраземалагъа былай дерча тюлдю.

Энди Кърымшаухалланы Ханхабланы дидактика халда къуралгъан «Сёз» деген назмусуна къарайыкъ.¹¹⁶

Бирде, къутуруб, эсинги алады,
Бирде уа, эшитилмей, тас болуб къалады.
Бирде, сёз азмыч улан болады,
Бирде уа, бугъунуб, ичингле ёлюб къалады.

Къарачай-малкъар тилде джюрюген «Ичимде ёлюб тура эсе да хапарсызма» деген айтыуну автор назмусунда бек уста хайырландыргъанды. Айтыуну магъанасы – «кёрмегенме», «билмейме». Автор а, айтыуну «ичимде ёлюб» деген идиомалы кесегин алыб, суратлау кючю андан да бек ачылырча, къатына «бугъунуб» деген этимсыфатны салады. Быллай хоншулукъну магъанасы недеди: ёлгенни къатында (ичинде ёлюб) бугъунган сау контрастлыкъ береди. Быллай тенгешдириу хоншулукъну атына киноискусствода «Кулешовну эффекти» дейдиле. Бир суратны ол бириси бла келишмегенлигинден, аны кеси тургъан заманында эсленмей, кёзге илинмей къаллыкъ джерлери да туура боладыла¹¹⁷. Назмуну автору ба-

¹¹⁶ Назмуну текстин Къагъыйланы Назифадан алабыз (Н.М. Кагиева).

¹¹⁷ Ротенберг В.С. Слово и образ: проблемы контраста // Вопросы философии. № 4, 1980.

шында айтылган лагымны тилде хайырландырыуну юсю бла ай-
тыудан фразема кыраганды. Сёзсюз да, «ичинде ёлюб» не джаны
бла да толу фраземады.

Бу авторну «Къара иннет» деген назмусунда быллай тизгинле
тюбейдиле:

Кёкню аула, джерни тырна!

Алай тюлмюд – кёрюсе,

Бюсюреусюз ёлюсе.

Дагыда:

Уртлаб ичерме кыанынги.

Чимдеб юзерме санынги.

Чырмалырса бутума...

Биз тюблерин сызган беш сёзтутуш да, сёзсюз да, кыарачай-
малкыар тилде фраземаладыла. Алай а, авторну фахмусуну кючу
бла, фраземаланы компонентлери былайда фразема халда берил-
мейдиле: фразема бла таууш суратлары бирча бола турганлай, сёз-
тутушланы сёзлери кеслерини тюз сёзлюкдеги магъаналарында бе-
риледи.

Кыалай улу Аппаны чыгъармачылыгында да тюбейдиле бизни
темабызга хайырлы материалла. Сёз ючюн, «Боран кюн сыртла-
да»¹¹⁸ деген назмусуна кыарайыкъ:

Биринчи боран джетгенлей огъуна,

Не барамтага кыалганса!

Эй, Аппа! Халкъ бичен джалган заманда

Сен орамланы чалганса...

«Орамланы чалганса» деген троп «орамланы санарга» деген
фраземага ушашдырылыб кыуралганды. Суратлау кючу да ан-
дан кем тюлдю. Синтагма-синтаксис халы, кыурамындагы сёзлени
байламлылыклары эмда аланы магъана бериулери, сёзсюз да, бир
тил белгиге тенгишди, автор кеси кыураган фраземады. Кеси да
башындагы тизгинге (бичен чалган) рефрен болуб келеди, аны
чурумундан былайда «Кулешовну эффектн» да эслейбиз.

Мечиланы Кязимни «Салам джаздым санга артыкъ»¹¹⁹ деген
назмусунда быллай тизгинле бардыла:

¹¹⁸ Ортабаева Р.К. Кыалай улу Аппаны ызын ызлай. Черк., 1995.

¹¹⁹ Мечиланы Кязим. Чыгъармаларыны эжитомлугъу. Нальч., 1989.

Сюйген болсанг – къыйналырса,
Сёзлериме кёл салырса.

Бу авторну «Тахир бла Зухура» деген чыгъармасында *азаб чегиб, къарангыды юйюбюз, джан аурутуб, таш чайнар, джети кёкге, джууукъ юлюш, учду-кюйдю, джалгъан сёз* дегенча фраземала да тюбейдиле.

Тюрлю-тюрлю ёмюрледен, башха-башха заманладан алыннган бу къадар юлгюню келтиргенибизни магъанасы, баш мураты да фраземаны тилде къачан, не заманда къуралгъанын кёргюзюудю. Эслегенибизча, текст не къадар «джаш» эсе, аллай бир да фраземасы кёбдю, аны кибики, не къадар «эски» эсе, ол къадар да азды. Бизни оюмубузгъа бираз ушаш келген дагъыда бир пикирни былайда айтыргъа тыйыншлыгъа санайбыз: «О грамматических архаизмах обычно говорят, когда касаются структуры и семантики. Материал абазинской фразеологии... не дает оснований говорить об определенной группе ФЕ с грамматическими архаизмами, более того, идиомы здесь обладают большой парадигматической лабильностью» (Пазов С.У., 1990, 60-чы бет).

«Туура къайсы джылда къуралгъанды?» деген магъанасыз эмда тил илмуда орунсуз сорууну салмайбыз, бизни темабызда ол сорууну кереги да джокъду. Келтирилген юлгюле кёргюзгеннге кёре, тилни заманда тохтаусуз баргъан эволюциясы бла фразема хазнаны къуралыуу къысха байламлы болгъанлары ишексизли.

Адам улу дуняны таний, биле баргъанына кёре, адамны ангысындагъы сурат тюрлене, тыкъ бола барады. Ангы сурат тилде сёз белгиле бла берилгени себебли, сёзле да тынчдан къыйыннга, бошдан къошха, моносемиядан полисемиягъа кёче барадыла. Г. О. Винокур аны юсюнден былай айтады: «сёзлени таууш эмда магъана къурамларын тинтген заманда аланы ал, биринчи чеклерин табаргъа тыйыншлыды».¹²⁰ Бу алимни оюмуна кёре, тилни эки кесекке юлеширге боллукъду: а) биринчи, ал суратха бла б) аны юсюнде къуралгъан кесеклеге.¹²¹

Башында айтханыбызча, тилни ангы суратха келишмеклигин ёсдюрюуде сёз кесини мадарларын таууса барады. Белгилисича, тил эки ёлчемде ишлейди: а) магъананы эмда б) хал-сезим болумну бе-

¹²⁰ Г. О. Винокурну пикирлерин А.А. Уфимцевадан алабыз.

¹²¹ Тенгелшдир: Максаетян А.Г. Вопросы парадигматики словообразовательных категорий. Ереван, 1983.

риу. Сёзле, кёбюсюне, магъана ёлчемде ишлейдиле; хал-сезим ёлчемде кёру синтагма-синтаксис халда джорюйдюле.

Адамны ангысы дуняны тинтиуде, билиуде ёсгенлей, джангыдан джангы затлагъа, аланы халларына джетгенлей, ачыкълагъанлай келеди. Ол себебден, затлагъа юйюр, энчи атла атаргъа да керек болады: тюз хапарлаб кёюу затны керти халын, болумун толу берелмейди.¹²² Муну юсюне да, тилни экономия джоругъун бла тил белгини кёуат кюч болуун эсге алсакъ, тилле джангы мадарлары болгъан синтез белги кёуралыргъа кереклиси хакъды. Тилни сёз белгилеринден не джаны бла да мийик даралжасы болгъан, магъана – хал-сезим шкалала кеси толу джорюген, тилни информацияны бериуде кёуралгъан «улоу» дефицитине джууаб берелген белгиси, бизни сартын, фраземалы.

Бизни сартын, фразема кёру дуняны тил суратын белгилеуде джангы белги болуб къалмай, ангы суратны кёуауда да джангы белгиди. Ол себебден, аны тилде орну бла ангыда халын бирге, байламлы тинтерге тыйыншлыды. Болса да, ол зат тил илмуну чеклеринден кенгди, башха илму джорукъла да кёшулуб этиллик перспективады.

¹²² Караулов Ю.Н. Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка. М., 1981, 173-чю бет.

§ 5. Фраземаны тилде белги дараджасы.

Тил белгилени араларында фраземаны мийик дараджалылыгы-ын, аны энчиликлерин тилни башха белгилерини кѳуралыулары бла, ёсюм джорукълары бла тенгледиргенде да эслерге боллукъбуз. Н. Ашмарин айтханнга кёре эниклеу сёзле (мимемала) тилни эм алгъа кѳуралгъан, бек бурунладан келген эски белгилеридиле (Ашмарин, 1976, 81-чи бет). Бу айтылынганнга, бизни сартын, междометиелени да кѳошаргъа тыйыншлыды. Аланы тилде ангылам болууларыны ёсюмюне, тилде бюгюннгю кѳуллукъларына, алгъан орунларына кѳарасакъ, эниклеу сёзле асламысына затланы атларын айтадыла, междометие уа халны кёргюзген белгилени кѳуллугъунда джорюйдюле.

Белгилисича, сёзле энчи неда юйюр атла болуб джорюйдюле. Алай демеклик, сёз бир затны аны тегерегинде болгъан башха затладан айырыб, кѳуру кесин кёргюзеди, аны энчи этиб айтады. Дунияны керти суратын белгилеген, айтхан, берген заманында сёзню магъана джаны бла андан кёбге мадары да джетмейди, синтаксис конструкцияда да андан кёб орунну толтуралмайды. Немча закий Карл Ясперс айтханнга кёре уа (Ясперс кесини бу оюмунда Кантха, Фихтеге, Гегелге таянады), адамны ангысы затланы энчиликлерин таныгъандан, билгенден сора, аланы «бирлешликлеге джыяргъа тырмашады: дуняны бютеулей, биргелей, бир толу затныча билирге, сезерге тырмашыу ангыны энчи ышаныды».¹²³

Ясперсни айтханын бираз тикирал ангылатыр умутда быллай осмакълаб айтылгъан юлгю келтирирге излейбиз: адам улусу алгъы бурун таякъ алгъанды кѳолуна, ызы бла чарх, кечер агъач, кюбюр, арыш эте келиб, бир кюн бир арба джыйгъанды. Суратлаб айтсакъ, арбаны бирем башха кереклери – сёзледиле, джыйылгъан бютеулей арба уа фраземады. Арба кереклени неда арбаны ол, бу джумушда джорюулерин – айтым бла, этген кѳуллукъларын да оюм бла тенгледирейик. Сёзсюз да, бир джумуш этер ючюн хар джол сайын арбаны кереклерин чачыб-джыйыб туруу, экономия кёзден кѳарагъанда, не аз да эсеблиликни шарты тюлдю. Ол себебден, К. Ясперс айтхан «бютеулюк» джорукъ бла экономия излемни эсге алсакъ, эртде-кеч болса да адам, арбаны хар джол сайын чачыб-джыйыб турууну кѳоюб, толу джыйылгъан «бютеулей арба» бла

¹²³ Ясперс К. Смысл и назначение истории / Перев. с нем. М., 1994, 14-чю бет.

хайырланыугъа кёчерге керекди. Кертисинде, затланы дуниясында адам улусу алай да этеди. Тилни юсюнден айтханда, дунияны крти суратын бериуде да быллай «бютеулюк» болургъа кереклисин неда болургъа боллугъун огъайларча къаршчылыкъ кёрмейбиз.

Междометиеле бла эниклеу сёзле кеслерини ёсюмлеринде халны/затны аты болгъанча, бир ангыламны, халны неда затны атлары болуб джюрюген сёзле да кеслерини ёсюмлеринде бир уллу бирлешликге, талай сёз бла айтылгъан белгиге джыйылыргъа боллукъдула. Аллай бирлешлик берген-кёргозген зат аны къурагъан сёзлени къуру бирисинден кёб болгъаны себебли (чарх бла арбаны тенгледир), магъанасы да башха болургъа, тюрленирге да болалы: чарх бурулгъан этеди // арба уа, къымылдагъанлыкъгъа, бурулмайды, аллай халда джюрюмейди; арба тюрлю-тюрлю джюкле ташыйды // чархны уа джюк ташыгъан ышаны, къуллугъу джюкъду. Алай демклик, фразема бла аны къурамындагъы сёзлени бир-бирлери бла не аз да байламлыкълары джюкъду деу тюлдю: фраземаны магъанасы аны къурамындагъы сёзлени магъаналары бла къысха байламлыды, алай а сёзлени магъаналарын бир-бирлерине арифметика халда къошуу бла къуралмайды фразема. Толу арба аны къурамына кирген арба кереклени бириси да этмеген джумушну тындыргъанча, фразема да аны къурамындагъы сёзле берелмезлик башха магъананы берели.

Тенгледир: *атны ашагъан аю* ➡ *ат ашагъан айю* (биринчиде аюню ачлыгъын/токълугъун кёребиз, экинчи уа къарачай-малкъар тилде «мазаллы» деген магъананы береди); *аякъ тирерге* ➡ *аякъ тирерге* (биринчиде аякъ бла этилген джумушну кёребиз, экинчи уа «унамазгъа» деген ангылам белгиди); *баш кётюрюрге* ➡ *баш кёлтюрюрге* (биринчиде баш энгишгеден ёрге къымылдайды, экинчиде «эркин болургъа» деген магъана барды); *джюреги кёлтюрюлюрге* ➡ *джюреги кёлтюрюлюрге* (биринчиде джюрек тургъан орнундан ёргерек кёчеди, экинчи уа къарачай-малкъар тилде «шашаргъа», «къууаныргъа» деген магъаналаны береди); *бурнуна джыджым суууругъа* ➡ *бурнуна джыджым суууругъа* (биринчиде бурунну ичи бла джыджым ётеди, экинчи уа «кесини айтханын этдириу» деген магъанада джюрюйдю).

Кёргенибизча, тюз сёзлени биргелей арифметикалы магъаналары бла фраземаны магъанасында уллу башхалыкъла бардыла, учхара кёзден къарагъанда уа, бирчалыкъ джюкъду дерлейди. Алай а фразема бла аны къурамындагъы сёзле къысха байламлыдыла,

аны алайлыгъын биз бу ишибизни фраземаны полисемия энчиликлерине къаралгъан бѣломюнде да кѣргюзген эдик.

Сѣзсюз да, талай сѣзден къуралгъан фраземаны магъанасы бир ангыламгъа адамны ангысында огъуна джыйылыбды. Фразема бла сѣзлеле магъаналаны башхалыкъларын аланы таууш толкъунлары да биллирирге кереклиле, алайсызгъа эки магъананы ортасы эшитген аламгъа чексиз, белгисиз къаллыкълды. Алай демеклик, сѣзтууш бла фраземаны айтылыуларында ауаз, басым энчиликле бардыла. Сѣзтутушну сѣзлери бир-бирлерине бош байланганча, аланы айтылыулары да бош, эркин таууш толкъун бла этиледи. Фразема уа, сѣзтутушча болмай, бир ангылам белги болгъаны себебли, бир тил белгини айтылыууна тырмашады.

Ауазны, тилни тауушларыны*¹²⁴, басымны таууш толкъунда джюрютген энчиликлерин билмегенлей¹²⁵, фраземаны аллай энчиликлерин тохташдыруу бюгюнлюкде, артыкъсыз да бу ишибизде, къолубуздан келлик джумуш тюлдю. Алай а, фраземада бла аны къурамындагъы сѣзлени энчи джюрюулеринде ауаз, басым, акустика толкъун дегенча шартларында энчиликлери болгъанына не аз да ишексизбиз.

«Лексикология и фразеология языка суахили» کتابны авторлары бизни оюмузгъа келишиую шагъатлыкъл юлголе бередила ол کتابны 27-чи бетинде. Сѣз ючюн, авторла айтханнга кѣре, суахили тилде ауаз-макъам энчиликле сѣзню магъана айыртхан ышанларына саналадыла. Арт кѣзюуде, Африканы колонизаторла алгъандан сора, суахили тилни ауаз-макъам энчиликлери тюрленнгенден тюрлене, аздан аз орунлу бола барадыла: магъана айыртуу ышан ауаз-макъам мадарладан сѣзню къурамына, аны морфологиясына кѣче барады. Аны чурумун авторла суахили тилге европачы тыш тилледен кирген сѣзлени кемсиз кѣблугюнде, социал-турмуш болумну терк, къысха тюрлениулеринде дагъыда былача тышындан къатылгъан затлада кѣредиле.¹²⁶

Къарачай-малкъар тилде магъана тюрлендирген ауаз-макъам мадарланы, энчиликлени юслеринден айтханда, эшта, айрышны

¹²⁴ * Къарачай-малкъар тилде фонемаланы акустика энчиликлерин тинтиу илмуда джангы башланганды; ауазны, басымны акустика энчиликлеринден а, илму тинтиуле болмагъанлары себебли, не аз да хапарсызбиз.

¹²⁵ Златоустова Л.В., Поталова Л.В. Общая и прикладная фонетика. М., 1986.

¹²⁶ Громова Н.В., Карпович Б.Б. Лексикология и фразеология языка суахили. М., 1985, 27-29-чу бетле.

юлгюге келтирирге боллукъбуз*¹²⁷. Ай медет, къарачай-малкъар тил илмуда айрышны юсюнден башха тинтиу-ачыкълау иш болмагъ-аны себебли, башха мисалла да келтирелмейбиз.

Бу затланы толусу бла ачыкълар ючюн тил илму бла акустика илму бирге ишлерге кереклиси хакъды. В. Сорокин кесини «Теория речеобразования» ишинде бу проблемагъа тил илмуну тышында физиология, нейрофизиология, анатомия, механика, аэродинамика, акустика илмуланы да амалсыз къошулургъа кереклилерин чертеди.¹²⁸ Бу проблемагъа джораланнган неда джууукъ келген илму ишлеге дагъыда къара: Н. Голубева-Монаткина¹²⁹, Г. Качарава¹³⁰, Л. Потапова¹³¹, Л. Вербицкая¹³² дагъыда башха алимлени ишлери¹³³. Ауаз-макъам мадарланы тинтиуде проф. Л. Зиндер тилни акустикалы халына эшитген, сезген мадарланы да ачыкъдан къошады. Алай бла тилни социал дараджасына биология дараджа да къошулургъа кереклисин чертеди (137, 9-чу бет). Тилни акустика мадарларын тинтиуде автор Л. Зиндерни оюмун тюзге санайды, аны кибик тилни ауаз-макъам энчиликлерине биология эмда социал мадарла бла къараргъа кереклисин джакълайбыз. (Биология бла социал мадарланы бир-бирлери бла байламлыкъларыны юсюнден дагъыда къара¹³⁴).

Междометиеге бла эниклеу сёзле кеслерини ёсюмлеринде таууш къурамлары эмда магъана джюклери тюрлене, ауур бола баргъанларына кёре, тилге диахрония кёзден къарагъанда, сёзлеге бурула келгендиле: бакъ-бакъ ➡ баппакъ; къар-къар ➡ къаргъа; шоркъ-шоркъ ➡ шоркъа; топ-топ ➡ топулдатыу; быж-быж ➡ бужма; чакъ-чакъ ➡ чакъынджик; ссы-ссы ➡ сырт (*эртденнгиде сыртда джерге тынгылагъан адам хансны ёсген, солугъан тауушун тынгылы эшитеди*), сыб-сыб ➡ сыбыртхы (*сыбыртхыны хауада бургъан заманда чыкъгъан тауушун эниклеу*) неда ах! ➡ ахсыныу; ай! ➡ айналайым; ой! ➡ ойдемез; ай! ➡ айдес (*тауукъну тейш сюеги бла ойнал-*

¹²⁷ * Акъбайланы Х.М. Семасиологияда унутулгъан зат. «Къарачай» газ., Черк., 1995 дж.

¹²⁸ Сорокин В.Н. Теория речеобразования. М., 1985, 3-7-чи бетле.

¹²⁹ Голубева-Монаткина Н.И. Французская диалогическая речь: вопросительное предложение. М., 1965, 127-чи бет.

¹³⁰ Качарава Г. Частота звуков в сванском языке. Тбилиси, 1984, 185-190-чы бетле.

¹³¹ Потапова Л.В. Общая и прикладная фонетика. М., 1986, 306-чы бет.

¹³² Вербицкая Л.В. Русская орфоэпия. Л., 1976, 124-чю бет.

¹³³ Экспериментально-фонетический анализ речи // Проблемы и методы. Л., 1984, Вып.1.

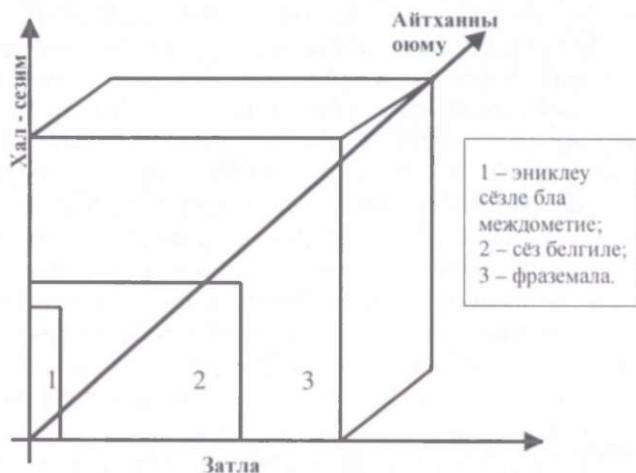
¹³⁴ Вернеке А. Биологизм и идеологическая борьба. (Перевод с немецкого Э.М.Мирского), М., «Мысль», 1981.

гъан оюнну аты), ай! ➡ айдаргъа (малны арлакъгъа къыстау) д.а.к. башхала.

Адам улу дуняда кесини ёсюмюн тохтатмагъанча, тилни мадарларыны, белгилерини да ол ёсюмден артха къалырлай хыйсаблары джокъду. Ол себебден, сёзле да кеслерини ёсюмлеринде дуняны кенгден кенг, теренден терен таныла баргъан керти суратын толу берир ючюн, кеслеринде джангы шартланы, мадарланы къуараргъа керек боладыла. Кесини аллай ёсюмюн сёз алгъы бурун аффикслени болушлукълары бла этеди, ала да азлыкъ этселе, эки неда талай магъананы да кесине алыб, ауурдан ауур бола барады. Сёзню ёсюмю къуру бу эки мадар бла баргъан болса, эм ахырында тил белги бек узун да (сёз ючюн, чал-къы-чы-ла-ры-гъыз-ны-къы-ланы-къын-дан-ды-ла-мы), керексиз кёб магъаналы да болуб (юлгю: “тутаргъа” деген сёзню баш магъанасындан сора да къарачай-малкъар тилни сёзлюгюнде 24 магъанасы бериледи, аны тышында дагъыда беш фраземаны къурамына да киреди), тилде кесини баш борчун, къуллугъун тындыралмазлай боллукъ эди.

Ол себебден, тил белги кесини мадарларын кенгертген бла къалмай, дараджасын да тюрлендирирге керекди. Артыкъсыз да мимема бла междометие кеслерини дараджаларын кётюрюб, сёзню дараджасына чыкъгъанларын эсге алсакъ, тилни «эсинде» дараджа ёсдюрюу сынамы да болгъанын чертирге тыйыншлыды эмда тил кесини ёсюмюнде джангыдан ол «сынам» бла да хайрланыргъа боллугъу туурады. Дуняны алгъынладан эсе кенг эмда терен танылгъан керти суратын тил суратла бла белгилеуде, сёзсюз да, фразема къайсы бир тил белгиден да кёб, кенг эмда терен ангыламны береди, ол себебден, аланы къайсысындан да мийик дараджалыды. Мимема бла междометие затны халын бере эселе (тилни бир даралжасын), сёз да затны/халны атын айта эсе (эки даралжаны береди), фразема затны/халны атын айтханы бла бирге аны хал-сезим шкалада орнун да кёргозеди эмда айтхан адамны айтылгъан затха/халгъа оюмун да береди. Эслегенибизча, фразема бир тил белгиге юч ангылам белгини сыйындырады, алай бла юч даралжаны бирден береди.

ТИЛ БЕЛГИЛЕНИ ДУНИЯНЫ КЕРТИ СУРАТЫН БЕРИУДЕ
ТОЛТУРГАН ОРУНЛАРЫ ЭМДА ДУНИЯНЫ ТИЛ
СУРАТЫНДА АЛГАН ДАРАДЖАЛАРЫ

Автордан эсгертиу: адам улусу дунияны керти суратын ал-
лында экили ёлчемде (двухмерное измерение), ызы бла ючлю ёлчем-
де (трёхмерное измерение) таный баргъанча, аннга кёре кесини
дуниягъа къарамын да тюрлендире баргъанча, тил да мийикден
мийик дараджалы белгиле бла хайырлана, тюрлене барады. Тил
белгилени дараджаларын биз экили, ючлю ёлчемле бла къысха бай-
ламлы этгенлигибиз тюлдю эмда фраземаны тилде къуралыууну
чурумун амалсыз ол ёлчемледе излерге керекди демейбиз. Алай а,
тилни диахрония ёсюмюне философия кёзден къарагъанда, тил
белгилени юч къатлы дараджаларыны дунияны ёлчемлерине (ала
да ючдюле) ушашлыкъларын чертирге, аны бла бирге ол затха эс
бёлдюрюрге излейбиз.

Эсеблеу.

Фраземагъа ономасиология илмуну мадарлары бла къарау къа-
рачай-малкъар тил илмуда джангы башланган иш болгъаны себеб-
ли, бу ишибизни бардыргъан заманда айтылган оюмларыбызда

джангылычла тюберге боллукъларын да эсге ала, айтылгъан-тин-тилген оюмланы эсеблеб кёрейик.

1. «Фразема нек къруралады?» деген соруугъа: «Дунияны керти суратында джангы ангылам къруралыб, алай а тилни хазыр белгилери ол ангыламны зат-хал-сезим шкалада толусу бла туталмасала, белгилеелмеселе, адамгъа уа дуняны тил суратын дуняны керти суратына тенг этерге керек болгъаны себебли, къруралады фразема», - дейбиз.
2. «Фразема къачан къруралады?» деген соруугъа: «Ангы дуняны керти суратын таныуда, аннга ат атауда тилни хазыр белгилери бла мадарлары берелмезлик джангы аннгылам къруралса, аны дуняны тил суратына кёчюрюрге тебресе къруралады фразема», - дейбиз.
3. «Фразема неден къруралады?» деген соруугъа: «Эки неда талай сёзню магъаналарыны синтезинден къруралады», - дейбиз.
4. «Фразема къалай къруралады?» деген соруугъа: «Ангыламны зат-хал-сезим шкалада алгъан орнуна кёре, затны эмда сезимни айтхан сёзлени дуняны керти суратын белгилеген ангыламгъа тыйыншлысыча бойсундура къруралады фразема», - дейбиз.

Ономасиологияны баш сорууларына джууаб излеб кёргенден сора, фраземаны тилде, тил илмуда да кесин ачыкъларыкъ оюму-бузну эсеблейик: эки неда талай сёзден синтез халда къруралгъан тил белгиге фразема дейбиз.

Фразема дуняны керти суратын тилде белгилеген заманында, метафорача суратламай, паремиялогияча оюмламай, сёзтутушча неда айтымча хапарламай, компаративли бирлешликлеча тенглешдирмей, сёзлеча, ангыламны, затны неда халны атын айтады.

Фразема тилни белгисиди, алай а сёз аннга тенгиш тюлдю; зат-хал-сезим шкалада сёзден эсе мийик дараджалыды. Аны чурумундан фраземаны магъанасын сёз толу берелмейди: фразема эки неда талай сёзню магъаналарыны синтези болгъаны себебли. бир сёзден хар заманда да кёблю.

Фразема, тилни магъаналы кесеги болгъаны себебли, тилде джюрюген заманында не тюрлю синтаксис къруллукъну да тындыралы, тилни башха магъаналы кесеклерича, айтымны къайсы бир члени болуб да келеди.

III. ФРАЗЕМА БЕЛГИНИ СЕМАСИОЛОГИЯ МАДАРЛАРЫ БЛА ЭНЧИЛИКЛЕРИ

Сёзсюз да, къайсы тилни да сёзлери, фраземалары, болушлукъчу тил белгилери сёзлюкде тохташдырылгъан «кеп» халларыча джюрюмейдиле тилде, ушакъда, джазмада да. Хапар нени юсюнден баргъанына кёре, кеслерини сёз хоншуларына кёре, айтхан адамны ич урумуна, иннетине, нени айтыргъа эмда нени джашырыргъа излегенине кёре, тил белгини магъанасы, тюгел тас болуб къалмаса да, бираз тюрлене, кесини къурамы статика халда джюрютмеген магъана эмда грамматика шартланы алыргъа болады.

Тил белгини магъанасыны тилде джюрююне тил илмуну семасиология бёлюмю къарайды. Семасиология (румча *semasia* – магъана + *logos* – сёз, илму) тил илмуда энчи бёлюм болургъа кереклисин эм биринчи француз алим М. Бреаль 1883-чю джыл чертгенди, орус илмуда уа, бизни сартын, М. Покровскийни (1868-1942 джыллада джашагъанды) атын айтыргъа тыйыншлыды. Илмуну бу бёлюмю, затха/халгъа ат аталыуну тинтген бёлюмге (ономасиология) къаршчы нёгер болуб, семантикагъа киреди.

Фраземаны ангъда, тилде да къалай, къачан эмда неден къуралгъанын ачыкълагъаныбыздан сора, аны тилде динамика халда джюрююне къарарлай хыйсаб чыгъады. Фразема идиомамыды огъесе идиома тюлмюдо, аны къурамына терминле киремидиле-кирмеймидиле, паремиялогия бла фраземада не айрылыкъ барды, компаратив айланчла фраземаламыдыла огъесе тюлмюдоле, фраземада синонимлик шарт аны къурамындагъы сёзленикимиди огъесе кесини энчиликими дегенча тюрлю-тюрлю илму оюмлада тюбеучю тикликле, сёзсюз да, кеслерини джууабларын сакълайдыла.^{*135} Бу сорууланы барысына да джууаб табыб къоярыкъбыз деб базмайбыз, алай а бизни темабыз бла байламлы джанларын тинтиб кёрейик.

¹³⁵ * Фраземаны энчиликлери бла чеклерини хакъындан илмуда тюбеген къаршчылыкъланы юслеринден оюмубузну бу ишибизни 4-19-чу бетлеринде да айтабыз.

§ 1. Фразема белгиде идиомалыкъ шартла.

Фраземаны бир тилден башха тилге кёчюуюн-кёчмеуюн аны амалсыз ышанларыны бирине тергеу, бизни сартын, кесини тама-лында огъуна терс оюмду. Дунияда бюгюнлюкде илмугъа белгили 5000-нге джууукъ тил барды¹³⁶. Бирчалыкълары бла бирге, аланы бир-бирлерине не аз да ушатмагъан энчиликлери да барды. Таб, бир тил юйюрге тургъанлайларына орус тил бла болгар тилни, сёз хазналарыны тышында да, бир-биринден айры этген энчиликлери барды: болушлада дараджалыкъ шарты болгъан орус тил синтетикли тиллени къауумуна киреди, болгар тил а аналитикалы къауумгъа къарайды.¹³⁷ Неда папуас тиллени горенду диалектинде онг къолну бармакъларыны атлары сол къолнукъуладан башхадыла (онг къолну гитче бармагъына «ибон-бусюли» дейдиле, сол къолнукъуна уа «ямба» дейдиле. Малай тилде уа ёлюкню, ёлгенни да атлары джокъду. Аланы акъыллары бла ёлген адам бу дуниядан кете эсе, аны болуу тарихи да бошалады, ол себебден, кеси бла бирге аты да «ёледи», бу дуниядан джокъ болады. Малайча къуру джашауда бар затланы болургъа боллукъду атлары.¹³⁸ Куаквала тилде талай джюз аффикс барды. Ол аффикслени кючлери бла «заман» категорияны этимлеге къой эсенг, атха да берирге болады¹³⁹ («къайыкъ» – «тюнене былайда чачылгъан къайыкъ» деген халны бир заман шарты болгъан ат этиб белгилейдиле).

Кёргенибизча, хар тилни лексика башхалыкълары болургъа боллугъуча, тилде мадарлары, джорукълары да башхады. Аны чуруму, сёзсюз да, миллет ангыдады, тилни джорютген миллетлени табигъат, турмуш, эмда башха энчиликлеринде, дунияны таныуларында тюбеучю айрылыкъла бла аны юсюнден билимлерини бюгюнню дараджасындады. Миллет ангыны, аны генезисини хакъындан Л. Гумилев илмугъа бек сейир эмда джангы оюм къошханды. Адамны ангысы «биогенли мыйыны кючюнден къуралгъаны себебли, аны ол биологиялы джоругъуна сыйынмай мадары да джокъ-

¹³⁶ Языки и диалекты мира. Отв. ред. В.Н. Ярцева. М., «Наука», 1982.

Дагъыда къара: Дешериев Ю.Д. Языки народов СССР // Русский язык. Энциклопедия. М., 1979.

¹³⁷ Аракин В.Д. Типология языков и проблема методического прогнозирования. М., 1989, 5-чи бет.

¹³⁸ Миклухо-Маклай. Статьи и материалы по антропологии и этнографии народов Океании. Сб.с. 3-чю том, М., «Наука», 1993, 138-чи, 184-чю бетле.

¹³⁹ Исаев М.И. Теоретические основы классификации языков мира. Ч.1- М., 1980.

ду»¹⁴⁰. Тил да ангыны таууш сураты болгъаны себебли, элтген магъанасында, мадарларында да аллай миллет энчиликлени джюрютеди.

Фраземаны идиомалыгъы хар къуру да башха миллетлени тиллери бла тенгледиргенде эсленеди, ол а тил илмуда/типологияны къуллауыду. Ёнгнге, тилни фразема хазнасына фразеологияны кесинде къарай эсек, аны идиомалыгъы илмуну бу бѣлюмюне неге керекди? Хар джангы тилге кѣчюрюлгени сайын тилни кесинде фраземаланы саны не аз да тюрленмейди, болса да хаманда кѣчюрюлген тилинде тюрленеди¹⁴¹.

Къайсы бир тил да (алимле кеслери къурагъан тиллени айтмай) кесини миллет энчилиги бла джюрюйдю: фразема уа тил белгиди, ол белги болгъан тилини мадарларына, джорукъларына бойсунубду эмда аланы юслери бла къуралыбды. Фраземаны бир тилден бирсине кѣчюрюнеллиги бла кѣчюрюнелмезлиги бу джумушха кѣошулгъан эки тилни оюм, ангылам ушашлыкъларындан-бирчалыкъларындан, метафора суратланы келишмекликлеринден дагыда фраземада сѣз баргъан затны ол бир тилде тин, дин, адет-намыс келишиулюгю болгъаны бла болмагъанындан къуралады. Аллай тыйгъычла, айрылыкъла джокъ эселе, биринчи тилни фраземасы экинчи тилде кеси бла тенг фразема табхан бла къалмай, аллай хазыр фразема белги джокъ эсе, ол тилни сѣз мадарлары бла кѣчюрюлюнюб, ол сѣзтутушладан кеси бла тенг фразема къуаргъа боллукъду. Экинчи тилни магъана – хал-сезим шкалада фразема берген ангыламны юсюнде кѣргюзюмю биринчи бла тенг эсе, бу затны болуруна бир башха тыйгъыч кѣрмейбиз.

Сѣз ючюн, латындан орус тилге тюз магъанасы кѣчюрюлген бла къалмай, калька халда огъуна кѣчюрюлюб, экинчи тилде да фразема болуб къалгъан белгилеге къарайыкъ (ала уа орус тилни фразема хазнасында аз тюлдюле): *alea lacta est* – жребий брошен (Юлий Цезарьны айтханы); *aurea mediocritas* – золотая середина (Горацийден); *bon mot* – острое словечко; *currente calamo* – беглым пером (сѣзден айтханда, фраземаны къурамындагы *calamo* орус тилде аннга дери джюрюб тургъан «перо» деген сѣзню зорлаб, бююннго «ручкагъа» бургъанды. Джазыучу инструментни неден этилгенин чертгенин кѣоюб, орус адамны ангысы аны къалай, нени кючю бла ишлегенине эс бѣлюб, эм ахыры аны алайлыгъын тил

¹⁴⁰ Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли., М., 1994, 118-чи бет эмда андан арысы.

¹⁴¹ Сергеев В.Н. Проблемы фразеологии // Исследования и материалы. М., «Наука», М.-Л., 1964, 255-309-чу бетле.

белги этгеңди. Энди латындагы *salat* бла тюрк тилледеги «кѣламы» теңгешдир: кѣал/кѣол + ам; сѣзню тамырында «кѣол» – «рука» тургъанын эслейбиз. Фраземаны сурат белгиси неден эмда кѣалай кѣуралгъанын аңгылаугъа быллай семантика ачыкѣлаула керти да себебдиле); horse power – лошадиная сила; in medias res – в середину, сүтѣ дела; O, sancta simplicitas – святая простота (Ян Гусну сѣзлериңден), д. а. к. башхала.

Неда орус тилден татар тилге «тынчлыкѣлы» кѣчген фраземалагъа кѣарайыкѣ: бросить камень – таш ыргатырга; локоть в локоть – терсеккѣ терсек; точить зубы – тиш кайрага; аршин проглотить – эршин йотарга; задрать нос – борын кутэрэргѣ д.б.

Эки башха тилде тубеген бирча фраземаланы кѣуру да бир-биринден алыу бла байламлы этиу да тюз тюлдю. Башында айтханыбызча, тиллени хар не халлары да бирча эселе, хар тил кесини мадарлары бла кѣурагъа да боллукѣду аллай неда ушаш фраземаланы. Бу айтылыннганны Г. Брутянны сѣзлери бла тамамларгъа излейбиз: «Тил модель бир тилден бир тилге кѣче, вариантлы бола, кесини ёсюмюн миллет тилледе тюрюлю-тюрюлю халда бардырады».¹⁴²

Фраземаны идиомалыкѣ шартын аны белги кѣурамына кирген сѣзлени бир-бирлерине грамматика-магъана байламлыкѣларыны беклигинде, фразема белги берген аңгыламыны башха тилледе барлыгъында-джокѣлугъунда, аны хал-сезим кючюню дараджасында излерге керекбиз. Быллай энчиликлерин эсеблеб, фраземаны башха тиллеге кѣчери бла кѣчмезин эки кѣауумгъа юлеширге боллукѣду: а) тилни энчи шартлы фраземалары бла б) энчи шарты болмагъан фразема белгилерине.

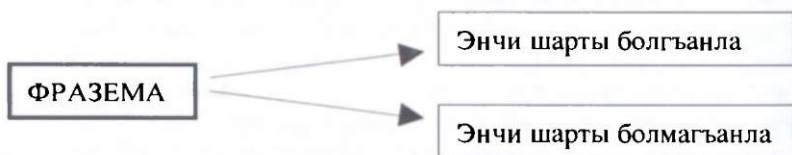
Биринчи кѣауумгъа миллетни энчи тарихи бла, дин адетлериджорукѣлары бла, аууз чыгъармачылыгъы бла эмда турмушу бла байламлы кѣуралгъан фразема белгиле киредиле. Сѣз ючюн, кѣарачай-малкѣар тилде: бурну бла суу ичерге; Алхам сагъат демей; тейри да адамы; ат башындан; антыма ёлмем; зукку чибин; Кѣула тюзге барыу; сабийлерин кюлге кѣуяргъа; тюрк абежиге барыргъа; джер кѣаны болургъа; аджир юлюш излерге д.а.к. башхала. Неда орусча: собаку съел; точить лясы; бить баклуши; ни в зуб ногой; остаться на бобах; гог и магог; прокрустово ложе д.б. Бу эки тилни араларында быллай фраземаланы бир-бирине фраземача кѣчюрюр мадар джокѣду, амма магъаналарын тюз сѣзле бла кѣчюрюрге боллукѣду.

¹⁴² Брутян Г.А. Очерки по анализу философского знания. Ереван, 1979, 235-чи бет.

Энчи шартлы фраземаланы бир къауумларына башхатилде, кеси бла тенг болмаса да, магъанасы бла ушаш фразема белгиле табаргъа да боллукъду. Юлгюле: *со всех ног – ёлюм къара; д какими глазами показаться – не бет бла кёрюннюкме; до седьмого пота – къара терге тюшюб; разрази меня гром – ант урсун; смотреть сквозь пальцы – ат башындан къарау.*

Энчи шарты болмагъан фраземаланы къауумуна къурамлары бла да, магъаналары бла да бирча болгъан неда баш шартларында уллу айрылыкълары болмагъан белгиле киредиле! Фразеологияда быллай келишиулук, биринчиге, дуняда бютеу миллетлени сагъыш-оюм эте билиулери хазна къалмай бирчаракъ болгъанындан чыгъады. Экинчиси, фразема джюрюген тил бла кёчюрюллюк тилни джюрютген миллетлени хоншулукъда неда къысха байламлыкъда джашагъанлыкълары бла, бирча неда ушашлы социал-турмуш джашау этгенлери бла байламлыды. Сёз ючюн: *бетден бетге (кёзден кёзге) – с глазу на глаз; кёзге тюшерге – бросаться в глаза; кесин къолгъа алыргъа – взять себя в руки; аякъ юсюне салыу – ставить на ноги; терисин алыу (къобарыу) – снимать шкуру дегенча, неда джебегине дери джибирге – вымокнуть до нитки; бир тилли болургъа – находить общий язык; акъылындан чыгъаргъа – выжить из ума дегенча, неда калька халда кёчюрюлгенле – очистка мозгов – мыйыны тазалау; море по колено – тенгиз тобукъдан болуб; первые ласточки – биринчи къарылгъачла д.а.к. башхала.* (Фраземаны тилде идиома болуууну суратына къара).

ФРАЗЕМА БЕЛГИНИ ТИЛДЕ ИДИОМАЛЫГЪЫ

Сёзсюз да, фраземаланы бир тилден бирсине кёчююун, аны идиома мадарларын тинтиу тил илмугъа, артыкъсыз да Россияча кёб миллетли къралда тил коммуникацияланы байламлыгъын асыулу, терен эмда кенг этиуде, амалсыз керекли ишди¹⁴³. Бюгюннгю окъуу-

¹⁴³ Исаев М.-Ш.А. О национально-культурной специфике идиом генетически неродственных языков в практике даргинско-русского двуязычия //Проблемы двуязычия и языковой коммуникации. Карачаевск, 1990, 52-53-чю бетле.

школ системаны тамалында орус-миллет билингвизм алкъын кенг орунлу болгъаны себебли, тил белгилени бир тилден бирсине кёчюу мадарларын да, тил илмуну, окъуучуну да алджатмазлай, кескин ачыкъланыргъа дурусду.

Айтылынганны эсге ала, фраземаны бир тилден бирсиге кёчюю-кёчмөю аны энчи шарты болмагъанын эмда фраземаны тил белги болуунда бир тукъум бир къуллукъ этмегенин чертебиз. Илиомалыкъ фраземаны къуралыу шарты болмайын. аны тилде лжюрюу халылы. къуру да тилни мапарылы лейбиз. Ол себебден, «идиома», «идиомалыкъ», «идиоматика» дегенча терминлени илмуну тил белгилеге къарагъан бёлюмюнден чыгъарыб, аланы тилде джюрюген халларына къарагъан бёлюмюне къошаргъа кереклисин теджейбиз.

§ 2. Фразема белгини термин болууу.

Фраземаны тилде термин болуууну юсюнден илмуда кёб тюрлю оюм барды. Фразема терминологиягъа не аз да кирмейди дегенден башлаб (О. Ахманова, Е. Толикина), толусу бла киреди дегенлеге дери (Л. Киреев¹⁴⁴, С. Береснев¹⁴⁵). Бир къауум алимле уа фраземаланы бир джартысы кирсе да, ол бирси кесеги кирмейди деген оюмгъа келедиле.¹⁴⁶ Сёзсюз да, алимлени араларында быллай айрылыкъла не терминологияны мадарларын бирча ангыламагъанлыкъдан, неда фраземаны энчиликлери бла чеклерин бирча белгилемегенликден неда, таб, экисинде да бирден бир-бирлерине къаршчы оюмланы тутханларындан чыгъадыла.

Терминология неди деген соруугъа илмуда быллай оюмла джюрюйдюле: илмуну тилиди (Ю. Сачков¹⁴⁷, Е. Кубряков¹⁴⁸); профес-

¹⁴⁴ Киреев Л.Ф. Устойчивые словосочетания прилагательного с определяемым существительным в терминологической функции. Научные зап. Днепрпетр. гос. ун., т. 70, 1960, 99-чу бет.

¹⁴⁵ Береснев С.Д. терминологическая фразеология // Вопросы частной лингвистики. Сверд., 1960.

¹⁴⁶ Ожегов С.И. О структуре фразеологии // Лексикографический сборник, № 2, М., 1957, 51-52-чи, 84-чю бетле.

¹⁴⁷ Сачков Ю.В. Научный метод: вопросы его структуры. // Вопросы философии, № 2, М., 1983, 34-чю бет.

¹⁴⁸ Кубряков Е.С. Части речи в ономаσιологическом освещении. М., 1978.

сионал тилди (Д. Шмелев¹⁴⁹); илмуну, техниканы, искусствону бёлюмлеринде джюрюген ангыламланы атларыды (С. Ожегов, В. Даниленко¹⁵⁰).

Терминология (лат. terminus – чек, граница) литература тилни тинтиуде, эсеблеуде тил илмуну система кесегиди, кеси да сёзлени кёруу стилистика ышанларына, мадарларына къарайды. Фразема уа, ачыкълагъаныбызгъа кёре, тилни белгисиди. Ол себебден, биз экисини араларында тиклик чыгъарлай бир тукъум бир чурум кёрмейбиз.

Дунияда джамагъат джашауну илму, техника, эл мюлк, кёруулуш, политика, искусство дегенча джашау мадарлары, джоллары барды. Адам улусу бирер усталыкъда, бирер иште ишлейди: барысыны кеслерини бирем башха энчи профессионал терминлери барды. Биринде джюрюген термин башхасында джюрюмезге неда башха магъанада хайырландырылыргъа да болады. Фразема белгилени терминологияда джюрюге боллугъу бла къаллыгъына илму тил кеси юлгюле бериб турады: джылы кёзден; ёрге кёбмазлыкъ этерге; учуз этерге; узакъ ёмюр; тилни учунда (Байрамукъланы Н. «Тама-тама кёл болур»¹⁵¹) неда ёрге кётюрюге; джылы келген; адам ортасына чыгъаргъа; ау алыргъа; чык этдирирге; джел къакъдырыргъа; сакъ-ал-мыйыкъ уругъа (Хубийлени М. «Батмаз джулдузну джарыгъы»¹⁵²). Кёргенибизча илму кеси фраземаланы тынгылы хайырландырады.

Ботаника, зоология эмда башха илмуланы терминлерине къарасакъ, алада да эркин джюрююдюле фразема белгиле: *айры кёулакъ* (*къамыжакъны аты* – не кёулагъы, не кёулакъ айрылыгъы джокъду); *таш макъа* (ат туюге ушагъандан бек ушамайды таш макъа да макъагъа); *айю туюк*; *ит бурун*; *кёозу кёулакъ*; *кётлюк агъач* (шкочну приклады); *джылан сют* д. а. к. башхала. Быллай фраземаланы къарачай-малкъар тилде да, орус-орман тилледе да тынгылы термин болуб джюрюгенлерине кёб юлгю табарыкъбыз.

Фраземаны кескин, толу, энчи ангылам болгъанын, аны затха, халгъа эмда болумгъа ат атаргъа боллугъун бу ишибизни алгъа-

¹⁴⁹ Шмелев Д.Н. Языковая номинация: Общие вопросы. М., 1977.

¹⁵⁰ Даниленко В.П. Актуальные направления лингвистического исследования русской терминологии // Современные проблемы русской терминологии. М., «Наука», 1986, 5-26-чы бетле.

¹⁵¹ Байрамукъланы Н.М. Тама-тама кёл болур // Литература критикалы статьяла. Черк., 1987.

¹⁵² Хубийлени М.Я. Батмаз джулдузну джарыгъы. Черк., 1989.

рагында тынгылы тохташдыргъан эдик. Ол себебден, энтда бир кере джангырта турмагъанлай, фразема бла терминни тенгледшириб кёрейик:

- 1) фразема тилни ангылам берген белгисиди – термин да тилни ангылам белгисиди;
- 2) фразема затны, халны, болумну аты болады – термин да затны, халны, болумну аты болады;
- 3) фразема бир неда кёб магъаналыды – термин да бир неда кёб магъаналы болургъа болады;
- 4) фразема айтылгъан эмда джазма тилледе джюрюйдю – термин да айтылгъан эмда джазма тилледе джюрюйдю;
- 5) фраземаны къурамы сёзтутушду – термин да сёзден, сёзтутушладан къуралыбды;
- 6) фраземаны къурамына кирген сёзле тилни грамматикасында бир белгича джюрюйдюле – эки неда талай сёзден къуралгъан терминле да тилде бир белгича джюрюйдюле, айтымда бир член боладыла;
- 7) фразема сёзлюкде эсебленеди – термин да эсебленеди сёзлюкде.

Кёргенибизча, не ангылам болууда, не тилде магъана джюрююлеринде, не грамматика къуллукъларында бир деб бир келишмезлей къаршчылыкъ кёрюнмейди фразема бла терминни араларында. Аны чуруму: фразема тил белгиди, термин а тил белгини (сёзню) ангылам кесеги, алай демеклик, сёзню стилистика халыды. Фразема, сёзча, тил белги болгъаны себебли, тил белгини бютеу шартларын да джюрютеди, аланы ичинде грамматика, стилистика халланы да бере.

Кескин илму кесини иннетинде огъуна экили модуса орун къоймайды, ол себебден, терминледе метаджоралагъа, суратлау метаним-ялагъа орун джогъду. Алай а хазыр фраземала, ат болгъанлары себебли, термин болургъа боллукъдула, джангыз илмуну къайсы бёлюмюнде кыйланыргъа кереклисин, аны кирик, затхамы, халгъамы, болумгъамы термин ат керекди, алайын ачыкъларгъа дурусду.¹⁵³

Терминле кеслерини ат «кереклерин» алгъы бурун литература тилден экинчиге да къара халкъны тилинден аладыла, фразема уа бу эки тилде да тынгылы бегиген тил белгиди. Ол, кесини къурамы

¹⁵³ Мордвило А.П. Очерки по русской фразеологии. М., «Просвещение», 1964, 131-132-чи бетле.

бла тенглешдирилгенде, синтезли белгиди, тил бла тенглешдирилгенде уа аны хакъ къурамыды.

Айтылыннганны эсеблей, фразема тил белги болгъаны себебли. тил белгини тилле джрюген бютеу шартлары, халлары, мадарлары ла аннга толугу тийишедиле дейбиз эмла тилле терминлени къурау ишлеге фразема белгилени да къошулгъанын чертебиз.

§ 3. Фраземаны тенглешдириу-ушашдырыу мадарлары.

Фразема белгини тилде тенглешдириу-ушашдырыу халы болур-гъа боллугъу бла къаллыгъыны юсюнден башха типологиялы тилледе уллу айрылыкъ болмаса да, къарачай-малкъар тил илмуда бу соруу джууабсыз турады. Жарашыулары З. джарашдыргъан «Къарачай-малкъар тилни фразеология сёзлюгюне» да, И. Теке улуну «Къарачай тилни фразеология сёзлюгюне» да компаративли айланчла тынгылы кирибдиле. Авторлары баш шагъатлыкълары быллай тенглешдириу-ушашдырыу синтаксис бирлешликлеге къарачай-малкъар тилни энчилигиди¹⁵⁴ демекликлериди.

Белгилисича, тенглешдириу-ушашдырыу бирлешлик ушакъда сёз баргъан затны кескин, толугу билмегенликден, башха белгили затны юлгюге, «джалгъан шагъатха» келтире, ол сёз баргъан затны аны юсю бла ачыкъларгъа излейди¹⁵⁵. Адам ишеклик салмазча затны тенглешдириу юлгюге келтириб (Х), ушакъда керти сёз барлыкъ затны да (У) аллайды деб бегитеди, алай а экинчини (У) халын толусу бла ачыкъларгъа хыйсабы джетмейди (*муну юсюнден толугу къара: Арутюнова, 1988, 52-56-чы бетле*). Сёзсюз да, Х/У тенглешдириу У-ни халын билиуде, аны толугуракъ ачыкълауда уллу болушлукъ береди. Алай а, ол болушлукъну хайры бара-баргъанда боллукъ ишди, бизни эсибизни бёлдюрген а тилни компаратив бирлешлик айтылыннган заманыды. Сёз ючюн, «Аждагъанла кибик, бу джашлагъа бир къара!» - деген айтымда (аждагъанла – Х, джашла –

¹⁵⁴ Жарашуева З.К. Вопросы фразеологии современного карачаево-балкарского языка / Автореф. дисс. канд. фил. наук. Баку, 1973. – 6-7-чи бетле.

¹⁵⁵ Крипке С. Тождество и необходимость // Новое в зарубежной лингвистике (Проблемы референции). М., 1982, Вып. 13.:

Григоренко Т.Н. Семантические типы интенсификаторов (на материале португальского языка) М., 1983.

У) айтхан адам Х-ни магъанасын толу билгенликге, У-ни толу хапарын айталмайды неда бир сылтау бла толу айтыргъа излемейди. Ол себебден, аждагъанла*¹⁵⁶ бла тенгleshдириб къояды. «Джашланы» юслеринден айтхан адам толу хапар бермегени себебли, эшитген адам да У-ни аждагъанлагъа ушагъанындан ары уллу хапарлы болалмайды, алай бла не айтханнга, не эшитгеннге У-ни энчи шартыны аты керек болмайды эмда эки ортада джюрюген ангылам белгиге да ат аталмагъанлай къалады.

Дунияны таныуда, тинтиуде адам улусу билмегенин билген затлары бла тенгleshдире барады¹⁵⁷. Затны таныуну кёзюучюгюнде У-ни алкъын кесини энчи аты болмайды, алай а бара-баргъанда бир толу ангылам белги болса ($Y = X$), аннга ат да аталады, алай бла тил белгиге кёчеде. Ары деричин а $Y \sim X$ уравнениени халында джюрюйдю. Ангылам белгилени тилде бу халда джюрюулерине идентификация неда индикативли метафора дейдиле (В. Телия, 1988, 192-чи бет). Бу терминлени магъаналарын къарачай-малкъар тилге кёчюрсек, «аныча» неда «ол кибик» дерге боллукъбуз, алай демеклик $Y = X$ (экинчи $\Rightarrow$ биринчи кибикди, биринчичады $\Rightarrow$ биринчиди). Тилде бу халны биз метадоралада эслейбиз.

Сёз ючюн: ат ашагъан айюча $\Rightarrow$ ат ашагъан айюдю; тонгуз кибик $\Rightarrow$ тонгузду; харам тюлкюча $\Rightarrow$ харам тюлкюдю. Быллай метадорала ангылам белгиси джюрютген атха ушаш болсала да, Х бла У, экиси да бир болуб къалмай, адамны ангысында башха-башхадыла – голография халда турадыла. Алай демеклик, У дей эсем, Х деб ангыла, экиси да бирчадыла, алай а бир тюлдюле, деудю.

Сёзсюз да, дунияны керти суратын голография халда таныу, тинтиу ангыны билимин ёсдюрюуде уллу болушлукъду, тилге айбатлыкъ, суратлау кюч береди. Алай а быллай голографиялыкъ хал «кюзгюню» эффектин берирге да болады: керти сурат бла «кюзгюлеги» суратны къайсысыны юсюнден сёз барады, къайсысына къараргъа керекди дегенча сорууланы туудурады. Контекстде болмасала $X=U$ байламлыкъны къайсысы къайсы болгъанын ачыкълау, билиу бек къыйын тиеди: *къарт гелля, тели обур, сары алтын, джанган джудуз, къара дугъум, къарт бёрю* дегенча метадорала адамны юсюнденмидиле огъесе кеслерини тюз, энчи магъаналарындамы келедиле дегенча сорууланы туудурадыла.

¹⁵⁶ * Аждагъан – къарачайча сарыубекни бир тюрюсюню аты.

¹⁵⁷ Рассел Б. Человеческое познание. М., 1957, 7-чи бет эмда андан арысы.

Быллай тил «миражла», фантомла суратлау литературада неда «дженгил» магъаналы ушакълада кёбюрек тюбеучендиле. Хар кюн-деги «джер» джашауда ангы (ол себебден, тил да) кескинликге, ачыкълыкъгъа тырмашады, тюзюн излейди. Затны, аны халын, болумун тинтиб, ачыкълаб бошаса, аллай ангы белгиге энчи ат атаргъа да излейди. Затны аты уа магъана – хал-сезим шкалада алгъан орнуна кёре къуралады: зат неда хал Х/У сферада не къадар къыйын, мийик эмда кёб орунну алса, ол къадар да аны атыны къурамы къыйын да, къош да болады.

Сёз ючюн, «бар» - адамгъа бир джанына джюрюрге буйрукъ неда эркинлик бериу; «бар+ыгъыз» - ол ишни бир тюл, талай адам этеди; «бар+дым» - баргъанны тышында, заманны да кёргозеди; «бар+мадыгъызмы» - ол ишни бир талай адамны этгенлери бла этмегенлеринден хапар билирге излейди башха адам. Затны Х/У сферада турууна энчи ат атау, бир ишексиз, тилге тынч иш тюлдю: сёзню ат атау мадарлары чексиз болмагъаны хакъды. Консонантагъа учсуз, къыйырсыз аффикслени къошуб барыу сёзню ангылам «сынджырын» узун созады, ол а сёзню тилде джюрююун къыйын, табсыз этеди.¹⁵⁸ Эм тынч, эм таб сёз бир ангылам «тогъайдан» къуралады: аны магъанасы бирди, кескинди, ангыгъа да, тилге да ачыкълыкъ береди. *(Дагъыда къара: С. Крипке, 1982, 34-41-чи бетле).*

Тил керти дуняны затларыны атларын айтхан заманында бир тукъум бир экили халны унамайды.¹⁵⁹ Дуняны ётюрюксюз, джангылычсыз таныуда ол баш джорукъду. Затны/халны тинтиуде, таныуда, бир къауум энчилигин таныуда компаративли бирлешликни уллу болушлугъу болса ла, аны экили голография сураты тил белги къураугъа къошулмайды, алай эсе уа ат ла болалмайды.

Алайды да, айтылыннганны тамамлайыкъ: компаративли бирлешликле ушашпырыб (Y ⇨ X), метафоралы бирлешликле тенглешдириб неда тенгсиндириб (Y = X) суратлагъанлары себебли. затны/халны атын айтмайдыла, аны чурумунлан ат ла болалмайдыла: фразема уа хар заманда да затны/халны атын айтапы. алай бла тил белгилени къурамларына кирепи. Ол себебден, фразема тилни суратлау неда хал-сезим мадары тюлдю, алай а, синтаксис конструкцияда фразема бла белгиленнген зат/хал не орунну алгъанына кёре, ол тилни къайсы мадарыны къуллугъунда да джюрюрге боллукъду.

¹⁵⁸ Канцельсон С.Д. Содержание слова, значение и обозначение. М.: Л., 1965.

¹⁵⁹ У.Л. Чейф. Значение и структура языка /Перев. с англ. М., 1975.

Къарачай-малкъар тилде тенгешдириучю-ушашдырыучу -лай/ /-лей, -ча аффикслени юслеринден айтхан заманда, бизни сартын, магъана джаны бла былагъа джууукъ келген -ракъ//-рек аффиксни да къошаргъа тыйыншлыды. Тилде быланы юслери бла къуралгъан тенгешдириу конструкцияда Х-ни тенгешдирир ючюн У да амалсыз керекди, алайсыз а Х-де не тюрлю да магъана болмай къалады.¹⁶⁰ Быллай тенгешдириуледе Х-ни магъанасы У-ден кёбюрёк, азыракъ неда аны бла тенгиширек болады. Х бла У-ни тенгешдирген заманда тенгешдирген адамны бу тенгешдириуге не кёзден къарагъаныны бек уллу магъанасы барды: тенг, аз неда кёб ол адам кеси этеди.¹⁶¹ Алай а Х не халда тенгешдирилсе да, ол бир заманда да У болуб къалалмайды, аны кирик, У да болалмайды Х. Ол – биринчиси. Экинчиси, -лай//-лей, -ча, -ракъ//-рек аффиксле къарачай-малкъар тилде бир заманда да ат къурамайдыла, ат къуарлай энчи мадарлары, хыйсаблары да джокъду.¹⁶²

Фразема затны/халны аты болгъаны себебли, компаративли конструкцияда не Х-ни, неда У-ни орнунда келирге боллукъду. Аллай бирлешликледе бу белгиленген аффиксле фраземагъа хар къуру да морфема халда джалгъанадыла. Аны ючюн фразема кесини баш шартын, энчилигин не аз да тас этмейди: ол затны/халны аты болгъанлай къалады. Сёз ючюн: *бойнуна алыргъа – бойнуна алгъанча; бой салыргъа – бой салгъанча; аллына урургъа – аллына ургъанча; мангылай къыйыны – мангылай къыйыныча; майдал тагъаргъа – майдал такъгъанлай; терисин сояргъа – терисин сойгъанлай; тёрт бюгюлюб – тёрт бюгююрёк* д.а.к. башхала. Болса да, бу айланчла быллай компаратив шартлары ючюн болмагъандыла фразема: -лай/ /-лей, -ча эмда -ракъ//-рек аффиксле фраземаны къураугъа не аз да къошулмайдыла, ала хазыр фраземагъа джалгъаныб, аннга тенгешдириу-ушашдырыу шарт береди. Алай демеклик, фразема белги аламны ангысынла (аны юсю бла тилинде да) бир ангыламны, затны неда халны аты болуб бошагъандан сора. $X \neq U$, $X = U$, $X < U$ неда $X > U$ легенча компаративли бирлешликледе Х-ни орнун алыргъа болады. Ол заманда -лай//-лей, -ча эмда -ракъ//-рек аффиксле фра-

160 Исаченко А.В. Грамматический строй русского языка в сопоставлении со словацким. Братислава, 1954, 234-чю бет.

161 Поцелуевский Е.А. Нулевая степень качества и описание значения качественных прилагательных и некоторых сочетаний с ними // Проблемы семантики. М., 1974, 42-чи бет.

162 Хабишев М.А. Именное словообразование и формообразование в куманских языках. М., «Наука», 1989, 182-184-чю бетле.

земаны кѳурамынла морфема халла кѳаралапыла, алай а тенгlesh-дириучю-ушашпырыучу “кибик” послелог фраземаны кѳурамына бир заманла да кирмейли, ол себебден, аннга фраземаны кѳурамынла да кѳаралмайлы.

Тенгleshдирген-ушашдыргъан бирлешликлени юслеринден айтхан заманда метафорагъа энчи орун берирге тыйыншлыды. Белгилсича, метафора не ушашдырмайды, не тенгleshдирмейди, алай а кѳчген магъананы береди. Ол себебден, затны/халны метафора бирлешликни кѳурамындагъы сѳзле берген суратыны кѳчген магъанасы хайырландырылгъан болмаса, ал сурат кеси эсгерилмей кѳалады. Башында айтханыбызча, метафора $X=U$ деген халдан чыгъа тебресе («У» унутулса неда эсгерилмесе)¹⁶³, кесини бара-баргъан ёсюмюнде затны/халны аты болургъа да болады. Алай демеклик, метафора кесини ёсюмюнде фраземагъа бурулуб кетерге боллукъду. Сѳз ючюн: *кѳынгыр кѳач? кѳынгыр кѳач тартаргъа; кѳрау ургъан бѳрюща? кѳрау уругъа; бузоу алдырыргъа; бузоу болургъа; тил джауу кѳуругъа; тилин кѳабаргъа; шугут джылан; чыракъ тутдуругъа* д.а.б. Тилле фраземаланы асламысы. биягъынла эслегенибизча, $X=U$ халдан чыкъгъан метафоралалан кѳуралыблыла. Бу шарт кѳуру кѳарачай-малкѳар тилни энчилиги да тюлдю: чуваш тилде (*таста сава шатакенче* – «бек узакъда»; *кетмен сертен* – «эсде-бусда болмагъанлай»; *хараса ук* – «илгенирге»; *кессе пит* – «кийиз бетли»); орус тилде (*бездонная бочка* – «тюбсюз джыккыр»; *детское время* – «сабийлени заманлары»; *лыка не вяжет* – «сѳзюн айталмазлай»; *игра слов* – «сѳзле бла ойнаргъа»); татар тилде (*кара мѳче уту* – «кѳара киштик ётерге»; *гѳп сату* – «керексизге сѳлеширге»; *вак жанлы* – «гитче кѳллю»; *теш утми* – «кѳарыуу джетмезча»). (*Метафораны фраземагъа бурулууну юсюнден бу авторлагъа да кѳара: Х. Бердиѳров, Р. Расулов, Б. Иулдашев*¹⁶⁴, *М. Чернов*¹⁶⁵, *В. Федотова*¹⁶⁶, *Г. Соколов*¹⁶⁷).

Быллай метафоралалан кѳуралгъан фраземала ангыламны, затны нела халны атлары болуб джюрюйдюле. Алай а, тилде джюрюгенлерине кѳре, кѳбюсюне, ангылам бла халны атлары боладыла (Телия, 1988, 204-чю бет).

¹⁶³ Шмелев Д.Н. Слово и образ. М., 1964, 37-чи бет.

¹⁶⁴ Иулдашев Б. Узбек фразеологиясындан материаллар. Кисми 1. Самарканд, 1976, 134-чю бет

¹⁶⁵ Чернов М.Ф. Фразеология современного чувашского языка. Чебокс., 1984, 174-чю бет.

¹⁶⁶ Федотова В.П. Фразеологизмы в карельском языке. Петрозаводск, 1985, 142-чи бет.

¹⁶⁷ Соколов Г.Г. Семантические категории фразеологических единиц французского языка. Л., 1984, 50-чи бет.

§ 4. Фраземаны тилде синонимия кѳуллугъу.

Тилни байлыгыны юсюнден сѳз баргъан заманда, кѳбюсюне, тил белгиледе синонимияны барлыгы бла джокълугъу чертилиб кѳалыучанды. Сѳлешген адам айтырына адам сѳююб тынгыларча этерге излесе уа, айтхан сѳзлерин кѳайтарыб турмай, алагъа синонимле излейди. Айтыргъа излеген затын толу, кескин билдирирге излесе да, аны талай шартын хапарлар муратда биягы синонимлеге таянады. Бир джукъну джашырлыкъ, кѳийдырлыкъ болсакъ да, затны кесин, аны тюз атын айтмайын, бир келишиулю синонимии хайырландырыучанбыз.

Сѳзсюз да, адам улусу ангылам бла тил белгини араларын не кѳадар джууукъ, кескин, толу этерге кюрешеди¹⁶⁸. Ангыламгъа бир ат аталгъандан сора да, аны толу магъанасы берилмей кѳалса, адам аны толтурлукъ, толу этерик кѳошакъ атла да атайды. Болса да, ала хакъ бирча белгиле болмай, ангыламны тюрлю-тюрлю шартларын айталдыла, алай бла тилде синоним сафла кѳурайпыла. Дунияда эки хакъ бирча зат болмагъаныча, эки бирча ангылам сура да болмайды, ол себебден, эки хакъ бирча магъаналы белгини да тил кесини хазнасында джюрютмейди. Биз да тил илмуда синонимге, «хакъ бирча тил белгиле» демей, «ушаш, джууукъ магъаналы тил белгиле» деген алимлени оюмларын тюзге санайбыз эмда бу ишибизде ол джорукъ бла бара, синонимиягъа ол кѳзден кѳарайбыз.

Заман, дуния тюрлене баргъаны сайын, адамны затланы таныуу, билиуу да тюрлене, теренден терен бола барады. Затны бир джангы шартын ачса, аннга да ат атайды: эски аты затны юсюнден бизни эски билимбизни кѳргюзгени себебли, тилде джокъ болуб кѳалмай, джангы аты да тургъанлай, тил хазнаны кѳурамында бир талайгъа дери архаика белгиледе турады.

Быладан сора да, бара-баргъанда зат кесини ѳсюмюнде джангы затла туудуругъа неда талай башха затны кесине джыяргъа, сыйындырыргъа болады. Ол кѳзюуде да джангы кѳуралгъан ангыламгъа энчи тил белги аталмай, эски ат кеси «джайылыргъа» да болады. Алай бла, «тил хазнана джангы атланы юслери бла тюз санау санын кѳбейтген бла кѳалмай, кесини агъачлыгъын эски тил белгини магъаналарын джангыртыу бла да игилендиреди» дейди А. Брагина¹⁶⁹. Фразема тилде башха фраземалагъа синонимлик эт-

¹⁶⁸ Крушевский Н. Очерк науки о языке. Казань, 1883, 149-чу бет (V-чи Кѳошагы).

¹⁶⁹ Брагина А.А. Синонимы в литературном языке. М., «Наука», 1986, 6-чы бет.

генича, тюз сёз белгилеге да этерге болады, аны бла бирге, сёзле да этерге боладыла аллай синонимликни фраземалагъа (Текелени И. Къ., 1984, 11-чи бет).

Бу башында айтылгъан ышанла къарачай-малкъар тилде да эркин эмда толу тубейдиле. Фраземалада синонимликни юсюнден айтхан джеринде «Фразеологическая синонимия карачаево-балкарского языка развита сильнее, чем лексическая. Если лексическая синонимия насчитывает в одном гнезде единицы синонимов, то фразеологическая синонимия объединяет в одно десятки синонимов» дейди Жарашыулары З. Къ. Аны бла бирге фразама белгилени сёзлеге да, фраземалагъа да синонимлик джюрютгенлерин да чертеди алим (Жарашуева З. К., 1973, 17-чи бет).

Къарачай малкъар тилде фразама белгини синонимлик шарты къайдан, неден чыгъады?

Джер азыгъы болургъа // *Аллах джолуна джоюлургъа* – «зыраф болуу»; *Талкъ болургъа* // *Джик дериги къалмазгъа* – «бошалыргъа, тауусулургъа»; *Харсха келирге* // *Хан турургъа* – «табсыз халгъа тюшерге»; *Джер тырнатыргъа* // *Къан сийдирирге* – «къаты урушургъа»; *Джер тентери* // *Джинкиси юзюле* – «дыгалас этерге»; *Джер джутаргъа* // *Учду, кюйдю, табсанг* – «кюйма» – «табылынмазлай тас болургъа»; *Гаккыны сарысында тюк излерге* // *Хуюн эшерге* – «сылтау, чурум излерге»; *Суу къуйгъанлай болду* // *Сюлдери кетерге/тюшерге* – «табсыз, джунчуулу халгъа тюшерге», д. б. к. башха фраземала тилде бир-бирлерине синонимлик этиб келедиле. Бир къауумларыны синонимликлери ачыкъдан туурады, бир-силеринде уа синонимлик шарт къуру да айтылгъан заманда контекстде тууады. Сёз ючюн, *Джер азыгъы болургъа* бла *Аллах джолуна барыргъа* деген фраземалада синонимлик къалай къуралгъанына къарайыкъ.

[Аргъы сабанланы заманында ормадыла да, ол нартюх кесекчик *джер азыгъы болду* да кетди] деген айтымда нартюхню джыйылмай, сыртда чириб, къар тубюнде къалыб **зыраф** болгъанын неда чыпчыкълагъа, джаныуарлагъа азыкъ болгъанын, ол себебден иесине не аз да **хайыры болмагъанын** кёргюзеди. [Собесни бюгюн ишкюню болмагъанын билмейин, ма, сау кюнюмю да джоюб, *Аллах джолуна* районнга *барыб* келеме] деген айтымда уа фразама адамыны **бошуна, магъанасыз**, аны ючюн а, кесине бир тукъум бир **хайырысыз** барыб келгенин билдиреди. Биринчи фразама белгини баш магъанасы «зыраф», экинчи фраземаны уа – «магъанасыз». Бу эки

айтымда башха-башха энчи магъаналары болгъан фраземаланы бир-бирлерине синоним этген айтымланы ахыр умутларыды, синтагма-синтаксис байламлыкъларыды: башчыгъа толтуруучудан хайыр тышмегенин кѣргюзюу.

Айтымдан тышында, бу эки фразема бир-бирлерине синоним-мидиле огъесе синоним тюлмюдюле? Сѣзсюз да, «зыраф» бла «магъанасыз» деген ангыламланы «хайырсыз» бла бирем-бирем тенглешдиргенде, экисини бир-бирлеринден эсе, аны бла синонимликлери уллуду: зыраф//хайырсыз – магъанасыз//хайырсыз. Алай а, эки фраземаны магъана иннетлери, ахыр умутлары ушаш болгъанлары себебли, контекст аланы бир синоним сафха лжыялы¹⁷⁰. Бу эки юлгюде синонимлик фраземаны ич шарты, энчилиги болмай, аны тыш, бойсуннган халыды, деген оюмну туудурады.

Сѣзсюз да, фраземаны тилде синоним сафла къурауунда аны контекстге бойсуннган, тыш шартларын амалсыз чертирге керек-биз. Алай а, фраземада синонимлик къурау къуру тыш шартладанмы чыгъады огъесе аны кесинде да бармыды аллай энчилик? Оюму-бузну артыкъ да тикирал ачыкълар ючюн, биягъы мисалны фраземаларын алайыкъ: *Джер азыгъы болургъа* бла *Аллах джолуна джолургъа* деген тил белгилени контекстге бойсуннган тыш шартларын кѣрген эдик. Энди аланы ич шартларын ачыкълаб, тенглешдириб кѣрейик:

¹⁷⁰ Цыганова В.Н. Синонимический ряд // Очерки по синонимии современного русского литературного языка. М.: Л., 1966, 180-184-чю бетле.

1) *Джер азыгъы болургъа* = *джер* (адамла барысы да хайырланган = бир белгили иеси болмагъан = сеники, меники да тюлдю = сеннге//меннге энчилиги джетмеген) + *азыгъы болургъа* (ашалыргъа = бошалыргъа = джокъ болургъа) = *сеннге//меннге джетмегенлей бошалгъан (не болса да бир зат)*.

2) *Аллах джолуна барыргъа* = *Аллах* (Иеси болмагъан) + *джолуна* (джол = хар кимникадады = иесизди = сеники//меники тюлдю) + *барыргъа* (бир джерден джюрюб кетерге = алгъыннгы джерде болмазгъа) = *сеники//меники болмазгъа (этген иши)*

Бу эки фраземаны тамалларында *сеники// меники болмау* деген бир ангылам сурат турады. Белгилисича уа, адамны энчи кесине игилиги//аманлыгъы (хатасы//хайыры) джетмеген затны уллу кереги да болмайды, ол аллай зат бла кюрешиуде магъана кёрмейди неда бек аз магъана береди. Хайыры, магъанасы болмазлыкъ затлагъа заманын, кючюн неда мюлкюн джоюу а, белгилисича, адамны джашауунда *зырафлыкъгъа* саналады.

Бу юлгюде тинтиб кёргенибизча, эки фразема да кеслерини ангылам суратларында огъуна бир-бирлерине синонимле болуб келедиле. Алай демеклик, фраземала кеслерини ангылам суратларында синонимлик шартны джюрюутелиле, синонимия аны ич шартыды, энчилигиди. Болса да, фраземаны ич синонимиялыгъын аны контекстде тыш бойсунууу дагъыда бир кере къатлаб келсе, аллай синоним саф тюз лексика синонимледен эсе талай кереге мийик да, кючлю да болады тилде. Ол себебден, фразема белги сёз белгиле берелмеген магъананы берелгенча, фраземалада джюрюген синонимия да сёзлени синонимияларындан мийик дараджалыды¹⁷¹.

Башында айтылгъанланы эсеблей, синонимия фраземаны кеси-

¹⁷¹ Жуков В.П. О сопоставлении многозначности фразеологической единицы с многозначностью слова // Проблемы устойчивости фразеологических единиц. Тула, 1968, 195-202-чи бетле.

1) *Джер азыгъы болургъа* = *джер* (адамла барысы да хайырланган = бир белгили иеси болмагъан = сеники, меники да тюлдю = сеннге//меннге энчилиги джетмеген) + *азыгъы болургъа* (ашалыргъа = бошалыргъа = джокъ болургъа) = *сеннге//меннге джетмегенлей бошалгъан (не болса да бир зат)*.

2) *Аллах джолуна барыргъа* = *Аллах* (Иеси болмагъан) + *джолуна* (джол = хар кимникадады = иесизди = сеники//меники тюлдю) + *барыргъа* (бир джерден джюрюб кетерге = алгъыннгы джерде болмазгъа) = *сеники//меники болмазгъа (этген иши)*

Бу эки фраземаны тамалларында *сеники// меники болмау* деген бир ангылам сурат турады. Белгилисича уа, адамны энчи кесине игилиги//амандыгъы (хатасы//хайыры) джетмеген затны уллу кереги да болмайды, ол аллай зат бла кюрешиуде магъана кёрмейди неда бек аз магъана береди. Хайыры, магъанасы болмазлыкъ затлагъа заманын, кючюн неда мюлкюн джоюу а, белгилисича, адамны джашауунда *зырафлыкъгъа* саналады.

Бу юлгюде тинтиб кёргенибизча, эки фразама да кеслерини ангылам суратларында огъуна бир-бирлерине синонимле болуб келедиле. Алай демеклик, фраземала кеслерини ангылам суратларында синонимлик шартны джорюутедиле, синонимия аны ич шартыды, энчилигили. Болса да, фраземаны ич синонимиялыгъын аны контекстде тыш бойсунууу дагъыда бир кере къатлаб келсе, аллай синоним саф тюз лексика синонимледен эсе талай кереге мийик да, кючлю да болады тилде. Ол себебден, фразама белги сёз белгиле берелмеген магъананы берелгенча, фраземалада джорюген синонимия да сёзлени синонимияларындан мийик дараджалыды¹⁷¹.

Башында айтылгъанланы эсеблей, синонимия фраземаны кеси-

¹⁷¹ Жуков В.П. О сопоставлении многозначности фразеологической единицы с многозначностью слова // Проблемы устойчивости фразеологических единиц. Тула, 1968, 195-202-чи бетле.

ни энчи шартыды эмла. аны бла бирге. фразема белгини контекстле бойсуннган тыш шарты да болургъа болады, дейбиз.

Фраземаны тилде синонимия къуллугъуну юсюнден пикирибиз бираз толу болур ючюн, аны тюз сёз белгилеге синоним болуб келиуюню юсюнден да айтыргъа керекбиз. Сёз ючюн, «къыйналыб» деген сёзге *алты къынгыр болуб; тёрт бюклениб; аманны кеминде; баууру бла джер тырнаб* деген фраземала синоним болуб келедиле тилде. Кертисинде айтсакъ а, тилни сёз хазнасында хазна къалмай бютеу фраземалагъа да барды синонимле. Алай демеклик, фразема бла сёз бир-бирлерин алмашдырыб келедиле демеклик неда аланы къайсысы болса да бири тилле артыкълы, неда бири бирине бойсуннган болушлукъчу белгиле леу тюлдю.

Синонимия – тил белгилени магъана сафларыды. Тил белгилени къуралыулары, аланы ат болуулары экстралингвистикалы шарт эсе, магъананы джорюую, алача болмай, бютеулей да тилни ич джорукъларына бойсунады. Ол себебден семасиология «кюнлени неда айланы энчи атлары дегенча категорияланы билмейди. Алай а семасиологиягъа бир магъаналыкъ, полисемия, омонимия, ушаш неда ушамагъан, къаршчы магъаналы сёзле, къара халкъда неда китаб тилинде джорюген сёзле дегенча категорияла иги огъуна шагъырейдиле»¹⁷². Адам сёлешген заманында учу-къыйыры болмагъан чакълы бир тюрлю-тюрлю тил белгилени хайырландырса да, аланы бириси да бир-бири бла къатышмайды, къатышыргъа джолу да болмазгъа керекди. Синонимле уа кеслерини магъаналары бла, аланы ушаулары-келишиулери бла сайланадыла, тилде да ол шартлары бла хайырландырыладыла (Брагина А. А., 1986, 17-чи бет).

Къаллай бир бек ушасала да, не тюрлю контекстле келселе да, хар тил белгини кесини энчи магъанасы барды эмла ол туруб турады. Ол себебден, сёз бла фразема тилде хар бири кесини къуллугъун тындырады: синонимия аланы магъана сафларын джууугъуракъ этсе да, не аз да бир-бирлерине къаршчы этмейли нела тилле аланы юслери бла. аны кибик аланы араларында да тиклик туудурмайлы.

(Фразема белгини тилде синонимия халда джорюуюню юсюнден дагъыда къара) ^{*173}.

¹⁷² Будагов Р.А. Сравнительно-семасиологические исследования. М., 1963, 26-чы бет.

¹⁷³ *Байрамова Л.К. Фразеология произведений В.И.Ленина и принципы ее перевода. Из-во Казанского ун-та, 1982, 65-68-чи бетле;

Бережан С.Г. Семантическая эквивалентность лексических единиц. Кишинев, 1973, 293-297-чи бетле;

Шендельс Е.И. Многозначность и синонимия в грамматике. М., 1970, 37-чиден ары;

Новикова Л.А. Семантика русского языка. М., 1982;

Золотова Г.А. Синтаксическая синонимия и культу

§ 5. Омонимли фразема белгиле.

Белгилисича, айтылыулары, джазылыулары да бирча болуб башха магъаналаны джюрютген белгилеге илмуда омонимле дейдиле. Тил хазнада омонимия сёзлени арасында кёб тюбесе да, фразема белгиледе алай кенг джайылган шарт тюлдю. Нек ючюн десенг, омонимли сёзлени асламысы тилни кесини энчи хазнасы бла тышындан кирген сёзлени араларында таууш бирчалыкларындан тууа эсе, къарачай-малкъар тилде тыш тилледен кирген фраземаланы саны адам айтмазлай азчыкъды, кесини хазнасындагъы фраземала бла «къонакъланы» араларында таууш бирчалыкъ болургъа болууну проценти уа андан да азды.

Тил белгиледе омонимни къуралыуу аланы кёб магъаналы болуулары бла къысха байламлыды. Таб, полисемиялы фразема бла аллай омонимни араларын айырыу бир-бирде бек кыйын огъуна болады. Сёз ючюн, *аякъ тирерге* деген фраземаны (1) «унамазгъа», (2) «бай болургъа», (3) «тирилирге», (4) «бармазгъа», (5) «кетмезге» дегенча талай магъанасы барды. Быланы ичлеринде омоним бармыды огъесе беш магъанасы да фраземаны бирча полисемиялыкъ шартымыдыла? Бююннгю тил илмуда эки тюрлю фраземаны араларын кескин айыртхан чеклери, энчиликлери неда башха ышанлары тохташдырылмагъанды. Фраземалала тюбеучю кёб магъаналылыкъ бла омонимияны араларын айырыуда «джангыз этимология ачыкълау»¹⁷⁴ тынгылы себеб болалалды.

Сёз ючюн, *къол тутаргъа* деген фраземагъа къарайыкъ. Къарачай-малкъар тилде бу фраземаны талай магъанасы барды: 1) саламлашыргъа; 2) барган машинаны тохтатхан белги; 3) джыйылыуда ачыкъдан чёб атыу.

Фраземаны «саламлашыргъа» деген магъанасы тилде биринчиди. «Чёб атхан» магъана уа бу фраземагъа совет властны заманында киргенди: бурун заманладан да къарачайлыла джыйылыулада кеслерини оюмларын чёб атыу бла билдиргендиле. Ётген ёмюрге уа, совет власть бла бирге, европачы джамагъат-политика адетле да келе, тюрлю-тюрлю партия эмда джамагъат джыйылыулада да къолну кёлтюрюу джорукъгъа кёче баргъандыла. Ишни этилиуюне (къолну кёлтюрюуге) тилде эм джууукъ хазыр белги «къол тутуу» болгъаны себебли, «чёб атыу» магъананы да тил *къол тутуу*

¹⁷⁴ Фомина М.И. Лексика современного русского языка. М., ВПШ, 1973, 43-чю бет.

угъа джюклеиди да, алай бла тилде омоним къуралады: «саламлашыу» бла «чѣб атыу» бир-бирлерине омонимдиле. (Орус тил бла тенгleshдир: «голосовать» деген сѣз «ауаз берирге», «таууш этерге» деген магъанасындан чыгъады: бурунлада орусну адети бла джыйылыуда адам кесини оюмун ауузу бла айтыб, кычырыб билдиргенди; артда уа ол атны, бизнича, европачы «къол кѣтюрюу» бла алмашдыргъандыла).

3-чю фраземаны къуралыуу уа ѣтген ѣмюрню орта сюреминде джамагъат эмда энчи улоу техниканы кѣб джайылгъаны бла байламлыды. Орус тилде «голосовать» деген «чѣб атыу» сѣзню «улоу тохтатыргъа» деген деген магъанасы бла кысха байламлыды «къол тутуу» фразема: «голосовать» деген сѣзню (улоу тохтатыргъа деген магъанасында) тилде къуллукъ калькасыды. 3-чю фразема 2-чиге полисемия болуб келеди, 1-чи бла уа арасы омоним халдады.

Сѣзсюз да, къарачай-малкъар тилни кесини мадарлары бла да къуралыргъа боллукъ болур эди быллай фраземала. Алай а орус тил дунияны керти суратындагъы затны/халны кесин да, аны ат ата-лыу джоругъун да европачы тилледен тюзюнлей алгъанча, къарачай-малкъар тил да орусдан калька этиб алгъанды. Типология джаны бла эки башха тилде грамматика эмда семантика джорукъланы бирча калька халда ишлеулери. ол фраземаланы эки тилде да бир заманда, бирча болумда къуралгъанын кѣргюзтсе да, бир джерден алгъанларына шагъат тюлдю.

Къарачай-малкъар тилде фразема белгиледе полисемияны чачылууу бла да къуралыргъа боладыла омонимле: *дырын этерге* (къырыргъа, аудурургъа, уруб *джыгъылытыргъа*)//*дырын этерге* (джыгъылырлай бир къаты кюлдюрюрге); *къара къатын* (огъурсуз, къутсуз, бедербет)//*къара къатын* (карт оюнну эмда оюнда къарамашакъ къызны аты); *къарт бёрю* (уллу сынамы болгъан аман адам, огъурамагъан халда)//*къарт бёрю* (ишин тамам уста билген адам, махтау халда) д. а. к. башхала.

Сёз ючюн, *дырын этерге* деген фраземаны «кюч бла къырыргъа», «уруб джыгъылытыргъа», «аудурургъа» деген юч магъанасыны бири бир кёзюуде тилде кесини баш «уруш-тюйюш» иннетинден башхагъа бурулгъанды – «джыгъылгъынчы кюлдюрюуге». Сёзсюз да, фраземаны магъана иннети тюрленнгенликге, грамматика къуллугъу тургъаныча турады – алгъындача фраземаны баш джумушу «джыгъылтыуду». Алай демеклик, фраземаны къурамыны грамматика къуллугъу тюрленмей тургъанлай. аны синтагма-синтаксис джумушу, магъана иннети тюрленирге болады эмда аллай шартлы тюрлениулени юслери бла омонимия къуралады, деудю.

Омонимни фраземаны кёб магъаналыгъындан кескин айырыр ючюн, алгъы бурун фразема белгини биринчи ангылам суратын тохташдырыргъа керекди. Сёзсюз да, хар тил белгиде да барды биринчи ангылам сурат бла биринчи тил сурат. Тил белгини къалгъан шартлары, мадарлары аны бара-баргъанда динамика халда къуралгъан къошакъ «джюгюдюле». Биринчи тил суратны магъанасынлан неда аны синтагма-синтаксис халынлан бирча неда ушаш ангылам сафла къуралгъан магъаналары фраземаны полисемия шартын кёргюзеди. Алай болмай, биринчи ангылам суратха тенг боюнс-халыкъ этген энчи ангылам сурат тууа эсе, аны юсюнде къуралгъан тил белги фраземаны омонимлигин кёргюзеди.

Кёб алимлени оюмларына кёре, полисемия тилни аурууу эсе, бизни сартын, омонимия аны ол ауруулан аз-аз къутхара баргъан дарманыды. Тил белгилени саны ёсмегенлей, аланы бирем-башха магъанала бла джюклеб, ауур эмла атламсыз этиб баргъан полисемияны ичинден чачыб, аны белги сафында огъуна джангы фраземала къурайды омонимия. Эшта, тилни ёсюмю ёмюрледен да тохтамагъанча, аны динамика тюрлениулери да тохтамагъанын кёргюзеди быллай джангырыу.

§ 6. Фразема белгиледе антонимия.

Миллет тилле да, бир инсанны энчи тили да кеси-кеслери бла кечинмек этген затла тюлдюле: ала төгерекедеги дуняа бла, аны таныу джорукъла бла къысха байланыбдыла. Ол себебден, тилни къурамы да, аны мадарлары да бизни дуняаны таныуубузгъа ушаб, аны бла байламлы болуб келедиле.

Сёзсюз да, төгерегибиздеги дуняаны юсюнде эсленнген, танылгъан джорукъланы кесибибизни джашауубузгъа да, тилибизге да кёчюре барабыз. Аллаи джорукъланы бири – дуняаны экили (дуализм) халы: кёк – джер; башы – тюбю; онг – сол; сууукъ – джылы; уллу – гитче дегенча бир-бирлерине къаршчы ангыламла. Дуняаны керти суратындан ангыгъа тюшген суратла тилде да белгиле боладыла. Алай бла тил хазнаны къурамы да эки уллу къауумгъа юлешинеди – антонимни сафларына.

Антонимле (рум. *anti* «къаршчы» + *onjma* «ат») деб магъаналары бла бир-бирлерине къаршчы келген тил белгилеге айтылынады. Тилде андан кенг джайылгъан, андан орунлу болгъан тил универсалий болмаз¹⁷⁵, кеси да илмугъа белгили миллет тиллени къайсы биринде да тюбейди. Къарачай-малкъар тилни фразема хазнасында быллай антонимле боладыла: *адам къатында ёсмеген // уллу къазанда бишген; чийин ачаргъа // башын джабаргъа; азау джарыргъа // къынкъ демезге; эти терисине сыйынмай // къаргъа къабар эти болмай; башын джулургъа // джезин ачаргъа; джерге къаратыргъа // байракъ этерге; къойну-къолтугъу бла // къуру къол бла; бети джетерге // бети джетмезге* д. а. к. башхала.

Антонимлик хар къуру да бир магъана сафны къурамына кирген тил белгилени араларында болады: тилни хар магъана сафы кесини ичинде экиге юлешинибди, алай а эки башха сафны белгилери бир-бирлерине бир заманда да къаршчы болмаидыла¹⁷⁶.

Сёз ючюн, суу бла *адам*, кёк бла *терек*, джер бла *кишитик*, гырджын бла *онек*, акъыл бла *джумушакъ*, джылы бла *джюзюу*, семиз бла *ачыкълыкъ* дегенча сёзлени неда кесин бузаргъа бла къолуму сыртыды, къолуна чибин къоннан бла *бычагъымы береме*, гаккыны сарысында *тукъ излерге* бла бутлары *къыйылыргъа*, тили артына *кетерге* бла *тёгерегине айланыргъа* дегенча фразема бел-

¹⁷⁵ Иванова В.А. Антонимия в системе языка. Кишенев, 1982. 9-11-чи бетле.

¹⁷⁶ Введенская Л.А. Синонимические пары антонимов / «Русская речь», 1969, № 4.

гилени бир-бирлерине джууукълукълары болмагъанча, бир-бирлерине къраршчылыкълары да джокъду: керти дунияда аланы бир-бирлери бла ариу аллай джууукълукълары//къраршчылыкълары бар эсе да, адам андан хапарсызды, ол себебден аланы бир магъана сафха да джыймайды. Алай а, бара-баргъанда, адам дунияны таный баргъанына кёре, сафланы кърарамларында бир-бир белгилеге кесини оюмун тюрлендире, аланы да сафлада орунларын ауушдура, алмашдыра барады. Алай бла тилни антонимлерини саны, сыры статикада гыйы «бузлаб», ёмюрлюкге тохтаб тургъан зат болмай, динамикалы тюрлене баргъан халдалы.¹⁷⁷

Тилде сёзле бла фраземаланы араларында антонимия энчиликлерини юсюнден айтханда, бу эки белгиде, бирчалыкълары бла бирге, хакъ башхалыкълары болгъанын чертирге тыйыншлыды. Сёз ючюн, бютеу сёзле контрарлы эмда коплементарлы къраршчылаугъа юлешинедиле: а) контрарлы антоним баш-орта-тёбен дегенча ючлю шарты болгъан затны/халны къраршчылайды (абадан – *ортанчы* – кичи, баш – *бел* – аякъ, исси – *джылы* – сууукъ); б) коплементарлы антоним а затны/халны эм кърыйырмагъы, бир-бирлерине къраршчы чеклериндеги шартларын айтады (иги – аман, узун – кърысха, акъ – къара). Фразема белги кесини къраралыуунда огъуна зат-хал-сезим шкалада сансыз, орта орунлу болмагъаны себебли, ол шкалада алгъан мийик орну аны нейтрал затха/халгъа ат огъуна этмейди. Ол себебден, фразема белгиледе контрарлы къраршчылау да болмайлы, алай а коплементарлы къраршчылау ТФХ-да толугу орунлуду, бек кенг джайылыбды.

Контрарлы къраршчылау юсюнден дагъыда бир оюмубузну айтыргъа излейбиз. Сёзлени ючлю къраршчылау сафыны кърыйсы болса да бир чегинде, асламысында эки кърыйырмагъы чеклерини биринде болургъа да боллукъду фразема: *букъусун къраргъа* – тиймезге – махтаргъа; *джюрегин сындырыргъа* – джукъ айтмазгъа – кёлюн кёлтюрюрге; *джолун кесерге* – чырмау болмазгъа – болушургъа. Фраземаны ючлю къраршчылау сафла къруллугъу аны кесинден чыкъгъан шарты болмай, контекстде синтагма-синтаксис байламлыкълар джюрююю.

¹⁷⁷ Шмелев Д.Н. Очерки по семасиологии русского языка. М., 1964, 145-148-чи, 150-158-чи бетле.

Кёргенибизча, фразема, башха тил белгилеча, тилде джюрюую-не кёре, байламлы болгъан контекстине кёре, кесини антоним нёгерлерин ауушдура, алмашдыра барады, болса да биринчи коплементарлы нёгери туруб турады. Контекст болса, болмаса да, фразема айтылгъанлай аны антоним нёгери да кёзюбюзге кёрюнеди: ангыда, «кёзюбюзде» аллай тенгleshдириу фраземагъа артыкъ стилистика кюч бередиди эмда аны толуракъ, кескинирек танытады. Сёз ючюн, *сёзюне ие болургъа* деген фраземаны айтхан заманда аны антонимин да (*сёзюн ашаргъа*) кёзюбюзге кёргюзебиз: адам сёзюне ие болалмаса, аны арты не бла бошаллыгъына да къарайбыз. Ангыны, тилни да быллай «оюмлулукълары» айтылыннган затха/халгъа сёлешиннген заманда огъуна талай антонимли/синонимли саф къурайды. Алай демеклик, айтылыннган информацияны кесинде антоним ачыкъдан джюрюомегенликге, фраземаны биргесине айтылмагъанлыкъгъа, ол динамика халда бизни ангыбыздагъы оюм вариантлада турады. (*Тенгleshдир: Фомина М. И., 1973, 66-75-чи бетле*).

Тилни фразема хазнасыны антонимия къурамы да бирча тюлю. Бир къауум фразема белгилени къурамларынлагъы сёзлерини грамматика шартлары да, магъана сафлары да бирчапыла нела бек ушашшыла. Бирсилени уа аллай къурамлары башхады. Биринчи къауум, бирча къурамлы антонимле, кеслерини къаршчылау шартларын фраземаланы къурамларындагъы сёзлени тилде тюбеучю грамматика къаршчылыкъларындан аладыла: къайры джаханимге кетериксе – къайры джаханимге келликсе; кёл салыргъа – кёлю чыгъаргъа; иги джора этерге – аман джора этерге; джер бла тенг этерге – кёкге чыгъарыргъа; бир тилли болургъа – кау-куу болур

гъа; бетин чыгъарыргъа – бетни тулукъгъа сугъаргъа д. а. к. башхала.

Башха къурамлы фраземалада уа антонимия аланы джорюутген магъаналарыны къаршчылыкъларындан неда контекстде алгъан къаршчылыкъларындан чыгъады: *джан аурутургъа – капекге санамазгъа; джебегине джетерге – джанына балхам болургъа; къуйругъун тутдурмазгъа – къош салыргъа; асыу алыргъа – ауузунда чибин къозларгъа; ай, машалла – атанга чарахмат; тили бла джаларгъа – къоян аджирге миндирирге* д. а. к. башхала.

Фраземаны антонимиялыгъы аны тилде статика эмда динамика халда джорюуген шарты болгъаны себебли. аны тюрленмеген къурамын сёзлюкле ла белгилерлей хыйсаб барпы.¹⁷⁸ Къарачай-малкъар тилни юсюнден айтханда, фразеологиягъа энчи джораланыб талай сёзлюк чыкыгъанды басмадан. Алай а фразема белгилени антоним нёгерлери джангыз Текелени И. Къ. «Къарачай тилни фразеология сёзлюгюнде» бериледи, тюзю, ол Сёзлюкде да анда-санда бир энчи чертиледи. Аны айтханыбыз, ана тилни фразема белгилерини антонимия сёзлюгю алкъын кесини кёзюююн, «иесин» сакълаб турады.

Эсеблеу.

Тил бла тегерекдеги дуняа бир-бирлери бла къысха байламлы болгъанлары себебли, дуняаны динамика халы тилге да амалсыз тийишеди. Тилни сёз хазнасы сёзлюкде гыйы бузлаб турмайды – ала тилде джорюу, контекстге кёре кеслерини баш магъаналарын тюрлендире, алмашдыра, хоншуларына бойсундура кеслерини синтагма-синтаксис мадарларын къуру да тилде толу ачадыла.

XVIII-чи ёмюрню ахыр сюремлеринде къуралгъан семасиологияны бюгюнлюкге илму джорукълары кенг да, терен да, кескин да болгъандыла. Алай а къарачай-малкъар тилде фраземаны семасиология энчиликлери, мадарлары эмда шартлары алкъын тынгылы тинтилмегендиле. Ишибизни бу бёлюмюнде фразема белгини тилде

¹⁷⁸ Антонимлени статика халларыны юсюнден къара: Введенская Л.А. Сочетаемость антонимов // Краткие очерки по русскому языку, вып.3. Курск, 1970.

джюрюуюн, аны магъанасыны тюрлениуюн, стилистика энчилик-лерин эмда контекстде динамика халын ачыкъялагъаныбызгъа кёре, быллай оюмлагъа келгенбиз.

Фраземаны идиомалыгъы. Фраземаны башха тиллеге кёчери бла кёчмезин эки къауумгъа юлеширге боллукъду: а) тилни энчи шартлы фраземалары бла б) энчи шарты болмагъан фразема белгилерине.

Фраземаны бир тилден бирсиге кёчюую-кёчмеую аны энчи шарты болмагъанын эмда идиомалыкъ фраземаны тил белги болууунда бир тукъум бир къуллукъ этмегенин чертебиз. Идиомалыкъ фраземаны къуралыу шарты болмайын, аны тилде джюрюу халыды, къуру да тилни мадарыды дейбиз.

Ол себебден, «идиома», «идиомалыкъ», «идиоматика» дегенча терминлени илмуну тил белгилеге къарагъан бёлюмюнден чыгъарыб, аланы тилде джюрюген халларына къарагъан бёлюмюне къошаргъа кереклисин тедейбиз.

Фраземаны термин болуу. Фразема затха/халгъа ат атауу бла толу эмда энчи тил белги болгъаны себебли, тил белгини тилде джрюген бютеу шартлары, халлары, мадарлары да аннга толу тийишедиле дейбиз эмда тилде терминлени къурау ишлеге фразема белгилени да къошулгъанын чертебиз.

Фразема бла компаратив айланчла. Дунияны керти суратын голография халда таныу, тинтиу ангыны билимин ёсдюрюуде уллу болушлукъду, тилге айбатлыкъ, суратлау кюч бередит. Затны/халны тинтиуде, таныуда, бир къауум энчилигин таныуда компаративли бирлешликни уллу болушлукъу болса да, аны экили голография сураты тил белги къураугъа къошулмайды.

Компаративли бирлешликле ушашдырыб ($Y \Rightarrow X$), метафоралы бирлешликле тенгleshдириб неда тенгсиндириб ($Y = X$) суратлагъанлары себебли, затны/халны атын айтмайдыла, аны чурумундан ат да болалмайдыла. Фразема уа хар заманда да затны/халны атын айтады, алай бла тил белгилени къурамларына киреди. Ол себебден, фразема тилни суратлау неда хал-сезим мадары тюлдю, алай а, синтаксис конструкцияда фразема бла белгиленнген зат/хал не орунну алгъанына кёре, ол тилни къайсы мадарыны къуллукъунда да джюрюрге боллукъду.

Фразема белги адамны ангысында (аны юсю бла тилинде да) бир

ангыламны, затны неда халны аты болуб бошагъандан сора, $X \rightarrow Y$, $X = Y$, $X < Y$ неда $X > Y$ дегенча компаративли бирлешликледе X -ни орнун алыргъа болады. Ол заманда -лай//-лей, -ча эмда -ракъ//-рек аффиксле фраземаны къурамында морфема халда къараладыла, алай а тенгледиреучю-ушашдырыучу “кибик” послелог фраземаны къурамына бир заманда да кирмейди.

Быллай метафораладан къуралгъан фраземала ангыламны, затны неда халны атлары болуб джорюйдюле.

Фразема белгиледе синонимия. Адам улусу ангылам бла тил белгини араларын не къадар джууукъ, кескин, толу этерге кюрешеди. Ангыламгъа бир ат аталгъандан сора да, аны толу магъанасы берилмей къалса, адам аны толтурлукъ, толу этерик къошакъ атла да атайды. Болса да, ала хакъ бирча белгиле болмай, ангыламны тюрлю-тюрлю шартларын айтадыла, алай бла тилде синоним сафла къурайдыла.

Эки фраземаны магъана иннетлери, ахыр умуллары ушаш болгъанлары себебли, контекст аланы бир синоним сафха джыяды. Сёзсюз да, фраземаны тилде синоним сафла къурауунда аны контекстге бойсунган, тыш шартларын амалсыз чертирге керекбиз. Алай болса да, фраземала кеслерини ангылам сурауларында синонимлик шартны джорютедиле, синонимия аны ич шартыды, энчилигиди.

Башында айтылгъанланы эсеблей, синонимия фраземаны кесини энчи шартыды эмда, аны бла бирге, фразема белгини контекстде бойсунган тыш шарты да болургъа болады, дейбиз.

Къаллай бир бек ушасала да, не тюрлю контекстде келселе да, хар тил белгини кесини энчи магъанасы барды эмда ол туруб турады. Ол себебден, сёз бла фразема тилде хар бири кесини къуллугъун тындырады: синонимия аланы магъана сафларын джууугъуракъ этсе да, не аз да бир-бирлерине къаршчы этмейди неда тилде аланы юслери бла, аны кибик аланы араларында да тиклик туудурмайды.

Фраземада омонимия. Фраземаны къурамыны грамматика къуллугъу тюрленмей тургъанлай, аны синтагма-синтаксис джумушу, магъана иннети тюрленирге болады эмда аллай шартлы тюрлениулени юслери бла омонимия къуралады.

Биринчи тил сурауны магъанасындан неда аны синтагма-синтаксис халындан бирча неда ушаш ангылам сафда къуралгъан магъаналары фраземаны полисемия шартын кёргозедиле. Алай болмай,

биринчи ангылам суратха тенг боюнсхалыкъ этген энчи ангылам сурат тууа эсе, аны юсюнде къуралгъан тил белги фраземаны омонимлигин кѳргюзеди.

Кѳб алимлени оюмларына кѳре, полисемия тилни аурууу эсе, бизни сартын, омонимия аны ол ауруудан аз-аз къутхара баргъан дарманыды. Тил белгилени саны ѳсмегенлей, аланы бирем-башха магъанала бла джюклеб, ауур эмда атламсыз этиб баргъан полисемияны ичинден чачыб, аны белги сафында огъуна джангы фраземала къурайды омонимия.

Фразема белгини антонимия мадарлары. Тѳгерегибиздеги дунияны юсюнде эсленген, танылгъан джорукъланы бири – дунияны экили (дуализм) халы: онг – сол дегенча бир-бирлерине къаршчы ангыламла. Дунияны керти суратындан ангыгъа тюшген суратла тилде да белгиле боладыла. Алай бла тил хазнаны къурамы да эки уллу къауумгъа юлешинеди – антонимни сафларына.

Тилни антонимлерини саны, сыры статикада гыйы «бузлаб», ѳмюрлюкге тохтаб тургъан зат болмай, динамикалы тюрлене баргъан халдады. Фразема белгиледе контрарлы къаршчылау болмаиды, алай а комплементарлы къаршчылау ТФХ-да толу орунлуду, бек кенг джайылыбды.

Тилни фразема хазнасыны антонимия къурамы бирча тюлдю. Бир къауум фразема белгилени къурамларындагъы сѳзлерини грамматика шартлары да, магъана сафлары да бирчадыла неда бек ушашдыла. Бирсилени уа аллай къурамлары башхады. Алай бла фраземала эки къауумгъа юлешинедиле: бирча къурамлары болгъан антонимлеге бла башха къурамлары болгъан антонимлеге.

Фраземаны антонимиялыгъы аны тилде статика эмда динамика халда джюрюген шарты болгъаны себебли, аны тюрленмеген къурамын сѳзлюкде да белгилерлей хыйсаб барды.

ТАМАМЛАУ СЁЗ

Бююннго дуняда къралланы, миллетлени, цивилизацияланы чеклери чачыла, бир-бирлерине къатыла неда бир-бирлери бла ал-маша баргъан заманда, информатсион технологияланы кемсиз кенг джайылгъаныны юсю бла миллет шартланы, энчиликлени сакълау кыйындан кыйын бола баргъан заманда, сёзсюз да, миллет тил-лени сакълау, аланы айнытыу керти да магъаналы, джууаблы джу-мушду.

Къарачай-малкъар илмуну бютеулей алгъанда да, тил илмуну кесини юсюнден айтханда да, бизни алимлерибиз миллетни били-мин ёсдюрюуде, аны тарихин ачыкълауда, башха халкълагъа керти толу бетин танытыуда уллу иш баджарадыла. Тил да миллетни бир энчи паспорт ышаныды. Ол себебден, тилни тинтиуде, джорукъла-рын белгилеуде, илмуну юсю бла ачыкъланган билимни окъуучу-лагъа теджеуде бу ишибиз да бир гитче юлюш, себеб болур деб ышанабыз.

Фразеология тилни эм сейр, эм кыйын, эм аз да тинтилген хаз-насыды. Тарих, миллет педагогика бла психология, этнография, ис-кусствоведение дегенча илмулада бир къауум темаланы бююнлюкде да алкъын къуру соруулары огъуна салынмагъанын эсге алсакъ, сёзсюз да, къарачай-малкъар тилде фразеологиягъа аталгъан 7-8 илму ишни уллу джетишимге санаргъа да боллукъду. Алай а дуня-да бу темагъа 7 000-ден артыкъ илму иш джазылгъанын эсде тутар-гъа керекди.

«Ол айтылгъанды, бу да джангы тюлдю – буду хыртха уруу-чуланы эм баш даулары... Оюм кеси-кесинден джангы зат тюлдю; оюмла уа учу-къыйыры болмазлай бир башха да, тюрлю-тюрлю да болургъа боладыла»¹⁷⁹. А. С. Пушкинни бу сёзлери бизни иннети-бизни, муратыбызны да толу ачыкълайдыла. Ол себебден, бу иши-

¹⁷⁹ Пушкин А.С. Полн. собр. соч., М., 1949, т. 12, 100-чю бет.

биз бла фразеологияда ахыр мухурну ургъаннга санамайбыз эмда тилни бу тауушлу хазнасына алимлерибиз тынгылы эс бёлюрле деб умутчубуз.

Бююннгю алимле тилни фразема хазнасына (ТФХ) фразема-ла бла бирге нарт сёзлени, айтыулары, тенгледирген-ушашдыргъан бирлешликлени, къанатлы сёзтутушлары да къошадыла. Авторлары бир къаууму къош терминле ТФХ-гъа кирирге керекдиле – керек тюлдюле дегенни айтыб, тилни мадарларыны бла ангыламыларыны орунларын алмашдырадыла.

Ол себебден, илмугъа фраземаны тамалын къурагъан (1), аны бир заманда да тюрленмеген, энчи структурасын белгилеген (2) эмда тилде грамматика къуллугъун кёргюзген (3) шартларын тох-ташдырыргъа дурусду.

Фраземагъа ономасиология кёзден къарау къарачай-малкъар тил илмуда биринчи атламларын этгени себебли, бу ишибизде айтылгъан оюмларыбызда джангылычла тюберге боллукъларын да эсге ала:

1) «фразема нек къуралады?» деген соруугъа – дуняны керти суратында джангы ангылам къуралыб, алай а тилни хазыр белгилери ол ангыламы зат-хал-сезим шкалада толусу бла туталмасала, белгилейелмеселе, адамгъа уа дуняны тил суратын дуняны керти суратына тенг этерге керек болгъаны себебли, къуралады фразема белги, дейбиз;

2) «фразема неден, къалай къуралады?» деген соруугъа – эки неда талай сёзню магъаналарыны бир-бирлерине тюз арифметикалы халда къошулгъанындан болмай, аланы синтезинден къуралады, дейбиз.

Фразема дуняны керти суратын тилде белгилеген заманында, метафорача суратламай, паремиялогияча оюмламай, сёзтутушча неда айтымча хапарламай, компаративли бирлешликлеча тенгледирмей, сёзлеча, ангыламыны, затны неда халны атын айтады. Фразема тилни белгисиди, алай а сёз аннга тенгиш тюлдю; зат-хал-сезим шкалада сёзден эсе мийик дараджалыды. Аны чурумундан фраземаны магъанасын сёз толу берелмейди.

Фразема белгини ономасиология кёзден ачыкъларыкъ оюмубузну эсеблейик: **эки неда талай сёзден синтез халда къуралгъан тил белгиге фразема дейбиз.**

Тилни сёз хазнасы сёзлюкде гыйы бузлаб турмайды – тилде джюрюй, контекстге кёре кеслерини баш магъаналарын тюрлендире, алмашдыра, хоншуларына бойсуна/бойсундура, кеслерини син-

тагма-синтаксис мадарларын къуру да тилде толу ачадыла. Къарачай-малкъар тилни фраземаларыны семасиология энчиликлерин аллай динамика халда тинтиу аны терен ачыкълаугъа себеб болукъду.

Фраземаны бир тилден бирсиге кёчюую-кёчмеую аны энчи шарты болмагъанын эмда идиомалыкъ фраземаны тил белги болууунда бир тукъум бир къуллукъ этмегенин чертебиз. Фраземаны башха тиллеге кёчери бла кёчмезин эки къауумгъа юлеширге боллукъду: а) тилни энчи шартлы фраземалары бла б) энчи шарты болмагъан фразема белгилерине.

Идиомалыкъ фраземаны къуралыу шарты болмайын, аны тилде джюрюу халыды, къуру да тилни мадарыды дейбиз.

Фразема затха/халгъа ат атауу бла толу эмда энчи тил белги болгъаны себебли, тил белгини тилде джюрюген бютеу шартлары, халлары, мадарлары да аннга толу тийишедиле дейбиз эмда тилде терминлени къурау ишлеге фразема белгилени да къошулгъанын чертебиз.

Затны/халны тинтиуде, таныуда, бир къауум энчилигин таныуда компаративли бирлешликни уллу болушлугъу болса да, аны экили голография сураты тил белги къураугъа къошулмайды. **Компаративли бирлешликле ушашдырыб (Y?X), метафоралы бирлешликле тенглешдириб неда тенгсиндириб (Y=X) суратлагъанлары себебли, затны/халны атын айтмайдыла, аны чурумундан ат да болалмайдыла.**

Ангыламгъа бир ат аталгъандан сора да, аны толу магъанасы берилмей къалса, адам аны толтурлукъ, толу этерик къошакъ атла да атайды. Болса да, ала хакъ бирча белгиле болмай, ангыламны тюрлю-тюрлю шартларын айтадыла, алай бла тилде синоним сафла къурайдыла.

Эки фраземаны магъана иннетлери, ахыр умутлары ушаш болгъанлары себебли, контекст аланы бир синоним сафха джыяды. Сёзсюз да, фраземаны тилде синоним сафла къурауунда аны контексте бойсунган, тыш шартларын амалсыз чертирге керекбиз. Алай болса да, **фраземала кеслерини ангылам суратларында синонимлик шартны джюрютедиле, синонимия аны ич шартыды, энчилиги.**

Къаллай бир бек ушасала да, не тюрлю контекстде келселе да, хар тил белгини кесини энчи магъанасы барды эмда ол туруб турады. Ол себебден, сёз бла фразема тилде хар бири кесини къуллугъ-

ун тындырады: синонимия аланы магъана сафларын джууугъуракъ этсе да, не аз да бир-бирлерине къаршчы этмейди неда тилде аланы юслери бла, аны кибик аланы араларында да тиклик туудурмайды.

Фраземаны къурамыны грамматика къуллугъу тюрленмей тургъанлай, аны синтагма-синтаксис джумушу, магъана иннети тюрленирге болады эмда аллай шартлы тюрлениулени юслери бла омонимия къуралады. **Биринчи ангылам суратха тенг боюнсхалыкъ этген энчи ангылам сурат тууа эсе, аны юсюнде къуралгъан тил белги фраземаны омонимлигин кѣргюзеди.**

Кѣб алимлени оюмларына кѣре, полисемия тилни аурууу эсе, бизни сартын, *омонимия аны ол ауруудан аз-аз къутхара баргъан дарманыды.* Тил белгилени саны ъсмегенлей, аланы бирем-башха магъанала бла джюклеб, ауур эмда атламсыз этиб баргъан полисемияны ичинден чачыб, аны белги сафында огъуна джангы фраземала къурайды омонимия.

Тѣгерегибиздеги дунияны юсюнде эсленнген, танылгъан джорукъланы бири – дунияны экили (дуализм) халы: онг – сол дегенча бир-бирлерине къаршчы ангыламла. Дунияны керти суратындан ангыгъа тюшген суратла тилде да белгиле боладыла. Алай бла тил хазнаны къурамы да эки уллу къауумгъа юлешинеди – антонимии сафларына.

Тилни фразема хазнасыны антонимия къурамы бирча тюлдю. Бир къауум фразема белгилени къурамларындагъы сѣзлерини грамматика шартлары да, магъана сафлары да бирчадыла неда бек ушашдыла. Бирсилени уа аллай къурамлары башхады. Алай бла **фраземала эки къауумгъа юлешинедиле: бирча къурамлары болгъан антонимлеге бла башха къурамлары болгъан антонимлеге.** Фразема белгиледе контрарлы къаршчылау болмайды, алай а комплементарлы къаршчылау ТФХ-да толу орунлуду, бек кенг джайылыбды.

Фраземаны антонимиялыгъы аны тилде статика эмда динамика халда джюрюген шарты болгъаны себебли, аны тюрленмеген къурамын сѣзлюкде да белгилерлей хыйсаб барды.

Къарачай-малкъар тилни фразеологиясын тинтиуге джораланнган бу ишибизни тамамлай, эки неда талай сѣзден синтез халда къуралгъан, бир энчи ангыламны берген, айтымда бир член болуб келген тил белгиге фразема дейбиз. *Сѣз ючюн: Хасанбий*

да тюнене ат башындан бир затла айтды да, кетди. Ат башындан = кѳурамы эки сѳздю, энчи магъаналыды, бир ангыламны атыды, ишни халын айтады, айтымда бир членди.

Фраземаланы тилде джюрютюлген бютеулей санына уа тилни фразема хазнасы дейбиз.

Тил илмуда фраземаны магъанасын, аны кѳурамын эмда тилде джорюуюн тинтген бѳлюмге фразеология дейбиз. Фразема тилни бир толу ангылам берген белгиси болгъаны себебли, аны, тилни башха белгилерин тинтгенча, илмуну къайсы бир бѳлюмюнде да сюзерге, тинтерге болады.

Сохтала, студентле эмда тилни билирге излеген тюз окѳуучула къарачай-малкъар тилни фразема хазнасы бла толу, эркин хайырланалыр ючюн, джууукъ заманда тил илму талай магъаналы иш баджарыргъа керек боллукъду:

- 1) фразема белгини тилде синтагма-синтаксис кѳуллугъун ачыкълау;
- 2) бирча эмда башха юйюрлю тиллени фразема хазналары бла тенгleshдириу-келишдириу халда илму-сынау ишле бардырыу;
- 3) къарачай-малкъар тилни фраземаларыны уллу сѳзлюгюн кѳурау;
- 4) фраземаланы ангылатма сѳзлюгюн кѳурау;
- 5) фраземаланы тарих-этимология сѳзлюгюн кѳурау;
- 6) фразема синонимлени сѳзлюгюн кѳурау;
- 7) фразема антонимлени сѳзлюгюн кѳурау;
- 8) фразема омонимлени сѳзлюгюн кѳурау;

ХАЙЫРЛАНДЫРЫЛГЪАН ТЕРМИНЛЕГЕ ОРУС ТИЛДЕ АНГЫЛАТМА

Белги – знак.

Тил белги – знак языка.

Лексика белги – лексический знак.

Ангылам белги – понятийный знак.

Ангылам саф – понятийный ряд.

Сезиу-эшитиу санла – органы осязания и обоняния.

Хал – качество.

Болум – состояние.

Хакъ – действительно, точно.

Шарт – свойство.

Ышан – признак.

Амал – метод.

Мадар – средство.

Лагъым – возможность.

Энчилик – особенность; собственный признак.

Антропометрикалы джорукъ – антропометрический закон.

Болушлукъчу мадарла – вспомогательные средства.

Къууат кюч – электромагнитная сила.

Къууат кючю болгъан толкъун (КъКТ) – электромагнитная волна.

Сурат толкъун – оптическая волна.

Къол-кёз-къаш белгиле – знаки мимики и жестикуляции.

Пьезотекстура сан (баш суюк, сингирле) – пьезотектурный материал.

Автомат-тергеу система (АТС) – автоматические вычислительные системы.

Эссиз ангы – подсознание.

Дунияны ючлю ёлчами – трёхмерное измерение.

Синтез халда къуралыу – процесс синтетический.

Мыйы – мозг.

Тулу – подкорка.

Мисал – пример.

Юлгю – пример.

Эсеблеу – выводы.

Таууш – звук.

Ауаз – голос; интонация.

Таууш толкъун – акустическая волна.
Тилни тауушлары – звуки языка.
Таууш белги – вербальная единица.
Ачыкъ таууш – гласный звук.
Къысыкъ таууш – согласный звук.

Сёз – слово.

Сёзтутуш – словосочетание.
Сёз белги – лексическая единица.
Туура сёз – прямая речь.
Сёдегей сёз – косвенная речь.
Къош сёзле – сложносоставные слова.
Къош терминле – сложносоставные термины.
Къанатлы сёзле – крылатые слова.
Метафоралы сёзтутуш – метафорическое словосочетание.
Метанимия айланч – метанимический оборот.
Компаративли айланч – компаративный оборот.
Бир магъаналылыкъ – моносемия.
Кёб магъаналылыкъ – полисемия.
Кириш сёзле – вводные слова.
Тилни сёз хазнасы (ТСХ) – лексический состав языка.
Сёзню басымы – ударение.
Сёзню къурамы – состав слова.
Тамыр – корень.
Аффикс – аффикс.

Айтым – предложение.

Айтымны баш члени – главный член предложения.
Айтымны сансыз члени – второстепенный член предложения.
Башчы – подлежащее.
Хапарчы – сказуемое.
Ачыкълаучу – определение.
Толтуруучу – дополнение.
Болум – обстоятельства.
Айлануу – обращение.
Кириш айтым – вводное предложение.

Фразема – фразеологическая единица, фразема.

Фразеология – наука о фразах, фразеология.

Тилни фразема хазнасы (ТФХ) – фраземный состав языка.
Идиома – неперебиваемые специфические фраземные единицы.
Фраземаны кѳурамы – состав фраземы.
Фраземаны тамалы – основа фраземы.

Тил – язык.

Тил илму – лингвистика.

Тилни мадарлары – лингвистические средства языка.

Тилни башха мадарлары – паралингвистические средства языка.

Тилни тыш мадарлары – внеязыковые средства.

Тилни энчиликлери – особенности языка.

Тилни ич джорукълары – внутренние законы языка.

Тилни тыш джорукълары – внешние законы языка.

Тилни чеклери – границы языка.

Тилни кесеклери – части речи.

Ат – имя существительное.

Сыфат – имя прилагательное.

Санау – имя числительное.

Алмаш – местоимение.

Этим – глагол.

Этимсыфат – причастие.

Этимсѳзлеу – деепричастие.

Сѳзлеу – наречие.

Послелог – послелог.

Байлам – союз.

Кесекчик – частица.

Тилни грамматика ышанлары – грамматические признаки языка.

Тилни категориясы – категория языка

Тилни эски хазнасы (ТЭХ) – архаика.

1-чи дараджалы тил белги – языковая единица 1 категории.

2-чи дараджалы тил белги – языковая единица 2 категории.

Эниклеу сѳз – мимема.

Тил илмуда кѳыйындан тынчха кѳчоу джорукъ – закон перехода от сложного к простому.

Тилни экономия джоругъу – закон экономии.

Дунияны керти сураты (ДКС) – действительная картина мира.

Дунияны тил сураты (ДТС) – языковая картина мира.

Тил голография – языковая голография.

Магъана – семантика; смысл.

Стилистика – стилистика.

Стилистика кючю – стилистическая сила.

Омоним – омоним.

Синоним – синоним.

Синоним сафла – синонимические ряды.

Антоним – антоним.

Контрарлы къаршчылау – контрарная антонимия.

Комплементарлы къаршчылау – комплементарная антонимия.

Айрыш сёз – энантиосемия.

Паремиялогия – паремиялогия.

Нарт сёзле – пословицы.

Айтыула – поговорки.

Алгъыш-къаргъыш кепле – обрядовые вербальные формулы.

Тенглешдириу-ушашдырыу бирлешликле – компаративные словосочетания.

Тенглешдириу-ушашдырыу амал – компаративный метод.

Ономасиология – ономасиология.

Семасиология – семасиология.

Кёл-сезим кючю – эмоционально-экспрессивная сила.

Сыфатны скалярно-анатомиялы мурдору – скалярно-анатомическая основа имени прилагательного.

Магъана-хал-сезим шкала – семантико-эмоционально-экспрессивная шкала.

Тыш сурат – внешняя картина.

Ал сурат – первичная картина.

Алмашыныу – мена.

Магъана айыртхан кесек – смысловозначительная единица.

Баш магъана – главный смысл.

Магъана сафла – семантические ряды.

Кёчген магъаналы белгиле – единицы в переносном смысле.

Джангы магъана – новая семантика.

Энчи атла – имена личные.

Экинчи атла – вторичные номинанты.

Сыр-сан тюрлениу – качественно-количественные изменения

ХАЙЫРЛАНДЫРЫЛГЪАН АДАБИЯТ

- Абу Али Ибн Сина. Сборник статей, т.1. Душанбе, 1980.
- Акѣбайланы Х.М. Семасиологияда унутулгъан зат. «Къарачай» газ. Черк., 1995 дж.
- Алиев У.Б. Синтаксис карачаево-балкарского языка М., 1972.
- Амиров Г.С. Синонимы в произведениях Г. Тукая // Тюркская лексология и лексикография. М., «Наука», 1971.
- Андреев И.Д. Пути и трудности познания. М., 1968.
- Апресян Ю.Д. Лексическая семантика: Синонимические средства языка. М., 1974.
- Аракин В.Д. Типология языков и проблема методического прогнозирования. М., 1989.
- Архангельский В.Л. Устойчивые фразы в современном русском языке. Основы теории устойчивых фраз и проблемы общей фразеологии. Из-во Ростовского ун-та, 1964.
- Арутюнян М.Ю., Петровская Л.А. Обратная связь в системе восприятия человека человеком // Психология межличностного общения. М., 1981.
- Ахунзянов Г.Х. О стилистических особенностях образных фразеологических выражений. Автореф. к.д., Казань, 1964.
- Ашмарин Н.И. Заметки по грамматике чувашского языка // Чувашский язык. Чебокс., 1976.
- Бабкин А.И. Проблемы фразеологии. М., 1964.
- Байрамов Г.А. Некоторые вопросы азербайджанской фразеологии /Труды Самаркандского гос. ун-та, Вопросы фразеологии, 1961.
- Байрамова Л.К. Фразеология произведений В. И. Ленина и принципы ее перевода. Из-во Казан. ун-та, 1982.
- Bajramqullani U. Qaracaj tilni grammatikasi, 2 kesek, Sintaksis, Narsana, 1938.
- Байрамукъланы Н.М. Тама-тама кѣл болур // Литература критикалы статьяла. Черк., 1987.
- Баишева С.К. Некоторые проблемы фразеологической стилистики карачаево-балкарского языка. Нальч., 1987.
- Бердиѣров Х., Расулов Р., Йулдашев Б. Узбек фразеологиясындан материаллар. Къисми 1. Самарканд, 1976.
- Бережан С.Г. Семантическая эквивалентность лексических единиц. Кишинев, 1973.

- Береснев С.Д.* Терминологическая фразеология // Вопросы частной лингвистики. Свердлов, 1960.
- Бертагаев Т.А.* Об устойчивых фразеологических выражениях (на материале бурято-монгольского языка) // Сборник трудов по филологии. Улан-Удэ, 1949.
- Блаватская Е.П.* Тайная доктрина. т. 1, М., 1991.
- Брагина А.А.* Синонимы в литературном языке. М., «Наука», 1986.
- Боровков А.К.* Очерки карачаево-балкарской грамматики. Языки Северного Кавказа и Дагестана. (Сборник лингвистических исследований). т.1, М.-Л., 1935.
- Брутян Г.А.* Очерки по анализу философского знания. Еревань, 1979.
- Будагов Р.А.* Сравнительно-семасиологические исследования. М., 1963.
- Будагов Р.А.* Человек и его язык. 2-е изд., М.: Изд-во МГУ, 1976.
- Булаховский Л.А.* Введение в языкознание, ч.2., М., 1953
- Валидов А.А.* О некоторых поэтических особенностях «Кудатгу билиг». М., 1960.
- Вербицкая Л.В.* Русская орфоэпия. Л., 1976.
- Вернеке А.* Биологизм и идеологическая борьба. (Перевод с немецкого Э.М. Мирского), М., «Мысль», 1981.
- Виноградов В.В.* Основные понятия русской фразеологии как лингвистической науки. ЛГУ, 1946.
- Виноградов В.В.* Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины. /Труды научной сессии ЛГУ. Секция филологических наук. М., 1974.
- Галкина-Федорук Е.М.* Слово и понятие. М., 1956. 21-25-чи бетле; Копнин П.В. Введение в лингвистическую гносеологию. Киев, 1966.
- Гаряев П.* «Речь Создателя зашифрована в человеческой ДНК». Общ. газ., статья, 1995.
- Гачев Г.Д.* О национальных картинах мира // Народы Азии и Африки. 1967, № 1.
- Голубева-Монаткина Н.И.* Французская диалогическая речь: вопросительное предложение. М., 1965.
- Григоренко Т.Н.* Семантические типы интенсификаторов (на материале португальского языка) М., 1983.
- Громова Н.В., Карпович Б.Б.* Лексикология и фразеология языка суахили. М., 1985.

- Гузеев Ж.М. Проблематика словника толковых словарей тюркских языков. Нальч., 1984.
- Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли., М., 1994.
- Грамматика карачаево-балкарского языка. (Под общей редакцией Н. Баскакова). Нальч., 1976.
- Гухман М.М. Соотношение социальнодифференциации и других типов варьирования литературного языка // Социальная и функциональная дифференциация литературных языков. М., 1977.
- Даниленко В.П. Актуальные направления лингвистического исследования русской терминологии // Современные проблемы русской терминологии. М., «Наука», 1986.
- Дешириев Ю.Д. Языки народов СССР // Русский язык. Энциклопедия. М., 1979.
- Диалектика и логика // Формы мышления. М., 1962, 39-чу бет.
- DOGANI F. Suono e senso: Fondamenti teorici ed empirici del simbolismo fonetico. – Milano: Angeli, 1983. (Догана Ф. Звук и смысл: Эмпирические и теоретические основы фонетического символизма).
- Ершова-Белицкая Л.Ф. К вопросу о фразеологической единице и фразеологических связях // Вопросы лексики и фразеологии современного русского языка. Ростов-на Дону, 1968.
- Жарашуева З.К. Вопросы фразеологии современного карачаево-балкарского языка. Автореферат кан. дис. Баку, 1973.
- Жарашуеланы З.Къ. Къарачай-малкъар тилни фразеология сёзлюгю. Нальч., 2001.
- Жуков В.П. О сопоставлении многозначности фразеологической единицы с многозначностью слова // Проблемы устойчивости фразеологических единиц. Тула, 1968.
- Закиев М.З. Синтаксический строй татарского языка. Каз. ун-т, Казань, 1963.
- За пределами вероятного. «Континент» журналы №16, 1995.
- Звегинцев В.А. Семасиология. М., 1957.
- Златоустова Л.В., Потапова Л.В. Общая и прикладная фонетика. М., 1986.
- Золотова Г.А. Синтаксическая синонимия и культура речи // Актуальные проблемы культуры речи. М., 1970.
- Иванова В.А. Антонимия в системе языка. Кишнев, 1982.

- Иванов В.В.* Очерки по истории семиотики в СССР. М., 1976.
- Исаев М.И.* Теоретические основы классификации языков мира. Ч.1-М., 1980.
- Исаев М.-Ш.А.* О национально-культурной специфике идиом генетически неродственных языков в практике даргинско-русского двуязычия //Проблемы двуязычия и языковой коммуникации. Карачаевск, 1990.
- Исаченко А.В.* Грамматический строй русского языка в сопоставлении со словацким. Братислава, 1954.
- Йулдашев Б.* Узбек фразеологиясындан материаллар. Кисми 1. Самарканд, 1976.
- Карасаев А.Т.* О фразеологизмах чеченского языка: Автореф. дисс. канд. филол. наук. Грозный, 1978.
- Караулов Ю.Н.* Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка. М., 1981.
- Канцельсон С.Д.* Содержание слова, значение и обозначение. М.; Л., 1965.
- Качаравა Г.* Частота звуков в сванском языке. Тбилиси, 1984.
- Кенесбаев С.К.* Фразеологический словарь казахского языка. Алма-Ата, 1977.
- Кенесбаев С.К.* О некоторых особенностях фразеологических единиц в казахском языке / Изв. АН Каз. ССР, №135, Алма-Ата, 1945.
- Киреев Л.Ф.* Устойчивые словосочетания прилагательного с определяемым существительным в терминологической функции. Научные зап. Днепрпетр. гос. ун., т. 70, 1960.
- Кошевой К.К.* Суждение и предложение и павловское учение об условных рефлексах. Пермь, 1959.
- Крипке С.* Тождество и необходимость // Новое в зарубежной лингвистике (Проблемы референции). М., 1982, Вып. 13.
- Крушевский Н.* Очерк науки о языке. Казань, 1883, 149-чу бет (V-чи Къошагы).
- Кубряков Е.С.* Части речи в ономаσιологическом освещении. М., 1978.
- Кунин А.В.* Англо-русский фразеологический словарь, т.1. М., 1967.
- Ларин Б.А.* Очерки по фразеологии /Ученые записки ЛГУ. Серия филологическая. Л., 1956.
- Лежава Л.Г.* Язык грузинских пословиц: Автореф. дисс. кан. филол. наук. Тбилиси, 1954.

- Максапетян А.Г.* Вопросы парадигматики словообразовательных категорий. Ереван, 1983.
- Мечиланы Кязим.* Чыгъармаларыны экитомлугъу. Нальч., 1989.
- Миклухо-Маклай.* Статьи и материалы по антропологии и этнографии народов Океании. Сб.с. 3-чю том, М., «Наука», 1993.
- Мокиенко В.М.* Славянская фразеология // Учеб. пособие для студентов ун-тов. М., Высш. шк., 1980.
- Молотков А.И.* Фразеологический словарь русского языка. М., 1967.
- Муратов С.Н.* Устойчивые словосочетания в тюркских языках. ИВЛ, М., 1961.
- Нарский И.С.* Проблема значения // Проблемы знака и значения. М., 1969.
- Немченко В.Н.* Вариантность слов в русском языке: фонематические варианты. Н.-Новгород, 1982.
- Новикова Л.А.* Антонимия в русском языке. М., 1973.
- Новикова Л.А.* Семантика русского языка. М., 1982.
- Ожегов С.И.* О структуре фразеологии. (В связи с проектом фразеологического словаря русского языка) // С. И. Ожегов.-Лексикология. Лексикография. Культура речи. М., 1974.
- Ожегов С.И.* О структуре фразеологии // Лексикографический сборник, № 2, М., 1957.
- Ожегов С.И.* Толковый словарь русского языка. М., 1995.
- Ортабаева Р.К.* Къалай улу Аппаны ызын ызлай. Черк., 1995.
- Павилёнис Р.И.* Проблемы смысла: Современный логико-философский анализ языка. М., 1983.
- Панфилов В.З.* К вопросу о соотношении языка и мышления // Мышление и язык. М., 1957.
- Панфилов В.З.* О гносеологическом аспекте проблемы языкового знака // Вопросы языкознания. М., 1977, № 2.
- Петровский А.В.* Хрестоматия по психологии. М., 1987.
- Подольская Н.В.* Словарь русской ономастической терминологии. М., «Наука», 1978.
- Пословицы и поговорки народов Карачаево-Черкесии.* Черк., 1990.
- Потапова Л.В.* Общая и прикладная фонетика. М., 1986.
- Потебня А.А.* Мысль и язык. К., 1993, 38-чи, 59-чу, 79-чу бетле.
- Поцелуевский Е.А.* Нулевая степень качества и описание значения качественных прилагательных и некоторых сочетаний с ними // Проблемы семантики. М., 1974.

- Рамнивили Г.В.* Языкознание в кругу наук о языке // Вопросы философии. 1981, № 6.
- Рассел Б.* Человеческое познание. М., 1957.
- Рахматуллаев Ш.* Некоторые вопросы узбекской фразеологии. Автореф. дисс. д. н. Ташкент, 1966.
- Ройзензон Л.И.* Лекции по общей и русской фразеологии. Самарканд, 1973.
- Ройзензон Л.И.* Синтаксис и фразеология. Львов, 1963.
- Ройзензон Л.И., Абрамец Л.В.* О фразеологической контоминации в русском языке. Рус. яз. в шк., 1969.
- Розенталь Д.Э., Теленкова М.А.* Словарь – справочник лингвистических терминов. М., 1976.
- Ротенберг В.С.* Слово и образ: проблемы контраста // Вопросы философии. № 4, 1980.
- Сачков Ю.В.* Научный метод: вопросы его структуры. // Вопросы философии, № 2, М., 1983.
- Сеидов Ю.М.* Словосочетания в азербайджанском языке. Баку, 1965.
- Сепир Э.* Градуирование // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVI. Лингвистическая прагматика. М., 1985.
- Серебренников Б.А.* Язык отражает действительность или выражает ее знаковым способом // Роль человеческого фактора в языке. М., «Наука», 1988.
- Сергеев В.Н.* Проблемы фразеологии // Исследования и материалы. М., «Наука», М.-Л., 1964.
- Скворцов Л.И.* Современные отечественные и зарубежные исследования в области культуры речи (в нормативном и коммуникативном аспектах) // Культура русской речи и эффективность общения. /отв. ред. Граудина Л.К., Ширяев Л.Е./ М., «Наука», 1996.
- Современный словарь иностранных слов. С-П., 1994.
- Соколов Г.Г.* Семантические категории фразеологических единиц французского языка. Л., 1984.
- Сорокин В.Н.* Теория речеобразования. М., 1985.
- Суйюнчланы Х.И.* Къарачай-малкъар-орус сёзлюк. М., 1989.
- Телия В.Н.* Вторичная номинация // Языковая номинация. Виды наименований. М., 1977.
- Телия В.Н.* Метафоризация и ее роль в создании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке. М., «Наука», 1988.

- Телия В.Н. Что такое фразеология. М., Наука, 1966.
- Текелени И.Къ. Къарачай тилни фразеология сёзлюгю. Черк., 1984;
- Тихомиров О.К., Тоом А.И. Психологическая коррекция диалога между человеком и автоматизированной системой // Вестник Московского университета. Серия «Психология», 1986.
- Толикина Е.Н. О системном соотношении терминологических сочетаний и фразеологической единицы // Проблемы фразеологии. М., Л., «Наука», 1964.
- Трубецкой Н.С. Основы фонологии. М., 1960.
- Ураксин З.Г. Фразеология башкирского языка. М., 1975.
- Успенский П.Д. Tertium Organum. Ключ к загадкам мира. С-П., 1992.
- Уфимцева А.А. Роль лексики в познании человеком действительности и в формировании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке. М., «Наука», 1989.
- Фелицина В.П. О пословицах и поговорках, как материале для фразеологического словаря. М., Л., 1964.
- Федотова В.П. Фразеологизмы в карельском языке. Петрозаводск, 1985.
- Фомина М.И. Лексика современного русского языка. М., ВШ, 1973.
- Хабичев М.А. Именное словообразование и формообразование в куманских языках. М., «Наука», 1989.
- Хабичев М.Я. «Джансохлары». «Къарачай» газ., № 116-117, 1991.
- Хаджилаев Х.М. Послелогои и послеложно-именные слова в карачаево-балкарском языке. Черк., 1962.
- Hasan Ulker: Karachaj ata sozleri \\\ Turk dunyasi arastirmalari. Turkiye. 1991, № 75.
- Хуболов С.М. Предложения со сказуемыми – устойчивыми словосочетаниями слов // Вопросы лексикологии и грамматики карачаево-балкарского языка. Нальч., 1993.
- Хуболов С.М. Фразеология айтымланы форма эм магъана жаны бла тинтиу // Проблемы обучения родному и русскому языкам в балкарской школе. Нальчик, 1994.
- Хубийлени М.Я. Батмаз джуддузну джарыгъы. Черк., 1989.
- Цой А.А. Структурно-семантические особенности некоторых видов устойчивых предложно-падежных сочетаний в современном русском языке // Вопросы фразеологии. Труды Самаркандского ун-та им. А. Навои, Самарканд, 1961.

- Цыганова В.Н.* Синонимический ряд // Очерки по синонимии современного русского литературного языка. М.; Л., 1966.
- Чейф У.Л.* Значение и структура языка /Перев. с англ. М., 1975.
- Черемсина М.Н.* Синонимия как функциональная эквивалентность языковых знаков // Синонимия в языке и речи. Новосибир., 1970.
- Чернов М.Ф.* К истории изучения идиоматических сочетаний // Чувашский язык. Чебокс., 1976.
- Чернов М.Ф.* Фразеология современного чувашского языка. Чебокс., 1984.
- Чесноков П.В.* Основные единицы языка и мышления. Ростов, 1966.
- Sanskiy N.M., Bistrova E.A., Kamileva A.A.* 700 rus deyimleri. M., 1984.
- Шанский Н.М.* Фразеология современного русского языка. М., 1963.
- Шанский Н.М.* Лексикология современного русского языка. М., 1972.
- Шарль Балли.* Французская стилистика. М., 1961.
- Шендельс Е.И.* Многозначность и синонимия в грамматике. М., 1970.
- Щерба Л.В.* Языковая система и речевая деятельность. М., «Наука», 1974.
- Шкляров В.Т.* О словаре фразеологических синонимов // Проблемы фразеологии. М., «Наука», 1964.
- Шмелев Д.Н.* Языковая номинация: Общие вопросы. М., 1977.
- Шмелев Д.Н.* Слово и образ. М., 1964.
- Шукуров Ж.Ш.* О фразеологических сочетаниях в киргизском языке. Фрунзе, 1956.
- Энгельс Ф.* Диалектика природы // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – 2-е изд. – Т. 20.
- Экспериментально-фонетический анализ речи // Проблемы и методы.* Л., 1984, Вып. 1.
- Языки и диалекты мира.* Отв. ред. В.Н. Ярцева. М., «Наука», 1982.
- Ярцева В.Н.* Соотносительность региональных и социальных вариантов языка в плане стиля и нормы // Социальная и функциональная дифференциация литературных языков. М., 1977.
- Ясперс К.* Смысл и назначение истории / Перев. с нем. М., 1994.

КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР ТИЛНИ ФРАЗЕОЛОГИЯ СЁЗЛЮГЮ

Къарачай-малкъар тилни фразеология хазнасы тюрлю-тюрлю сёзлюкледэ аз, кёб болса да бериле келгенди. Биз билгенден, фраземалагъа джораланыб юч энчи сёзлюк да чыгъыбды. Алай а, ол сёзлюклегэ фразема белгиле бла бирге аны къурамына кирмеген айтыула, алгъыш-къаргъыш сёзле, тенгleshдириу-ушашдырыу сёзтуушла, нарт сёзле, метафора айланчла, ачыкъ этимологиясы болмагъан къош сёзле д. а. к. башха орунсуз тил белгиле да къошулубдула.

Быллай халда джарашдырылгъа сёзлюкден керти фраземаны таныб алыу, аны бла хайырланыу тюз окъуучугъа алай тынч иш тюлдю эмда адамны табсыз болумгъа салады. Ол себебден, бизни сартын, фразеологиягъа джангы кёзден къараб, аны кескин тохташдырылгъан чеклери бла фразема белгилени энтда бир кере сайларгъа керекди илму. Аллах буюрса, келлик заманда къарачай-малкъар тилни фразема хазнасыны ангылатма, этимология, синонимлик, кёб магъаналыкъ, антонимлик ала кибики башха синтагма-синтаксис энчиликлегэ джораланнган сёзлюклери чыгъар деб умутлубуз.

Бу къошакъ материалыбызда окъуучу джангылмай хайырланыр деген умут бла, илму излемлегэ толусу бла келишген (*бир ангыламны берген, эки неда талай сёзню синтез магъанасындан къуралгъа, айтымда бир член болуб джюрюген*) фразема белгилени да бир талайын сайлаб беребиз. Биз джарашдыргъан джыйым (2 000-ден артыкъ белги) ангылатма неда этимология сёзлюк тюлдю, ол себебден фразема белгини къысха магъанасын айтхан бла тюз лексикография халда тизимин бередити.

ЭРКИН СТИЛИСТИКАЛЫ ФРАЗЕМАЛА

А

Агъач атха миндирирге//барыргъа – 1. Адамны къозуу. 2. Сал агъачда элтиу.

Агъач къурту – Лагъымны билген, уста.

Адамдан айырылыргъа – 1. Бек арыу, халек болуу. 2. Джамагъатдан бырнак болуу.

Адам айтырча – Магъанасы болгъан/болмагъан хапар.

Адам аягъы тыныу – Кече, адам болмагъан заман.

Адам ортасы – 1. Элли-алтмыш джыл болгъан. 2. Джамагъат ичинде.

Азау джарыу – Ачыуланыу.

Адиллик этиу – Саугъагъа бериу.

Айры тѣшекге (тюшерге) – Ёрге къобмазлай ауруу.

Акъ къозу – 1. Омакъ. 2. Къошакълы.

Акъ къоян – Омакъ кийиниу.

Акъ суу – Айран, сют.

Акъгъан чалкъы – Уста, чемер.

Акъылын ашаргъа – Таб оноу этелмезге.

Акъылдан тѣбе – Кесим айтхан деу.

Акъылындан чыгъыу – Магъанасыз, терс иш этиу.

Аллы айланыу – Этерге излеу.

Ал бермеу – 1. Оздурмазгъа. 2. Илешдирмезге, хош болмазгъа.

Аллына къара//къарау – 1. Сакълау. 2. Келгенни аллына чыгъыу. 3. Алай тюлдю, огъай, деген магъанада.

Аллына уруу – 1. Ёсюу. 2. Ишни иги барыуу. 3. Къызыу келиу.

Алибек бла текелей – Бир-бири бла келишмеу.

Алтынлы кийиз къабда – Орунсуз омакъ болуу.

Алтын къала (ишлеу) – Алайына берилген зат (халява).

Алты къынгыр (болуу) – Къыйналыб ишлеу.

Алхам сагъат (демей) – Дженгил.

Алысын юдеги – Джылы келген адамны юдегиси джаш болса.

Амал-такъал этиу – Кючден-бутдан.

Амыры тартмай //джокъду – Суймей, разы болмай.

Аманнга бел байлау – 1. Эринчеклик. 2. Хаталыкъ. 3. Хаулелик.

Аманнга - игиге джетиу – Аууз бла туююшюу.

Аманына джетерге//таяныргъа – Къарыусуз, аман болургъа.

Аман джутун (сюрюрге) – Ачын, бек излегенин бираз кетерирге.

Аманны кеминде – Къыйын.
 Аманнга кетиу – 1. Эки араны бузулууу.
 Аман кёрмеу – Хатерин этиу.
 Аман кёрмез эдинг! – Аз бек соймез эдинг, деген магъанада.
 Аман тюш кёрмеу – Иги, тынч болуу.
 Аман этме – 1. Иги бол деу. 2. Бек къыйналма.
 Ана бауур – Ананы джанындан джууукъ.
 Анадан туугъанлы – Бир заманда да.
 Анадан туугъанлай – Хаманда да, не заманда да.
 Антына ёлмеу – Кертисин айтыу.
 Аппийни эшеги – Мюлкню юсю бла уллу кёллю болуу.
 Артына кетиу – Аман болуу.
 Арты//Ызы къалынды – 1. Кёбдю, деу. 2. Алкъын ызындан
 къайгъысы келликди, деу.
 Артына турмау – Этилмезлик ишни этиу.
 Артына чыгъыу – Бошау.
 Артын этиу – Бошау.
 Атайпасын бериу – Сёгюу.
 Ат башындан – Терен тинтмей.
 Ат юсюнден – Ёретинлей.
 Ат оюн этдириу – Артыкълыкъ, зорлукъ этиу.
 Атангы аман кёзюне (учуруу, джолугъуу) – Билгенинги эт, бир
 да аяма, деу.
 Атасы, анасы да – Къуп-къуру, бютеулей да.
 Атангы башы! – Аз соймез эдинг! деген магъанада.
 Атангы башымы (къалгъанды, барды) – Не излейсе? деген
 магъанада.
 Атанга голия//чарахмат – Аманла айтмаз ючюн айтылгъан
 урушуу сёз.
 Атангы джаны ючюн! – 1. Табалау, ачыуланыу. 2. Сейирси-
 ниу, тамаша болуу. 3. Ёхтемлениу, уллу кёллю болуу.
 Ауузунгу да ачдырмау – Дженгил хо деу.
 Аууз ачыу – Оразада ингирде ашау.
 Ауузу бла къуш тутуу – Махтаныу.
 Ауузу бла семиз кесиу – Махтаныу, уллу сёлешуу.
 Аууз чайкъамды болуу – 1. Адамла сёзюн этиу. 2. Азчыкъды, ол
 джукъ да тюлдю, меннге, сёзсюзда хорларыкъма деген магъанада.
 Ауузунда ит ёлген – Аманаууз, дюрген сёзлю.
 Аууз къара тутуу – Ким бла болса да сёлешмеу.

Ауузунда кылычы//ауузлугу болган – Селеше билген.
 Аууз марда – Иеси излеген багъа.
 Ауузун оздуруу – Артыкъ селешуу.
 Ауузу от чагыу – Ачыуланыу.
 Ауузуна суу уртламау – 1. Кемсиз махтау. 2. Джукъ ашамау.
 Аууз суулары келиу – Сукъланыу, кыозгалыу.
 Ауузу-тили жарашхан – Селеше билген.
 Ауузуна-тилине келгенни (айтыу) – Ачыуланы, аманны, игини да айтыу.
 Ауузун тутуу – Джууабсыз этиу.
 Ауузун тыйыу – Селешмеу.
 Аууздан тюнюрмеу – Унутмау, сагыныб туруу.
 Ауузга тюшуу – Эл сёзюн этиу.
 Ауузуна чабарга – Сёзюн бёлюу.
 Ауузунда чибин кыозлай – Ашарга джугу болмай.
 Аууздан чыгармау – Айтмау, джашырыу.
 Ауузлукъ юзюу – Бир затны кыайтарыб айтыу.
 Ауузундан юзмесе! – Татымлы хантны юсюнден.
 Ауузга юретиу – Керексиз чам этиу бла, селешуу бла гитчелени джууаблашырга юретиу.
 Ауур кёрюу – Онгунмау.
 Ауур тийиу – Ёпкелетиу, джанын кыйнау.
 Аууурлугу тийиу – Башхага джюк болуу, кыйнау.
 Ауур сёзлю – Адамны кыйнаб селешген адам.
 Ахырына таяныу – Бек кыарыусуз, мадарсыз болуу.
 Аякдан алыу – Джунчутуу.
 Аякылы болуу// Дженгил аякылы – Биринчи, алчы болуу.
 Аяк джETER джерде – Адам бараллыкъ, адамны эркинлиги болган джерде, деген магыанада.
 Аяк джерге джетмей//тиймей – Дженгил, кызыу.
 Аяк джер тутмай – Дыгаласда, кючден-бутдан.
 Аяк кёлтюрюу – Кетиу, кёчюу.
 Аягы-кёлу кымылдагъан – Тирилиги болган.
 Аякны кыысха этиу – Джюрютмеу, кымылдатмау.
 Аяк марау – Адамны табсыз заманын сакълау.
 Аяк орунсуз этиу//болуу – Тынчлыкъ, таблыкъ бермеу.
 Аягын ташха урлукъ тюлдю – Башха ючюн кызыу, ашыгыб кымылдарыкъ тюлдю, деген магыанада.

Аякъ таяргъа – 1. Джангылыргъа. 2. Иши табсыз болургъа. 3. Кесекге бир джары кетерге кетерге.

Аякъ тиреу – 1. Унамазгъа. 2. Рысхылы болургъа. 3. Бармазгъа, кетмезге.

Аягъы тутуу – Бетиу, орунлу болуу.

Аякъ тюбюнде чёб сынмай – Бек къууаныб.

Аякъ узатыу – 1. Эркин, рахат солуу. 2. Ёлюу.

Аякъ урмау – Дженгил кетиу, кёб турмау.

Аякъ юсюне миниу – 1. Ёрелеу. 2. Уллу болуу. 3. Ауруб сау болуу. 4. Бай болуу.

Аякъ тюбюн джалау//джалатыу – Джалыныу.

Аякъ-къол тутмау – 1. Аурукъсунуу. 2. Онгсунмай, сыймей ишлегенге да айтылады.

Аякъ алышын (кёрюу) – 1. Атны джюрюшю, чабханы. 2. Джангы адамны ишлегенин сынау, багъа бериу.

Аякъ басар джер (болмазгъа) – 1. Аз джерчик. 2. Келирге, барыргъа эркинлиги болмау.

Аякъ бюгюу – Тюз тепсеуню кёзююнде джангызгъа барыб усталыгъын танытыу.

Аякъ тюбге тюшерге//атаргъа – 1. Онгсуз болургъа. 2. Биреуню сыйын тюшюрге, бюсюреусюз этерге.

Аякъ чыгъарыу – Ёретинлей, эшикте суусаб ичириу.

Аягъына бау къысхан//шым тартхан – Эркиши адам.

Аякъ басдырмау – Джюрютмеу, эркинлик бермеу.

Аякъсыз этиу//болуу – Айыблы болгъандан адам ичине бармазлай болуу.

Б

Багъасын табыу//чыгъарыу – Сый бериу.

Базманнга салыу – Тенгleshдириу, сынау.

Байракъ этиу – Кемсиз уллу сый бериу.

Байтамал къалыу//отлау – Иесиз, зыраф къалыу.

Байдан бели ийилмеген – Бек бай.

Балта бла кесиу – 1. Дюрген. 2. Кескин, ачыкъ.

Бара-баргъанда //баргъан заманда//дунияда – Къачан болса да, белгисиз заманда.

Бармагъынгы аузуна салма – Аярыкъ тюлдю, деу.

Бармагъын сууукъ суугъа тийирмеу – 1. Къыйын ишни этмеу. 2. Башханы аяу.

Бармагъын тутуб къююу – Ышанган адамы унамай къояр, деген магъанада.

Бардан джокъ – Джукъгъа джарамагъан.

Барыб тохтагъан – Эм башы, кертиси.

Басар ташын//джерин танымау – Джунчуу, не этгенин ангыламау, билмеу.

(Бары да) Бир итни киридиле – Бирчадыла.

Баууру бла барыб (этерге) – Суюсе-суюмесе да амалсыз этилинник ишни кѣргюзеди.

Бачхагъа таш атыу – Ачыкъдан айтмай, къыйышдыргъан сѣз бла чимдеу.

Башын алдау//алдамау – Жанламай, жангылмай, керти болумгъа кѣре джашау этиу.

Башын алыу – 1. Сылтау этиу. 2. Къутхарыу, къутултуу. 3. Къаты урушуу, орнуна салыу.

Баш амалын кѣрюу – Кесини къайгъысын этиу.

Башха акъ тюк чыгъыу – 1. Бек къыйналыу, сагъыш этиу. 2. Къарт болуу.

Башын атыу – 1. Бир затха бек берилиу, кѣб кюрешиу. 2. Бир джукъгъа чабыб, бек къызыу барыу.

Баш аурутургъа – 1. Бир затны айтыб эрикдиртиу. 2. Болду, тохта, деген магъанада.

Башдан аякъ – Бютеулей, барысы да.

Башы-аягъы бла – Толусу бла, джугъун къалдырмай.

Башы бла атлау – 1. Сормагъанлай, билдирмегенлей. 2. Артыгъы бла этерге, озуб кетерге, деген магъанада.

Башыма бѣрк киймезме – Ийнандырыу.

Башы болгъан (адам) – Акъыллы, оюмлу.

Баш булгъау – Унамау.

Баш бурмау – Огъай демеу.

Башы дамыргъа//пеляхха къалыргъа//къояргъа – Къыйын халгъа тюшюу.

Башын джабаргъа – Джашырыргъа, букъдурургъа.

Башын джазыкъ этиу – Кеси-кесин джунчутуу.

Башын джарашдырыу – 1. Башхала бла келишиулю болуу. 2. Башха затха бѣлюнмей ишлеу.

Башын джулуу – Къутхарыу, къыйын халдан чыгъарыу.

Башны джюкке салыу – Борчлу болуу.

Баш джюрютюу//тутуу – Рысхы къураб джашау.

Башха иш этиу//кѣурау – 1. Хайыры бла энчи ишлеу. 2. Юйдегилениу. 3. Кеси-кесине артыкъ джумуш алыу.

Башы кѣбер! – Алай болса, аз бек кѣуанмаз, деген магъанада.

Башы кѣкге джете – Уллу, сабийликден чыкѣгъан.

Башы кѣге джетгенча (болуу) – Бек кѣуаныу.

Баш кѣлтюрмеу//кѣлтюртмеу – 1. Бѣлюнмеу, тохтамау. 2. Хорлаб, онгсуз халдан чыгъарлай туруу.

Башха кѣрмеу – Айырмау, бек сѣююу.

Баш кюн бла бош кюн сайын – кѣысха-кѣысха, терк-терк (заманда).

Башы кѣайгъылы (болуу) – 1. Не этерин билмеу, джунчуу. 2. Кесинден башха джумушланы кѣююу.

Баш кѣагъыу – 1. Теке кѣалкѣыу этиу. 2. Разылыгъын билдириу.

Башда кѣазан кѣайнау – 1. Сагъышлы болуу. 2. Дауурну кѣтюрелмеу.

Башы кѣалгъан джер//джаны – Кѣайда болса да.

Башны кѣашыргъа бошамау – Ишни кѣблѣюгъонден бош заманы болмау.

Башны кѣаядан//суугъа//отха атарлай (болуу) – Джууабсыз, кѣыйын халгъа тѣююу.

Башны кѣырдышын кѣобарыу – Кѣыйналыу, дыгалас этиу.

Башы кѣысыу – Не этгенин билмеу, джунчуу.

Башха миниу//миндириу – 1. Хорлау, онгун алыу. 2. Эрке этиу.

Башны отха салыу – Азаб бериу, кѣыйнау.

Башы сауду – Турады, джукъ да болмагъанды, деген магъанада.

Баш силкиу – Разылыгъын, «хоу» болгъанын билдириу.

Башы сисиу – Асыры кѣб сагъыш этгенден джунчуу.

Башында суу (болуу) – Акъылы, эси болгъан.

Башха сѣйындырыу//сѣйындырмау – Ангылау.

Башны сылау//сыламау – Ариу айтыу, разы болуу.

Башха таб кѣрюу – Кесине хайырлыгъа санау.

Башына таякъ болуу – Бир затны юсю бла джарысыулу болуу.

Башда тирмен буруу//айландырыу – Кѣыйналыу, азаб чегиу.

Баш тутуу – 1. Бай джашау 2. Кечинмек этиу.

Башы-тѣююу бла (бериу) – 1. Алайына, хакъсыз бериу. 2. Хамандагъа бериу.

Башлы-тѣюлю болуу – Джагъалашыу.

Башы тѣююне болуу//айланыу – 1. Тюрлениу, башха тюрлю болуу. 2. Джыгъылыу, кѣырылыу, авария болуу.

Башсыз-тюбсюз этиу//айтыу – Тюзюнлей айтмау, кыйдырыу.
Башсыз-тюбсю лахор//сёз – Ташатын, джашыртын сёлешиу.
Башынга ур! – Керек тюлдю, демеклик.

Башымамы урлукъма? – Не этерикме, керек тюлдю, деген магъ-анада.

Баш уруу – 1. Джалыныу. 2. Бойсунуу.

Башы чачылыу – Сагъышлы болуу, джууаб табмау.

Башына чыгырмы керекди – Айхай да, андан сора не керекди, деген магъанада.

Башына чыгырмы табды? – Джукъ хайыр табмады, демеклик.

Башын энгишге тутуу – Уялыу, ыйлыгыу.

Башха этмей – Аямай, айырмай.

Бек аз да – Чыртда, бирден эки.

Белни къаты тартыу – Кесин джарашдырыу, эсгериу, хазыр болуу.

Белни тюзетмеу – Солумай, тохтамай.

Бетни ачаргъа – 1. Уялгъанны кююу. 2. Уллу бла гитчени, эркиши бла тиширыуну араларында джюрюген адетни бузуу.

Бетден бетге – Арада киши болмай.

Бети бла ойнау – Айыблы этиу.

Бет джарыкълы (болуу) – 1. Кюуандырыу. 2. Сыйлау.

Бети джарыу – Кюуаныу.

Бети джетиу//джетмеу – Уялмау//уялыу.

Бети джибиу//джибимеу – Уялыу//уялмау.

Бети кетиу – Абызырау, кюркюу.

Бетге къазан къара джагъыу – Йылыкдырыу.

Бети-кюту кетиу – Абзырау, кюркюу.

Бетге сыйындырыу – Намысдан чыгыу.

Бетине талашыу – Бетсиниу.

Бетни тулукъгъа сугъуу – Ылыкдырыу, уялтыу.

Бетге тюкюрюу – Ирият бериу.

Бетин чыгъарыу – Сый, махтау бердириу.

Бет этиу – Уялыу, намыслы болуу.

Беш бармагъын (билгенча, таныгъанча) – Ажымсыз, хакъ, ишексиз.

Бёрю азыгъы болуу – Зыраф, иесиз болуу, тышында кълалу.

Бёрю тонун кийиу – Ачуланыу.

Билек болуу – Бир-бирине болушуу.

Биямукъгъа чёб тюшюрмей – Кирсиз, таза.

Бир аууз сёз – Азчыкъ, къысха.
 Бир аууздан – Барысы бирча.
 Бир-бирине болуу – Бир-бири бла туююшоу.
 Бир да бир – Бек (къатлаучу магъанада).
 Бир да къуруса да – Эм азында.
 Бир джанына этиу – Бир затдан къутулуу.
 Бир джанына болуу – Ачыкъланыу, белгилениу.
 Бир джукъ къоймагъанды – Бек ушау.
 Бир иги шагъат керекди – Ишеклиди, демеклик.
 Бир ичегиден юзюлюу – Эт джууукъ.
 Бир кишиден туууу – Бирча, ушаш.
 Бир кюн келди//кетди – Адам айтмазлай, бир да тюрлю.
 Бир кюнлюк болуу – Терк заманда ёлюу.
 Бир къарыш ёсюу – Бек къууаныу.
 Биреуню къолуна къаратмау – Кеси асырау.
 Бир тилли (болмай, кёрюнмей) – Киши да болмай, кёрюнмей.
 Бир тилли болуу – Келишиу, бирча айтыу.
 Бир тукъум//тюрлю бир – Чырт да, не аз да.
 Бир деб бир – Чырт да, не аз да.
 Бирден эки (болмау) – Не аз да унамау.
 Бир элиден къалыу – Тюз чегине джетиу, кесекчик къалыу.
 Бисмилля этиу – Аша деген магъанада.
 Богъурдакъгъа дери – Артыгъы бла.
 Боз иркине бошланыу – Не суюсе аны этиу.
 Боза къалакъ – Бош, сансыз зат.
 Бойнуна алыу – Джюклениу.
 Боюн джигин чыгъарыу – Ёлюрге джетиу, табсыз этиу.
 Бойнум къылдан ингичке – Бойсунама, не айтсанг да, тюзсе деген магъанада.
 Бойну базыкъды – Кючлюдю.
 Боюн сюлдери туюшоу – Абызырару.
 Бойнун тюз тутуу – Бойсунуу.
 Бойнун узатыу – Джалыныу.
 Боюнсха салыу – Биреуню кесине ишлетиу.
 Боюнсхагъа джарашыу – Джорукъгъа бойсунуу.
 Болуру болгъанды – Джумуш битгенди, бошалгъанды.
 Болмаз къалса – Сайлау этиу, андан эсе, демеклик.
 Болмагъаны къалмау – Къаты урушуу, туююшоу.
 Бугъунчакъ ойнау – Ачыкъдан болмай, джашыртын.

Бугъоу салыу – Хорлау, бойсундуруу, тынч этиу.
 Бузгъа тирелиу – 1. Ётелмезлей тыйгъычха тирелиу. 2. Бирден эки унамау.
 Бузоу алдырыу – Илешдириу.
 Бузоу болуу – Джууаш болуу.
 Бузоу тюгю тюшмегенди – Сабий кыылыккыны кыоймагъанды, деген магъанада.
 Бузоу тюгюн артханды – Эртде уллу болгъанды.
 Букъусун кыагъыу – Урушуу, кыагъын-согъун этиу.
 Бурну бла джер сызыб – Кыыйналыб, кючден-бутдан.
 Бурну бла сёлешиу – Турсунмау.
 Бурну бла суу ичмеу – Биз да билебиз, деу.
 Бурнуна буз тыгъылыб – Кыыйналыб.
 Бурну кыарагъанлы – Башланганлы.
 Бурну салыныу – Мыдах болуу.
 Бурнун сюрте билмеген – Эм онгсуз, джукъ билмеген, деген.
 Бурнун тургъузуу – Уллу кёллю болуу, турсунмау.
 Бурун уруу – Барыб кёрюу, этерге излеу.
 Бурнуна уруу – Дюрген джууаб бла кыайтарыу.
 Бурнундан чыгъарыу – Сокъурандырыу.
 Бурнун чюйюрюу – Турсунмау.
 Бутлары кыыйылыу – 1. Кыарыусуз болуу. 2. Бек кыоркыуу.
 Бутакъларын бутау – Орнун табдырыу, урушуу.
 Бучагъындан алыб//тутуб атыу – Бюсюреусюз кыыстау.
 Буштугъун чыгъарыу – Хорлау, дыф этдирмеу.
 Быт-быт этиу – Акырын, сабыр.
 Бычакъ аузуна тюшюу – Ауруб, операция этдириу.
 Бычагъымы береме – Ёчешеме, деген магъанада.
 Бычакъсыз кесиу//союу – Кыутулмазлай кыыйын болумда туруу, деген магъанада.
 Бычакъ саллыкъ – Кесерге джараулу, эти болгъан.
 Бычакълыкъ тюшюрюу – Аз, кёб болса да кесине бир джукъ, хайыр тюшюрюу.
 Бюртюкден адам этиу – Туугъанындан уллу болгъунчуннга дери кыарадым, асырадым, деген магъанада айтылады.
 Букъу кыондурмау – Сакъ, ариу кыарау.
 Бурнун тартыу – Сокъураныу.
 Бурнундан кыаны келиб – Кыыйналыб, кыара иште ауур иш-леб, деген магъанада.

Бурнундан сууруб алыу – Кюч бла сыйырыу.

Бурнундан чыгъарыу – Сокъурандырыу.

Белляу айтыу – Эсни башха затха бёлдюрюб, ариу айтыб, кеси излегенни ташатын этдириу.

Белляуу узунду – Тарыгъыуу, айтыры кёбдю демеклик.

Г

Гаккыны сарысында тюк излеу – Сылтау, халат, кемлик излеу.

Галошуна олтуруу//чөгюу – Чоту табсыз болуу, иши аллына бармау.

Гинасуу адам – Бир оюмда турмагъан.

Гура къылыгъы (тутуу, алыу) – Кёлю къалыу, ёпкелеу.

Гыбыт кёбуз (болуу) – Джаншакъ, кёб сёлешген.

Гып-гып этиу – Кемсиз къоркъуу.

Гылтынына бара//дженге – 1.Халкъдан энчи, башха болуу. 2. Къарыусудан ёле тургъанлай, къарыуу джетмегенлей, иш-джу-муш этерге кюрешиб айланган.

Гырджындан эсирген джарлы – Бай болгъанына башхалагъа улуу кёллюлюк этген адам.

Грауну атказын (басыу, салыу) – Терс, тюз болса да, унамау.

Грауну чалдыуун (салыу, басыу) – Ташатын, арт джанындан онглау.

Гырт деригем – Адамны сындырыб айтыу.

Гырмык этиу//болуу – 1. Буршу этиу. 2. Арыб джатыу. 3. Къа-ты къагъын-согъун этиу.

Гюттю юсюне къалач – Бир джарсыуну юсюне дагъыда бир джарсыу кёшулуу.

Гюнахын алыу – Биреуню юсюнден терс, ётюрюк айтыу.

Гюнахы кесини болсун – Кертисин айтама, деген магъанада.

Гюнахындан чыгъыу – Айыб алмазлай, борчундан къутулуу.

Гъыр-мыр болуу – Уруш-туйюш этиу.

Д

Дамыргъа къалыу – Сёзю этилиу.

Дамы болмагъан – Татыусуз.

Дарманнга табылмау – 1. Багъалы, аз зат. 2. Къайда болса да кёрюнмеу.

Дигил-мигил этиу – Этген атлы этиу, къарыусуз дыгалас.

Доппас-доппас сёлешиу//кесиу – Махтаныу, уллу кёллю сёлешиу.

Дорданын тургузуу//кёбдюрюу//тутуу – Кючюне базыу, ёхтемлик этиу, уллу-уллу сёлешиу, демлешиу.

Дорба алаша болуу – Къара, тюз ишден башын кётюрмей ишлеген адамгъа айтылады.

Дуниягъа айтылгъан – Белгили.

Дуниясын аман бла ашырыу – Къыйналыб джашау.

Дунияны башына джайыу – 1. Хапарны хар кимге да айтыу. 2. Бир затны кенгнге джайылыуу.

Дунияны башына джыяргъа – Кёб затны билиу, ангылау.

Дуния бла бир – 1. Саны-санауу кёб. 2. Бир да бек.

Дунияны бузуу – Къычырыкъ, гурушха этиу.

Дуниягъа кёзюн ачхан//ачханлы – 1. Туугъанлы, джашагъанлы, демеклик. 2. Джашауну сейирлигин, тахсасын кёргюзген. 3. Бош безий айланган, турист.

Дунияны къайтаргъан – Халкъ кечиннген, хайырын кёрген.

Дунияны къуюу – 1. Урушуу. 2. Сёюу.

Дунияны къыл элек бла сююу – Сёз этиу.

Дуния малы – Мюлк, байлыкъ.

Дуниядан тас болуу – Ёлюу.

Дуу болуу – Эсириу.

Дыгъысына тюзелиу – Къарыусуз, таб джерин билиб, аны бла хайырланыу.

Дынг болуу – 1. Тохтау. 2. Бошалыу.

Дырын этиу//болуу – 1. Къаты кюлдюрюу. 2. Къырыу, аудуруу. 3. Бирден, бирча джатыу (сёз ючюн, ауруб, арыб).

Дыф этдирмеу – Джууаб этдирмеу.

Дыф демей – Сёз да айтмай, тынгылау, бойсунуу.

Дж

Джагъасындан алыу – Иллину, къадалыу.

Джагъадан-этекден болуу – Туююшюу, джагъалашыу.

Джагъасын агъартыб – Таза, омакъ кийиниб.

Джагъасына кюлюу//айтыу – Ырыс этиб, кеси-кесиме кюлеме//айтама дегенлик.

Джагъасын джыртыу – Орнуна салыу, керегин бериу (тиши-рыула айтыучандыла).

Джазгъан окъ – 1. Иш этиб, мараб, туура тийген. 2. Бурдурмай, кертисин айтхан сёз.

Джалан башы – Къуру кеси, джангыз.

Джалын отда кюерге – Ичинден къыйналыргъа, термилирге.

Джан аурутуу – 1. Джазыкъсыныу. 2. Джакълау, иги болурун излеу.

Джан алыу – 1. Къоркъутуу. 2. Ашыгъыш, къызыу.

Джан басыу – Аны джанындан болургъа.

Джан бериу – 1. Ёлюу. 2. Бек суююу.

Джан дарман болуу – Азчыкъ, багъалы болуу.

Джан-джанын ашау – Тёгерегиндегилеге къайгъы салыу.

Джандан джаннга (тенгле) – Татлы, халал, бир-бирсиз болмагъ-ан тенгле.

Джанына джетиу – Ёпкелетиу, къыйнау.

Джан кириу – 1. Къууаныу. 2. Тирилиу.

Джанын къолуна алыу – Гузаба.

Джанын харам этиу – Кесин аямау.

Джан солуу (этиу, алыу) – 1. Ичин уруу, къызыу солуу. 2. Ашыгъыу.

Джаны тамагъына тыгъылыу – Къыйналыу, къоркъуу.

Джанына тийиу – Кёлюн къалдырыу.

Джанынга тиймесин – Ёпкелеме.

Джанындан тойдуруу – Эрикдириу.

Джаны чыгъыу – 1. Бек къоркъуу. 2. Ёлюу.

Джанындан чыгъарыу (айтыу) – Болмагъанны айтыу.

Джанындан этиу – Эрикдириу.

Джанындан юлюш (этиу, бериу) – 1. Иги, халал адамны юсюнден айтыу. 2. Къызгъанмай.

Джаннган отдан юлюш алгъан – Джигит, таукел адам.

Джангы ай бла (кел, кёрюн) – Кёб заманны кёрюнмей туруб, келген адамгъа айтылады.

Джанынга голия – Огъурамау.

Джарты молла – Ишин, айтырын толу билмеген.

Джашау бермезге – 1. Биреуню къыйнаб туруу. 2. Аурууундан инджилиб тарыгъыу.

Джашауун къурутургъа – Табсызлыкъла этиб къыйнаргъа.

Джауорунларын уруу – Онгсунмай, суюмей этиу.

Джауурлукъ кебдириу – Джолоучулукъда атны джерин алыб неда айылларын иги бошлаб солутуу.

Джаякъ джабмай (ашаргъа, сѣлеширге) – Тохтаусуз.
 Джаякъ этин ашау – Къарыусуз, рахын адамны кечиниуу.
 Жебегине джетиу – Джюреги къыйналыу, тѣзюмю бошалыу.
 Джезин ачыу – Баям этиу.
 Джек тепсеген – Сабанда, биченликде оймат тюшген сызла.
 Джел элтмезча болуу – Ашдан тоюу.
 Джелкесин къашыу – 1. Хайран болуу. 2. Къол джетдириу.
 Дженгил аякълы (болуу) – Дженгил, къызыу джюрюу, алгъа келиу, биринчи бошау.
 Джер бузуу – Бек ачыуланыу, къычырыкъ, дауур этиу.
 Джер джарады – 1. Бек ачыуланыу. 2. Ачы омакъ болуу.
 Джери джокъду – Орну, иши, эркинлиги джокъду.
 Джерни киндиги (болуу) – Кесин эм онглугъа санау.
 Джер къабаргъа – Ёлурге.
 Джер къантарыу – Хар затны башы тюрбюне айландырыб излеу.
 Джерге къаратыу – Уялтыу.
 Джерни къырдышын къобарыу – Дыгалас этиу.
 Джер-суу кѣре (айланыу) – Уллу джумушу болмагъанлай, алай бош, туристча, айланыу.
 Джер тентериб – Дыгаласдан чабыб, бир мадар излеб, деген магъанада.
 Джер тырнатыу – Дыгалас этдириу.
 Джерни тюрбю бла джюрюген – 1. Алтаякъ. 2. Хар нени да ташасын билген.
 Джерге тюртюрге – 1. Айтханын дженгил этиу. 2. Сыйын мийикде тутуу.
 Джерни тюрбюнден (чыгъарыу, табыу) – Амалсыз табыу.
 Джер этегинде – Бек узакъда.
 Джети таудан аууу//аудуруу – Бек керек болса, этерсе, демеклик.
 Джигине тюртюрге – Адамны къарыусуз джерин тутуу, алайын даугъа салыу.
 Джик дери (болмагъан, къалмагъан) – Бек джарлы.
 Джик дериги (къалмагъан) – 1. Арты болгъанды, бошалгъанды. 2. Къаршчы болурлай, къайырылырлай кючу къалмагъанды. 3. Ызындан эт адамы къалмагъанды.
 Джик-джиги бла (айрыу, сайлау) – Бирем-бирем сайлау.
 Джик-джигине джетдириб – Джукъну унутмай, кереклисича.

Джинлери кѳозгѳалыргѳа – Ачыуланыргѳа.
 Джин джалагѳан – Адамны терисинде акѳ пигмент тамгѳала.
 Джол кесиу – Джолда хапар айта барыу.
 Джолун кесиу – Чырмау болуу.
 Джол салыу – Хаман бир джерге барыб туруу.
 Джол чыгѳарыу – Кѳайры болса да атланыу.
 Джомакѳгѳа кѳалыргѳа (башы) – Сейир, джууабсыз халгѳа тѳюшѳу.
 Джомакѳлыкѳ болуу – Эл бедишлик болуу.
 Джукѳ кѳоймагѳанды – Бурнундан тѳюшгенча, бек ушау.
 Джумарыкѳ тауукѳну джѳуджеги – Бек ариу.
 Джууукѳ юлѳш – Кѳайынланы джаны.
 Джылы джерчик – Кѳайгѳызы аз болуб, хайыры болгѳан иш, кѳуллукѳ.
 Джылы джууаб (бериу) – Тилегин толтуруу, разы этиу.
 Джылы кѳолдан – Заманында, зыраф этмей.
 Джылы суу иерге – Ариу бла алдаргѳа, терилтирге.
 Джырлаб кѳутулмазса – Башынгы алай тынч алалмазса, деген магѳанада.
 Джюгеннге уруу – Кеси-кесин кѳыздырыу, ёшѳун уруш этиу.
 Джюрекни басыу – Тынчлыкѳлы болуу.
 Джюреги бичгенча – Кеси сѳюйгенча.
 Джюрек джаууун (ашау, тауусуу) – Таралыргѳа, кѳыйналыргѳа.
 Джюрек джарылыргѳа – Кѳыйналыргѳа, ачыулу болургѳа.
 Джюреги джугѳож (болуу) – Кѳыйналыу, кѳайгѳы этиу.
 Джюреги джылыныргѳа – Кимден болса да кѳууаныргѳа.
 Джюреги сууургѳа – Адамгѳа неда затха сансыз болуу.
 Джюреги кѳлтѳюрѳюрге – Акѳылындан тайышыргѳа.
 Джюрегине кѳюч тиерге – Кѳлкѳалды болургѳа.
 Джюреги сары суу (болуб, басыб) – Кѳыйналыб, инджилиб.
 Джюрегин сындырыргѳа – Кѳыйнаб, сѳыйын тѳюшѳюрѳюб.
 Джюреги тараргѳа – 1. Илеширге, сѳюерге. 2. Бек ач болургѳа.
 3. Бир затны бек излерге.
 Джюрегинде тѳюйѳомчек (болургѳа) – Айталмай, унуталмай тургѳаны.
 Джюрегине тѳюйрелирге – Эсде кѳалыргѳа, унутмазгѳа.
 Джюреги чанчаргѳа – Кѳюркѳургѳа, илгенирге.
 Джол кѳан алыу – Джол кѳеллѳу болуу, джолгѳа кѳуралыу.

Е

Ёзюн басыу – 1. Ашдан тоюу. 2. Сабыр болуу.

Ёзден сёзге (айтыу) – Кесине керек болмаса да, адебли кёрюнюр ючюн, адетден чыгълмай айтылгъан сёз.

Ёзденлик этиу – Башхалагъа да юлюш чыгъарыу.

Ёлгенине//ёлгенлерине атасын – Ол берген зат меннге керек тюлдю, деген магъанада.

Ёлетледен бери да (турады, барды) – Бек бурундан, эртдеден бери.

Ёлмей кълмай (джашаргъа, турургъа) – Кючден-бутдан, кыйналыб.

Ёлген ёлюсю да (игиди, такъылды) – 1. Бири бирисинден кёбге игиди, тенгleshдирирча тюлдю, деген магъанада. 2. Не джаны бла да.

Ёлсем да – Бир заманда да.

Ёлю джукъуда (турабыз) – Дуниядан хапарсызбыз, демеклик.

Ёлюб да ой деймеми – Биреуню чакъырыууна эндиги джол бармаз, хоу демезме, деген магъанада.

Ёлюм къара – 1. Бек, къарыуундан келгенича. 2. Кёб, мардадан артыкъ, тохтаусуз.

Ёлюр тюгю чыкългъан – Къарт, къарыусуз, ёлюрге кёбю кълмагъан.

Ёмюр ёмюрден да – Хаман да, аллындан да.

Ёмюр ичине оюлукъ (эсе да) – Не боллукъ эсе да.

Ёмюрю узакъ (болсун) – Кёб джашасын, ёлмесин.

Ёрге кълбмазлыкъ (этиу) – Экинчиге кълджыкълмазлай этиу.

Ёре оту джанмау – Келишелмеу, джарашалмау.

Ётю табанында (болгъан) – Хомух, кълызбай.

Ётюне джетиу – Тамам тёзюмю бошалаб, ачыулануу.

Ёшюн уруш (этиу) – Кюч бла хорларгъа, айтханларын этдиррге излеу.

З

Забалгъа тынгылау – 1. Джукъллау, кълалкълу (малны юсюнден). 2. Ишни башламай, этмей туруу.

Забал буттукъ – 1. Бирча ариу ёсген кырдык.

Залыкълды ашагълан – Не этгенин билмеген, орунсуз, телмели этген адамгъа айтылады.

Замансыз заман – Табсыз, кеч, кълыйын кёзюу.

Зийнадан туугъан – Урушуу сёз.

Зийнаны зийнасы – Урушуу сёз.

Зийкъунну ити (болуу) – 1. Тохтаусуз кёб джюрюу, джер-джер-де айланыу. 2. Юйюнден кетиб айланган, кеч этиб келген.

Зин алыу – 1. Биреуден кёл табыб, кеси этелмезлигин этерге излеу. 2. Башханы иннети бла, сёзю бла джюрюу.

Зуу Къанамат! – Джокъ болду, тас болду да къалды, деген магъанада междометие.

Зынтхы тирмен (айландырыу, буруу) – Кёб сёлешиу.

Зукку чибин – Джукъ да, огъай.

Зыркъ кириу – Тынчлыгъы бузулуу.

Зырнаины тартыу//тартдырыу – Тюйюлгенден джылау.

Зытчы-мытчы болуу//этиу – Айтырын айталмау, мурукку этиу, джунчуу.

И

Ибилисни къуллугъу – Бютеу этген иши, къыйыны зырафына кетген.

Иги кесек – Бир талай, кёб.

Иги сагъан//Ий сагъын – Алай а бир болгъа эди, деген магъанада.

Иги да деу – Сёзсюз да, амалсыз.

Иги кюн келиу – Аманнга, пеляхха къалыу, къыйын халгъа тюшюу.

Ийне джутхан ит – Арыкъ, къутсуз.

Ийнесинден тюймесине дери – Бютеулей.

Иегилерин санау – Иги ашхы тюйюу.

Ийманын тубан этиу – Джунчутуу, къуууу.

Ийманы алай (болсун) – Алай тюлдю, огъай, боллукъ тюлдю, деген магъанада.

Ийман табдырыу – Урушуу, керегин бериу, къапха джыйыу.

Исси//исси-исси къабдырыу – Сокъурандырыу, урушуу.

Ит аягъындан (болуу) – Кёб, сансыз-санаусуз болуу.

Ит ашатыу – Джоюлуу.

Ит ашамазлыкъ (болуу, этиу) – Бек зыраф, аман этиу.

Ит болуу – Бек арыу, сылыт болуу.

Итни-битни къуллугъун (этиу, этдириу) – Сыйлы, сыйсыз демеи, не тюрлю ишни, джумушну да этиу.

Ит иесин танымай – Къалабалыкъ, уллу къатышыу.

Ит бурун – Чыгъанакълы, битим бергек кёкен (шиповник).
Итден туугъан – Урушуу халда айтылады.
Итлени суугъа сюрюу – Ишсиз айланыу.
Итлик кёлек – Сабийни биринчи кёлеги.
Итлик чач – Сабийни биринчи чыкъгъан чачы.
Ит ыйлыгъын (бериу, сынау) – Ыйлыкъдырыу, уялтыу.
Ичинде ат чабыу – Къайгъы, дыгалас этиу.
Ичи кир (адам) – Иннети харам адам.
Ичинден къара кюйюу – 1. Таша къыйналыу. 2. Зарланыу.
Ичи скоймей//тартмай – Уллу разы болмай.
Ичин тёгюу//тёкдюрюу – 1. Кёлюндегин, тахсасын айтдырыу.
 2. Тарыгъыу.
Ичи къызыу – 1. Ачыулануу, халы тюрлениу. 2. Суусаб болуу.
Ичин уруу – 1. Терен, ауур солуу. 2. Къызыу, гузаба.
Ичинде къалгъан сёз (болсун) – Айтылмазлыкъ, таша къал-
 лыкъ – хапар.
Ич этиу – Малны ичегилери бла кюрешиу, сохта-джёрме этиу.
Иш этиб – Биле-биле, мурат этиб.

К

Как ашау – Терс, айыблы болуу.
Как ашатыу – Айыбына джолукъдуруу.
Капекге тийишмеген (зат, адам) – Джукъгъа джарамагъан,
 джараусуз, керексиз, деген магъанада.
Кар этиу – Бир мадар, амал излеу.
Карты ойнау – Табы келген, иши аллына баргъан.
Кау-куу этиу – Чачыу, къыстау.
Кери уруу – Унамау.
Кеси аллына (этиу) – Киши айтмай, кеси-кесинден чыгъарыб
 этиу, айтыу.
Кеси башындан (чыгъарыу) – Кеси-кесинден оюм этиб айтыу
 (кёбюсюне ётюрюк, джалгъан сёз, деген магъанада).
Кесин бузуу – 1. Унамау. 2. Ёпкелеу. 3. Дауур, гурушха этиу.
Кесим деген (адам) – Кесини айтханы болса сюйген, башына
 ишлеген, кесин бек сюйген.
Кесин тургъузуб – Даулу халда ёхтемлениу.
Кет юйюнге! – Ийнанмагъанын, сейирсиннгенин билдирген сёз.
Кет аурууунг! – Ийнанмагъанын, сейирсиннгенин билдирген сёз.
Кете-келе туруу – Бир акъылда, бир халиде, иннетде турмау.

Кеч бет алыу – Къарангы болуу.
 Кече-кюн демей – Тохтаусуз, тынчлыкъсыз.
 Кёз алдайды – Бек ариу.
 Кёз джашла – Джыламукъла.
 Кёз гинджиле – Кёзню къарасыны ичи (хрусталик)
 Кёз ийиу – 1. Къараб туруу. 2. Ташатын сайлаб туруу.
 Кёзюнден айтыу – Адамны кесине кертисин айтыу.
 Кёз ачыу – Эрикгенин кетериу.
 Кёз ачмагъанма – Бу джолгъа дери кёрмегенме, деген магъанада.
 Кёз ачдырмау – 1. Джунчутуу. 2. Кёзюу бермегенлей, кызыу хорлау.
 Кёз байланыу – Кеч, къарангы болуу.
 Кёз тутуу – Ууакъ затланы, узакъдагъын да кёрелиу.
 Кёз тутмау – Кёрелмеу, деген магъанада.
 Кёз тутханда – Бек узакъ джерде, бир сыртдан бир сыртха къараб сёлешгенде.
 Кёз туурада – Адамла ичинде, адам кёрюр джерде.
 Кёз-къулакъ болуу – Сакъ болуу.
 Кёзю артына къарау – Тынгысыз, сагъышлы болууб туруу.
 Кёзюне-бурнуна сугъуу – Кемсиз эркелетиу.
 Кёзю джаннган – Джигер, тири адам.
 Кёзю джаныу – Къууаныу.
 Кёзю джана тургъанлай – 1. Ёлмегенлей, саудан. 2. Кеси кёре тургъанлай.
 Кёзю джанмагъан – Хомух, болумсуз.
 Кёз джауун тауусуу//бошау – Кёб сакълау.
 Кёз джетдириу – 1. Ёретин къарау, кёрюу. 2. Ишлеб, этиб кёрюу.
 Кёзю илиниу – Кёрюу, эслеу.
 Кёзге илннирлей (зат)– Адам джаратырлай, керек болурлай зат.
 Кёзюнден кёрюу – Иесин и сыйы бла тенг багъалатыу.
 Кёз тийиу – Биреуню иннетины зараны бла аман болуу.
 Кёз къарангы этиу – 1. Таукел болуу. 2. Хо-хо да деб, билмегенча этиб, бир джукъ этиу, алыу.
 Кёзю къарау – Сукъланыу, бир затны болурун кемсиз излеу.
 Кёз-къаш бермеу//бериу – Сансыз этиу, ышармау.
 Кёз кысыу – 1. Джашны-кызыны чам, накъырда этиую. 2. Ташатын разылыкъ бериу. 3. Ташатын бир ишге келишиу.
 Кёз сакълау – Таб заманчыкъны марау.

Кёз кыысмау – Джукъламау.
 Кёзю тоймау – Дагъыда излеб туруу, джутлукъ этиу.
 Кёзю эшикдеди – Къачаргъа, жанларгъа хазыр болуб туруу.
 Кёзюне тутуу – Къарыусуз джерин хаман сылтаугъа салыб туруу.
 Кёзге тюртюлюу – Кёрюнюу, тюбеу, джолугъуу.
 Кёзюнде чёбюмю барды – Андан сора не керекди, деген магъа-
 нада.
 Кёзю-башы тешилиу – Джарыкъ болуу, къууаныу.
 Кёк ийне – Бек азчыкъ.
 Кёкге чыгъарыу – Кемсиз эркелетиу, уллу сый бериу.
 Кёкюрекни тургъузуу – Бёгек, ёхтем болуу.
 Кёл ашаб – Жан аурутуб, игисин теджеб.
 Кёлю барыргъа – Хош болуу, таукеллениу.
 Кёлю бармазгъа – Таукел болалмау, джазыкъсыныргъа.
 Кёл бериу – Джакълыкъ этиу, себеб болуу.
 Кёлю бла – Кертиси бла, ётюрюксюз, алдауукъсуз.
 Кёлю булгъаныу – Къусары келиу, халы аман болуу.
 Кёлюне джетиу – Излегенича этиу, джанына джарау.
 Кёлюне джетмеу – Излегенича этмеу, джанына джарамау.
 Кёлюне джукъ келмесин – 1. Ёпкелемесин. 2. Ишекли болма-
 сын.
 Кёл кенгдириу – Биреуню бу излегенча болгъанына къууаныуу.
 Кёлден кетиу – Унутулуу.
 Кёлю кетиу – Ойсурау.
 Кёлю кёлтюрюлюу – Кемсиз къууаныу.
 Кёлю къалыу – Ёпкелеу.
 Кёл салыу – Разы болуу, ышанырча болуу.
 Кёл табыу – Кюч, къарыу табыу.
 Кёлюне тийиу – 1. Ёпкелетиу. 2. Гамайыу.
 Кёлюне чабыу – Ойсурау.
 Кёлюн чапырыу – Кёлюне джетиу, разы этиу.
 Кёлюн чыгъарыу – Бир затны андан ары джаратмау, сыймеу.
 Кёнчеклиге джюрюу – Бурун гудугъа, уругъа барыу.
 Кётенли болуу – Махтанчакъ, уллу кёллю болуу.
 Кётен этиу – Турсунмау.
 Кётеннге кетиу – 1. Махтаныу, уллугъа кетиу. 2. Керексиз сай-
 лау этиу.
 Кётегет болуу – Биреуню ызындан бетсиниб айланыу.

Кёрюб болмау – Сюймеу, эрши кёрюу.
Кёчер агъач – Арбада, машинада эки чархны бирге байлагъан темир (мост).
Кийиз табдан (чыкъгъан) – Ётюрюк, джалгъан сёз.
Кийиз оча – Азчыкъ, гитче затчыкъ.
Ким билсин – Къайдам, кертисин билмейме, деген сёз.
Ким огъай дейди – Разыма, болсун деген магъанада.
Киндик бла сийген – Эркиши адам, деген магъанада.
Кипке тутуу – Бир затны байракъ этиу, артыкъ махтау.
Кир сууун чачыу – Ёлгеннге садакъа бериу.
Кири болгъан (арбаз, адам) – Малы, мюлкю, байлыгъы болгъан.
Кириуден чыгъарыу – Аманына таяндырыу, халек этиу.
Кириу этиу – Сабийни тиш чыгъарыуу.
Кирпик къакъмау – 1. Джукъламау. 2. Сакъ туруу.
Китаб ачыу – Билгичден джазыуун неда бир ташаны билиу.
Киши къолуна къаратмау – Биреуге къоймай, кеси асырау, къарау.
Кюбюр джамау – Байлыгъыны, мюлкюню бир кесекчиги.
Кюлюн кёкге суууруу – Тас, думп этиу.
Кюмюшчюню тауруху – Ётюрюк, джалгъан айтыу.
Кюн тууаргъа – Иги заман, кёзюу келирге.
Кюндюш болуу – Кемсиз омакъ кийиниу.
Кюйшеннгенин бузмай – Сан этмей, бёлюнмей.
Кюйшеннгенин буздуруу – Тынчлыгъын бузуу, керегин бериу.
Кюл-кёмюр болуу – 1. Ёлюу, дуниядан джокъ болуу. 2. Къаты къыйналыу, бушуу этиу.
Кюлкю къабыныу – Тохтаусуз, бек кюлюу.
Кюн ашхы бериу – Саламлашыу.
Кюн белине ётерге – Эринирге, кюн иссиде ишлери келмезге.
Кюн бермезге – Джашау бермезге, къыйнаргъа.
Кюн кёрюрге – Иги, насыблы джашаргъа.
Кюн бузулуу – Хауаны жангургъа, джелге тюрлениуу.
Кюнюн кечиндириу – 1. Бошуна кюнюн ашыру. 2. Кюнден-бутдан джашау кечинмек этиу.
Кюн туруш – кюннге ачыкъ джер, джылы джер.
Кюнлери саналыргъа – Бошалыр заманы белгили болургъа, азчыкъ къалыргъа.
Кюню батаргъа – Джашауу къыйын болургъа.

Кюнюм къарангы – Тиширыула, «мен джарлы», дегенча айтыучу сёз.

Кютюб айланмазгъа – Башха ючюн джууаб берирге излемеу.

Кючден бла бутдан – Бек кыйналыб, амалсыздан.

Кюч кёрюнюрге – Бек ауур тиерге, онгсунмазгъа.

(Кимни болса да) **Кюню тюлдю** – Табы, онгу болгъан заманы тюлдю, деген магъанада.

Къ

Къабар къабыны тауусулмау – Ёлюр заманы джетмеу. Бир чарпыудан сау къалгъаннга айтылады.

Къабугъун алыу – Къаты урушуу, орнуна салыу.

Къапчыгъына джыйыу – Орнуна салыу, урушуу.

Къапчыгъын алыу – Урушуу, къаты керегин бериу.

Къабын болуу – 1. Кюз джыйында тазирге тюшюу. 2. Адетни бузуб, айыблы болгъанына нохта бау этерге керекли болуу.

Къапханнга тюшюу – Къолгъа тюшюу, биреу излегенча табсыз халгъа тюшюу.

Къабына джыйыу – Эндигиде кылыкъ этдирмезлей урушуу.

Къабына кириу – Башха тюрсюн, хали алыу.

Къабындан чыгъыу – Джорукъдан, орнундан чыгъыу, этмезлигин этиб айланыу.

Къабыры эки джарылыр – Бир заманда да разы болмаз, деген магъанада.

Къабыргъасын бериу – Башхала бла келишиюлю туруу.

Къабыргъасы джарашхан – Джарашыулу, огъурлу, келишиюлю.

Къабыргъасындан джарыкъ ура – Джарлы джашагъан адамны юсюнден айтылады.

Къадыр кылыкъ – Огъурсуз, услу, кеси айтхан, гирешген, деген магъанада.

Къадырына миню – Ачыуланыу, усу тутуу.

Къаз-къаз басдырыу//этдириу – Зор бла этдириу.

Къазакъ бёрю – Адамлагъа къошулмай, энчи туракълаучу адам.

Къазакъ кетиу – Тиширыу ёпкелеб (айырылмагъанлай) эринден ата юйюне кетсе, ол заманда айтылады.

Къазий къумукъгъа кетиу – 1. Узакъ, магъанасыз, хайырсыз джерге кетиу. 2. Тюз джуабын айталмай, билиб къояр умут бла бир терс затланы айтхан адамгъа айтылады.

Къазан къара//къарагъа уруу//джагъыу – Айыблы, бедишлик этиу.

Къазанны къуругъу – Бек узун, деген магъанада. *(Джѣгетейде Къазан деб бир кемизли киши (къартла аннга шыйых, аулия болгъанды да дейдиле) беш-алты метрлик узун таягъны им-башына салыб джюрюгенди. Къайсы болса да таягъына гют-дю джакъса, джылагъанын да къоюб, къууаныб джолуна кетгенди. Черѣмухинни аскери Джѣгетейге чабхан заманда, 1920-чы джыл, Уллу Къарачайгъа къачаргъа унамай элде къалгъан Къазанны аскерчиле ѳлтюрюб кетгендиле).*

Къазыкъ уруу – аякъ орунлу болуу, бир джерде юй ишлеб, джашау этиу.

Къай ары – Хар бир, магъанасыз, сансыз, деген магъаналы пей-оратив сѣз.

Къайгъы сѣз (беру) – Ёлгени болгъаннга кесини къайгъыргъанын, бушуу этгенин билдириу.

Къайда сеннге – Огъай, эшта-эшта, алай тюлдю, деген магъанада.

Къайдан къайры (барыу, келиу) – Кѣбню, деген магъанада.

Къайры джаханимге (барлыкъды, кетерикди) – 1. Не эркинлигинг бла, къайры бараса, тохта, деген хыны магъанада. 2. Къайдагъысын билмейме, хапарсызма демеклик.

Къайиш таууш этдириу//чыгъарыу – Джалан этине джетдириу, тюйюу, ашхы керегин беруу.

Къала бузуб (келгенча) – Бир уллу ишни, джигитликни этгенча.

Къалай алай болса да – 1. Не да этиб, амалсыз. 2. Бир белгисиз сылтау бла.

Къалайгъа баргъан затды – Орну болмагъан, магъанасыз иш.

Къалиян къазсын – Азаб чексин.

Къамчиге джыйылыу – Айтылгъаннга сыйыныу.

Къамчиси кючлю (болуу) – Зор бла, кюч бла ишлетген адамны юсюнден айтылады.

Къамчи таууш этдириу – Къаты тюйюу.

Къан алыу – Дерт къайтарыу.

Къаны бузулуу – Ачыулануу, хыны болуу.

(Аллай) Къаны джокъду – Иннети, джапысы джокъду.

Къанын-джанын аямай – Кесин аямай, берилиб.

Къан джаууу – Бир уллу къыйынлыкъ тюшоу.

Къан бла иринни къатышдырыб//чагыб –Дунияны бузуб, хар затны бир-бирине къатышдырыб, деген магъанада.

Къанын ичиу – Къыйнау, инджитиу.

Къан ичген – Залим, зорчу.

Къанындан келирге – Халиси, къылыгы бла юзюгюне, тукъ-умуна ушаргъа, деген магъанада.

Къаны къайнау – Ачыулу халда туруу.

Къаны къачыу – Этни бишкекленнгенине айтылады.

Къан кириу – 1. Айныу, семириу. 2. Аурууундан сау болуу, аязыу.

Къан къазауат этиу – Къаты кюрешиу.

Къаны къызаргъа – Теберге, ачыулана теберге.

Къаны сууу – Джюреги хош, сабыр болуу.

Къаны халалды – Алай болургъа тыйыншлыды.

Къан чыгъарыу – 1. Дерт алыу, ачыуун алыу. 2. Мал кесиу.

Къанат битиу//битдириу – Кёллениу, къууаныу, учунуу.

Къара атыу – Шкоқдан мараб атыу.

Къара джерге кириу – Ёлюб кетиу.

Къара джерге кирлик (болуу) – Бек уялыу, ыйлыгыу.

(Андан эсе) **Къара джерни къабха эдим** – Бек сокъуранса айтылады.

Къара капек – Джарым капек (патчахны заманында полушка).

Къара кийиу –Джууукъ адамы ёлсе, талай заманны бушуу этиу.

Къарасын кийиу - Бир затха ётюб кетгенден сора да къыйналыб туруу.

Къара киши – Ёзден да, къул да болмагъан, башына бош адам.

Къара къазауат этиу – Кёб, бек кюрешиу.

Къара кёсеу (этиу, болуу) – Джукъгъа джараусуз, бек зыраф, аман болуу.

Къара къан – Бек (багъа, къыйын) боллукъду.

Къара къаны (боллукъ, келлик) – Аман, халек боллукъ, ёллюк, деген магъанада чамланган сёз.

Къара къанны (къуяргъа, айтыргъа) – Ачыуланыб, чамланыб аман айтыу, къаргъау, гурушха этиу.

Къара къатын – 1. Огъурсуз, бедербет, къутсуз тиширыу. 2. Карт оюнда къарамашакъ дама. 3. Карт оюнну аты.

Къара мукъут (болуу) – Бир да бек къызыу, ашыгыш.

Къара мукъутун (чыгъарыу) - Керегин табдырыу, къаты урушуу.

Къара сабан сюрюу – Ызындан аманларгъа, сёгерге.

Къара сом – 25 капек.

Къара таныу – Окъуй, джаза билиу.

Къара тутуу – 1. Къара кийиу, бушуу этиу. 2. Биреуге ичинден аман иннет, аман нюзюр этиу.

Къара тууар – Адам халиден хапары болмагъан, огъурсуз, адебсиз адагъа айтылады.

Къарасын ачыу//тешиу – Къара тутханын бошау, бушууу бошалгъанын, хар кимча джашаугъа къайтханын билдириу.

Къарасын тутуу – Бир затны сылтаугъа салыб туруу.

Къара тюлюкю – Чынты аламаты, бек игиси.

Къара чёбге атыу – 1. Сайламау. 2. Сёгюу, хыртха уруу.

Къара эмгек – Бек къыйын, пелях.

Къара къыз (къолу, тили) – Магия кючю болгъан.

Къараб тоймазса – Бек ариуду, айбатды деген магъанада.

Къарантха кёргюзюу – Къокъутуу.

Къарантхагъа тутаргъа – Алай бош, магъанасыз, аты болуб турсун, деген магъанада.

Къаран къалыу – Битимсиз болуу.

(Аннга) **Къараб тургъан джерим** (джокъду, барды) – Андан сора да барды, артыкъ уллу керек тюлдю, деген магъанада.

Къарт бабас – Адамны урушуб, табалаб айтылгъан сёз.

Къарт бёрю – Уллу сынамы болгъан, ишни билген адам.

Къарт ит – Аманлыкъдан къалмагъан, осал адам.

Къарт гелля (болгъанында да) – Уллу болгъанында да, сабийча этиб айланганнга урушуб, табалаб айтылады.

Къарт тонгуз//къабан – Адамны урушуб, табалаб айтылгъан сёз.

Къарт эшек – Адамны урушуб, табалаб айтылгъан сёз.

Къарыу этерге – 1. Болушургъа. 2. Хорларгъа. 3. Ишни бошаргъа.

Къарнын асырыу – Кесин кечиндириу.

Къарын аурууу – Излегени, дыгаласы.

Къарны бурса – Бек излесе, керек болса.

Къарнын бурдурурма – Аман, халек этерме.

Къарны къысыу – Ачдан инджилиу.

Къарын къайгъа (этиу) – Аш-суу бла кюрешиу, азыкъ этиу.

Къат джарымына да (джетмейди, келмейди) – Къатына джууукъ да келмейди, аны тенгли тюлдю, деген магъанада.

Къатхан къабыргъа – Бек арыкъ.

Къатын хапар – Ётюрюк.

Къатына кьоймау – Не аз да унамау.

Къаш-баш туююу – Ачыуланыу, кесин хыны этиу, онгсунмау.

Къаш бериу – онгсуннганын танытыу, ышарыу.

Къаш кериу – Къууаныу, джарыкъ болуу.

Къашына салыу – Айыблы этиу, джунчутуу, табсыз халгъа тюшюрюу.

Къодугъа ашалмазлай – Кёлю бла этмей, ишни атын этиу.

Къоз къабугъуна джыйыу – Эркинлик бермеу, тарбуууннга тыйыу.

Къоз бёрк – Келин келтирген фазтонну, машинаны юсюнде багъалы затладан омакъ джасалгъан ёч, саугъа.

Къозлауун кьурутуу – Джашауун кыйын этиу, орнуна салыу.

Къоз сындырыу – Безиу, бош туруу.

Къой аягъынлай (ашаргъа, кемириге) – Джарашдырыб, кыйналмай, таб ашаргъа, урларгъа, тауусургъа, биреуню кыйынын кесине билдирмей ашаргъа.

Къой джол – Джулдузланы талайыны биргелей аты, «Млечный путь».

Къой мусхот – Хансны аты, «борщевик».

Къой кырылгъан//Кериуан кыргъан – Планетаны аты, Юпитер.

Къой чыпчыкъ – Чыпчыкны аты, «скворец», бир-бирле «сойкагъа» да айтадыла.

Къойдан джууаш – Тынч, хатасыз, дауурсуз.

Къойнуна от тюшюу – Бек, мардадан артыкъ, кемсиз ачыулануу.

Къолун-аягъын байлау – Амалсыз, мадарсыз этиу, онгун алыу.

Къолу-аягъы тутмау – Мыдах болуу, санлары кыйылыб.

Къолу-аягъы кымылдагъан (адам) – Тири, джигер, кёзо джаннган адам.

Къол айырыу – Ишни, джумушну бошау.

Къолгъа алыу – 1. Кимни болса да джорукъгъа салыу. 2. Кесин къатдырыу, бошламау. 3. Бир ишни башлау.

Къол аязда (тутуу, ёсдюрюу) – Аяб, сакъ тутуу, къарау.

Къолу бек (адам) – Къызгъанч.

Къоллу болуу – Бир заты болургъа, ие болургъа, деген магъа-нада.

Къол бояргъа – Бир ишге кьошулургъа, башларгъа.

Къол булгъау – 1. Кесине чакъырыу. 2. Иги джолгъа бар неда бар-бар, деген магъанада къолун къымылдатыу.

Къолу джетмей (тынмайды, битмейди) – Хар затха да ол болушады.

Къолу джетмей туруу – Этерге заманы болмай туруу.

Къолгъа джетдирмей – Дженгил, эрлей.

Къол джетдириу – 1. Тюйюу, уруу. 2. Урлау.

Къолу джукъа – Джарлы, аз ачхасы, аз мюлкю болгъан.

Къол джуууу – Умут юзюу.

Къол кыйыны – Ишлеб алгъан хакъы.

Къол ызы – 1. Адамны бир ишде энчи хаты. 2. Бир уста этген затны багъалатыу («наследие» деген магъанада).

Къолгъа аллыкъ (зат) – Джукъгъа джаратырлай, деген магъанада.

Къолгъа джыйыу – 1. Айтханын этдириу, бойсундуруу. 2. Иелеу.

Къолу кичирге (турады) – Кеси-кесин кючден тыйыу, уругъа, этерге излеу.

Къолларын кыйнуна салыу – Джукъ этмеу, ишсиз туруу.

Къолу къуру (адам) – Джарлы, джугъу болмагъан.

Къолундан келиу – Этелиу, мадары болуу.

Къуру къол бла – Джукъсуз къонакъгъа келген адамны юсюнден айтылады.

Къол салыу – 1. Къагъытда кесини автографын салыу. 2. Шагъатлыкъ этиу. 3. Юйленнгин, кыыз келтиргин, деген магъанада.

Къолуну сырты бла – Ат башындан, учхара, ары бир этилсе болду деген халда иш бардыруу.

Къолуму сыртыды – Усталыгъы джокъду, билмейди, деген магъанада.

Къол силкиу – Сансыз этиу, эс бёлмеу, магъана бермеу.

Къолун сууукъ суугъа тийирмеу – Кыйынамау, кыйын ишни этдирмеу.

Къол тутуу – 1. Саламлашыу. 2. Алгъышлау. 3. Чёб атыу, сайлау.

Къолунга тутдурайым – 1. Хакъ, тынгылы тохташдыруу, бир затны ачыкъ бегитиу. 2. Кесинге берейим, кыйтарайым, деген магъанада.

Къол узатыу – Биреуню затын урлау, алыу.

Къолу чибиди – Гудучу, уру.

Къол этиу – 1. Джетдирирге, тюерге. 2. Урлау.

Кьолтугъу-кьойну бла (келген) – Бир джукъла, саугъала алыб келген, деген магъанада.

Кьонакъ болуу – Башхагъа таяныу (сёз ючюн, бир терек къатындагъыгъа ауса).

Кьонакъ туруу – Джана тургъан кёсеуню учу сыныб, ёрге сюелсе, айтылады.

Кьонгур джыл (келирге) – Къыйынлыкъ, хариблик келсе, деген магъанада.

Кьор болсун – Барындан да игиди, деген магъанада айтылады.

Кьош салыу – Бир джерге барыб турса, кете билмесе айтылады.

Кьошбаш болуу – Талай адам ташатын ушакъ, иш бардырсала айтылады.

Кьоюн агъач – Чепкен сокъгъан керекни бир заты.

Кьоян аджирге миндириу – Аمانына таяндырыу, халек этиу.

Кьоян ауруу – Кёчген аурууну аты, «эпилепсия».

Кьоян согъунчакъ этиу//Согъунчакъ болуу – Мурукку, дыгалаас этиу.

Кърым отлукъ//Хырпыс отлукъ (басаргъа) – Тамгъа, белги салыргъа.

Къудайнатны сатыуун (этиу) – Алгъан багъасына сатыу, магъанасыз, хайырсыз.

Къуйругъун булгъау – Сылтау этиу, унамау.

Къуйругъу узунду – Ызындан алкъын къайгъысы, даулу хапары келликди, муну бла бошалмайды, деген магъанада.

Къуйругъун къысыу – Тынч туруу, къоркъуу.

Къуйругъун сындырыу – Керегин бериу, орнуна салыу.

Къуйрукъ тутдурмау – Баш алыб, джанлаб айланыу.

Къуйрукъну тюз тутуу – Айтылгъанны этиу, бойсунуу.

Къуйругъу джер кёрмей//тутмай – Тохтамай, солумай, тынчлыкъсыз, деген магъанада.

Къуйругъу бла от салыу – Ишге бузукълукъ салыу, адамланы араларын бузуу.

Къула тюзде – Узакъда, бизге джетмез джерде.

Къулагъына алмау – Сан этмеу, джукъгъа санамау, унамау.

Къулагъы-башы шош – Тынч, джууаш, къылыкъсыз.

Къулакъ джанына бериу//салыу – Уруу, туююу.

Къулакъларын джумуу – 1. Къылыкъ этерге хазыр болуу. 2. Тёгерекни эслемей, къызыу барыу.

Къулагъын кызыдырыу – Ызындан сѣзюн этиу, аман айтыу.
Къулакъ ийиу – Тынгылау, айтханын этиу.
Къулакъ салыу – 1. Тынгылау, айтханын этиу. 2. Тегерекге сакъ, таууш бармыды деб тынгылау.
Къулакъ тигиу – Магъана бериу, эс бѣлюу.
Къулакъларын тургъузуу – Бир затха сагъайыу.
Къулагъына чалышыу – Бир затны аз-буз, толу ангыламагъ-анлай эшитирге, деген магъанада.
Къулагъын эниу – Унутуб къоймазлай къаты неда къайтарыб айтыу.
Къулакълары кѣбюу – Тютюн ичери келиу.
Къулакъ от (алыргъа) – Эсирирге, кефли болургъа.
Къундуз ийлеуюн бериу – Адамыча урушургъа, джетдирирге.
Къурмач чартлатыб – 1. Кескин, уста сѣлешген, окъугъан. 2. Дюрген-дюрген, ташны-ташха уруб, ачыулу сѣлешиу.
Къуу къабыныргъа – Къайгъы, къоркъуу тюшерге.
Къуру джуртха къараргъа//къалыргъа//келирге – Бютеу малын, мюлкюн алыб кетиу, сыйырыу, урлау.
Къуру къол бла – Джукъ келтирмеселе айтылады.
Къучакъ джайыу – Хар неге да ие болургъа излеу.
Къуш-къанат битерге – Къууанч халгъа кирирге, учунуб айланыргъа, ъхтемленирге.
Къыжгъыл болуу – 1. Къатышыу. 2. Кѣб. 3. Ууакъ.
Къызыл ала этиу – Къанына бояу.
Къызылы бла агъы тѣгюле – Ариу, саулукълу, чырайлы адам.
Къыл чайнаргъа – Кесини ачыуун, гурушхасын башхалагъа эшитдириу, билдириу, сынатыу.
Къыптысындан бал тама – Уста, джигер тиширыуну юсюнден айтылады.
Къыпты бла къырккъылгъан – Тамам терсакълы, деген магъанада.
Къызкъачханнга джетиу – Иш битиб бошагъанды, хар не да хазырды, деген магъанада.
Къыйын бюсюреулю (адам) – Бойнунда борчун, этер ишин кесине джалындырыб, айтдырыб этген адамгъа айтылады.
Къым-къым этиу – 1. Бир-бири бла башсыз-тюбсюз, башхалагъа эшитдирмей сѣлешиу. 2. Не айтырын билмегенден кескин айталмау.

Къынкъ этдирмеу – Терк айтханына сыйындырыу, огъай демезлей этиу.

Къыркъынджигин бериу – Адамыча ууатыу, туююу, орнун табдырыу, деген магъанада.

Къырдыш къозларгъа – Адам джюрюмезге, бармазгъа, деген магъанада.

Къыяма айлаиыргъа – 1. Дуния бузулургъа, хар не къатышыргъа, ит иесин танымазгъа. 2. Кюн хыны бузулургъа.

Къыямагъа къалыу – Табсыз, къыйын халгъа тюшюу.

Л

Логъура чыгъарыу//салыу – Къол джетдириу, джелкесине къагъыу, керегин бериу.

Лыб деб – Бирден, дженгил, уруб джаныу.

Лыбыртдийни басыу – Адамны бир джары къызыу баргъанына айтылады.

М

Май кекириу//кекиртиу (джашайбыз) – Зауукълу, иги, токъ джашау этиу, бай джашаргъа.

Макъа къакъларгъа – 1. Джарлы, къарыусуз джашаргъа. 2. Джангы юй болгъан джаш юйдеги (Джаш юйдеги макъа къакълар, деб сёз барды).

Мангылай къыйыны – 1. Ишлеб, урунуб этгени. 2. Хакъы.

Мангылайы ачыкъды – Иннети тюздю, деген магъанада.

Мангырамазгъа чыгъыу – Акъыл-балыкъ болуу.

Марджа болсун//болгъа эди (билген, кѳрген) – Антсызды билген, дегенча сѳз.

Мат салыу – Онгун алыу, хорлау, табсыз халгъа тюшюрюу.

Мах деб (берди, салды) – Аямай, кѳлю бла, бек къаты уруу.

Мах деб къоюу – Ахырында къозуб, алдаб къоюу.

Медаль тагъарла – Саугъа берирле, махтарла, деген магъанада.

Мен билмейме//Аны-муну билмейме – Узун сѳзню къысхасы, къалай-алай болса да, деген магъанада.

Менме деген//Менме деб тургъан – Кесине базгъан, джарагъан, тамам залим, иги, деген магъанада.

Мукъут ийис этиу – Башха затха эс бѳлмей чабыб барыу, къызыу къачыу, деген магъанада.

Мукъут ийисин чыгъарыу – Къаты урушуу, керегин бериу.
Мулхар этиу – Умур-чумур этиу, ууатыу.
Мулхарын чыгъарыу – Тамам къаты урушуу, ыйлыкъдырыу.
Муслиман топуракъ – Муслиман миллетле джашагъан джерле (Араб, Мисир, Тюрк...).
Муслиманнга киндиги кесилген//Къарачайгъа киндиги кесилген – Муслиман адам, деген магъанада.
Мыйыкълы гыкка – Уллу джаш сабий къылыкъ этсе, сабийча ойнаса айтылады.
Мыйыкъ тюбюнден (кюле//ышара) – Джашыртын кюле, хыликке эте, деген магъанада.
Мыйыкълары юсюнде болуб – Джаны саудан.
Мыйыкълары юсюндеди – Алгъын къылыгъы турады, биягъынлайды, деген магъанада.
Мыйыгъына битерге – Юсюне къадалыргъа, дау салыргъа.
Мыйысында къазан къайнау – 1. Башы сагъышха, къайгъыгъа къалыу. 2. Дауур-суююрню, керексиз къаты тауушну тѳезелмеу.
Мыллыгын атыу – 1. Бир джары айланыб къаты чабыу. 2. Бир зат бла артыкъ бек, къаджыкъмай кюрешиу.
Мысты-мысты къабдырыу – Орнуна салыу, керегин бериу, тынч этиу, деген магъанада.

Н

Не айтаса – Не сѳзю барды, иги да дейсе, деген магъанада.
Не аппачагъа (къычыраса, бараса) – Не затха, нек, къайры, деген магъанада.
Не ары-бери десенг да – Къалай-алай болса да, айтсанг, айтма-санг да, ахырында, деген магъанада.
Не атылыб къалса да – Эм азында.
Не ачыларынданды – Барыб тохтагъан, эм башы, деген магъанада.
Не келсин – Бир затдан да хайыр, себеб джокъ демеклик сѳз.
Не къаннга къалгъанса – Нек амалсыз, къызыу, ашыгъыш болгъанса, деген магъанада.
Не къуруса да – Эм азында.
Не от тюшгенди – Нек ашыгъаса, нек чамланаса, деген магъанада.
Неми алырса – Табсанг къойма, билгенинги эт, деген сѳз.
Не халпама//халпамагъа – Не зат барды, не затха, нек, деген сѳз.

Не ханлыгъы-бийлиги да – Баш шарты, бютеу артыкълыгъы кѣуру буду, деген магъанада

Нохта бау – Магарыч, адет этген саугъа.

Нырланы//Чомаланы тамбла – Хаман болджал этиб барыу.

Нюр джаннган – Бек ариу, ачы омакъ, ким да сюерлей.

О

Оба кѣзыгъы (болуу) – Тебмей ёрге сирелиб, чончайыб туруу, джукъгъа кѣатышмау.

Огъартын сермеу – Кесине джетерикден кѣбню излеу, артыгъы бла излеу.

Огъары аягъына миндириу – Шкокну джерлеб хазыр этиу, бир затха хазыр болуу.

Одалгъа ийиу – Алджатыу, терилтиу.

Одалгъа сингиу – Зауукъланыу, ох деу.

Оджакъдан тюшерге – Учузлукъ, сыйсызлыкъ келтирирге.

Оджагъындан тютюн чыкъгъан – 1. Энчи джашагъан арбаз, юй. 2. Джаны бар адам, ким болса да, деген магъана.

Ойт дегеннге хойт дерик (бармыды) – Джау аллына турлукъ, джууаб кѣайтараллыкъ.

Ойт-да марджа – Ай аман кезигиз, деген магъанада.

Ойнагъанмы этесе – 1. Иги да дейсе. 2. Тынчды дебми тураса, деген магъанада.

Ойнаб да айтма – 1. Разы боллукъ тюлме. 2. Унарыкъ тюлме. 3. Алай тюлдю.

Ол биреу – Эр-кѣатын ат джашырыб айтхан сѣз.

Ол сагъатдан// Ол сагъатлай – Терк, дженгил огъуна.

Окъа согъаргъа – 1. Ары-бери джюрюб туруу. 2. Бош туруу.

Окъ табдырмады – Айтмады, тюб бермеди, деген магъанада.

Ол сен айтхан орайдала (джокъдула, кетгендиле) – Сен этген умутла, излеген муратла джокъдула, деген магъанада.

Ол иги бетине уялыр! – Бетсиз, уятсыз адам, деген магъанада.

Олджаннга кетерге – Ёлюрге.

Он бармагъы он киши – Къолу уста, джигер адам.

Онгуна айланыу – Игиге тюрлениу, насыбы тутуу.

Онгуна алыу – Къарыусуз джеринден тутуу, табсыз халгъа тюшюрюу, хорлау.

Орайдасын башлау – Эрикдиргенди, эски кылыгъын этеди, тарыгъыуун кѣайтарыб айтады, деген магъанада.

Орнун табыу – Кереклисича оноу этилиу, иш баджарылыу.

Орнун табдырыу – Керегин бериу.

Орнуна табдырыу – Керекли джерине салыу, элтиу, къайтарыу.

Орнундан чыкъма – Тынч тур, къылыкъ этме.

Орамланы санау – Ишсиз-кючсюз хауле айланыу.

От алдырыргъа – Биреуню керегин берирге, урушургъа.

От алыб (айланады) – Ачыуланыбды, тебибди, деген магъанада.

От ашама – Къой, тели болма, терс иш этме, джангылма, деген магъанада.

От салыргъа – Биреуге къайгъы салыргъа, къыздырыргъа.

От тёбеси болсун – Зыраф кълсын, кишиге джараусуз болсун.

Оту ёрге джанмайды – Келишмейди, аны бла джарашмайды, деген магъанада.

Отдан кёлек кийиу – Чарлау, бирден эки онгсунмау, унамау, разы болмау.

Отоу терезеден къараргъа – Керпесленирге, омакъланыргъа.

Оу-шау эте – Къыйналыб, инджилиб, кючден-бутдан.

Оу-шау тарт-соз – Бирден эки унамау.

Оюн кёргюзюрге – 1. Ким ким болгъанын танытыу, орунларына салыу. 2. Орунсуз, адебсиз затланы этиу.

Ох де – Кёл кенгдир, къууан, деген магъанада.

Ох дерге//этерге – Тынчлыкълы, зауукълу джашаргъа.

Оюнчакъ болургъа – Хыликкеге, селекеге кълалыргъа

Оюн оюн болса да – Энди болду, кертисине кёчейик, деген магъанада айтылгъан сёз.

П

Пара-чара этиу – Дуккуллау, халек этиу.

Патыуа окъума – 1. Юретме, кесим да билеме. 2. Мени юретирлей тюлсе, менден онглу тюлсе, деген магъанада.

Парийни кючюгю – Юзюгюне, къланына тартхан аман адам, деген магъанада.

Пасыкъдан пасыкъ туугъан – Онгмагъан, аман адам, деб гурушхагъа айтылгъан ачыулу сёз.

Пыр-чырх болуу//этиу – 1. Ачыкъдан кюлелмей, кюлюрюн да тыялмай тургъан болум. 2. Адамланы кесине кюлдюрюу.

С

- Сабырынга таш байла** – Ачыуланма, кесинги бузма.
- Сазгъа тюшюу** – Ишни къыйыны, аууру, табсызы джетиу.
- Сакъалы салыныргъа** – Мыдах болургъа.
- Сакъалына тюкюрюрге** – 1. Адам ичинде бедишин айтыргъа, налат берирге. 2. Бек аман эсирирге.
- Салам къагъышыргъа** – Урушургъа, дауур этерге, тюйюшюрге.
- Саламын алмазгъа** – Джукъгъа санамазгъа, селешмезге.
- Сан этмезге** – Джукъгъа санамазгъа, эс белмезге.
- Санауу тауусулгъан** – Бек кеб джашагъан къарт.
- Сапар азыгъынг (бармыды)** – Тютюнюнг бармыды дегенлик.
- Сау керейик** – Тас болду, керюрден озду, энди тюнгулюрлей болду, деген магъанада.
- Саудан шау** – Болумсуз, джукъгъа джарамагъан адам.
- Саут бет алыб//Саут къаннга кириб** – Тюйюшюрге хазыр болуб, ачыуланыб, деген магъанада.
- Сарнай//сарнайын тартдырыргъа** – Джылатыргъа.
- Сарыуу къайнаргъа** – Дертли, ачыулу болургъа.
- Сары суу болургъа** – Ауруудан къарыусуз болуу.
- Сеннге береме** – Хо бир да, табсанг къойма, деген магъанада.
- Сёз къозгъаргъа** – Дауурну башлау, къайгъы излеу.
- Сёз джетдирирге** – Дауурну башлау, биреуге илиниу.
- Сёз джETER** – Айыбы, къайгъысы-даууру келир.
- Сёзю ётген (адам)** – Айтханы болгъан, айтханын этдирелген.
- Сёз салмазгъа** – Огъай демезге, айтханын этерге.
- Сёзню серге ийиу** – Унутдуруу, эслетмей ушакъны башха затха кечюрюу.
- Сёзюне табылыу** – Айтханына керти болуу, этерме дегенин этиу.
- Сёз тауусургъа** – Келиширге, кесамат этерге, болджал салыргъа.
- Сёзю чапыракъдан ётмеу** – Айтханы болмау, киши аннга тын-гыламау, бойсунмау.
- Сёз уруму** – Иннети, мураты.
- Силегейлеринги чачма** – Артыкъ селешме, къычырма, джаб аузунгу, деген магъанада.
- Сирке суу** – Уксус.
- Сийдиги тирмен бургъан** – 1. Онглу, къолундан келген, айтханы болгъан адам. 2. Кесин ким эсе бир этерге кюрешген.
- Силдем толтурмазла** – Къарыу этелмезле.

Сиркеси сытылмагъанды – Джукъ болмагъанды, хатасы джокъду.

Суугъа атаргъа – Зыраф этерге, хайырсыз джояргъа.

Суу сурат – Бек ариу, айбат.

Суу-салам болургъа – Азаргъа, арыкъ болургъа.

Суу-салам хулустду – Бек кѣбдю, сансыз-санаусузду, деген магъанада.

Сууукъ атлы – 1. Аман иннетли. 2. Аман, бушуу хапарны келтирген.

Сынджыр салыу – Тизилиб, тохтаусуз, деген магъанада.

Сыртын буруу – Арт буруу, сан этмеу, ёпкелеу.

Сыртына кѣлтюрюрге – Бойнуна алыргъа.

Сыртындан къайиш алыргъа – Инджитирге, азаб салыргъа.

Сыртындан салыргъа – 1. Хорларгъа. 2. Терилтирге, алдаргъа.

Сыртына тюк чыгъаргъа – Айныргъа, эс джыяргъа.

Сытчы-мытчы болуу – Джунчуу, айтырын айталмай туруу.

Сюек алышдырыргъа – Джашдан сора къыз неда къыздан сора джашчыкъ табаргъа.

Сюлдери кетерге – Мыдах болургъа.

Сют иерге – Сюерге, илеширге.

Т

Табан кѣлтюрюу – Уллу-уллу сѣлешуу, ёхтемлениу.

Табаны бла ашырыу – Сыйсыз этиб къыстау, терк кетериу.

Табсанг къойма – Джокъ болду, думп болду, сеннге береме, деген магъанада.

Табу этиб да – Алай болса, къууаныб, сюйюб, разы болуб да къалырем, деген магъанада.

Таджи шагъатлыкъ (этерге) – Эки сѣз шагъатны орнуна бир керти кѣрген адамны шагъатлыгъы: деменгили шагъатлыкъ, керти ийнанырча хапар, деген магъанада.

Таджал адам//джан – Ишден къанмагъан, арий билмеген, тамам джигер, залим адам, деген магъанада.

Талагъын тургъузуб – Хырылдашыб, туююшюр къан алыб, дауур этерге излеб, деген магъанада.

Талкъ болуу – Чачылыу, тас болуу.

Талкъ этиу – Бошау, къурутуу, джокъ этиу.

Тамакъ ариулау – 1. Хыппырыкъ атыу. 2. Кесин даугъа-даулашыугъа хазырлау.

Тамагына тыгъылыу – Джыларын тыялмай, онгсуз болуу.
Танг кесек – Бир талай да, иги кесек, кѣбда, азда болмагъан.
Тарбууннга тыйылыу – Табсыз, джууабсыз, мадарсыз халгъа тюшоу, деген магъанада.
Таргъа тыйыу – Табсыз халгъа тюшюрюу, джунчутуу.
Тары элек (этиу, болуу) – Тешик-тешик болуу, халек, зыраф болуу.
Таудан ауаргъа – Уллу, кыйын ишни этерге, бошаргъа.
Тауукъланы кюлдюрме – Болмагъанны, ётюрюкню айтма.
Тауушу чыгъар – Ашыкъмагъыз, не болгъаныны хапары келир, деген магъанада.
Таш атыб (кетиу) – 1. Ол джерге къайтмазгъа, алайын джокъ-ламазгъа. 2. Биреуню кесине тюзюнлей айтмай, кыйдырыб сѣюу, аман айтыу.
Таш джарады – Ауур сѣзлюдю, деген магъанада.
Таш салыу – Боллукъну, ташаны джахил лагъымла бла билирге излеу, «гадание».
Ташха талауму тиерикди – Аннга не боллукъду, бир зат да боллукъ тюлдю, деген магъанада.
Ташны ташха уруу – Дюрген, хыны, джарашыусуз сѣлешген адамгъа айтылады.
Таш чартлатыу – Чарлау, унамау, онгсунмау.
Таш юсюнде таш кыймау – Къаты дауур этиу, болгъанны бузуу, чачыу.
Таякъ ашаргъа – Урушулургъа, туюлюрге.
Таякъ болуб тиерге – Этген иши кесине неда башхагъа заран болур, хата келтирир, деген магъанада.
Таякъ кѣлтюрюрге – Туюлюрге, урулургъа.
Таякъ къарнаш – Бурун гиздох таякъны тюбю бла ант этиб ётгендиле, алай бла бир-бирлерине къарнаш болгъандыла.
Таякъ тиерге – Азабын чегерге, урушулургъа.
Таякъ тюбюнден (ишлеу) – Зор бла, къоркъгъандан ишлеу.
Таягъы джетерге – Къайгъысы, даууру келирге, айыблы болургъа.
Таякъдан атламакъсыз (болуу) – 1. Мадарсыз болуу, кыйын халгъа тюшоу, джоюлуу. 2. Ауруб, бекъазыу, къарыусуз болуу.
Телче тамыры (кибик болуу) – Кѣбеюу, юйреу, бекъ кѣб болуу.
Тери да адамы – Керти айтама, ийван, дегенча ант сѣз.

Тейри джарыгъын кёрюу – Иги джашауну кёрюу, тынчына, рахатына чыгъыу.

Хо тейри – Алайды, дегенча бегитиучю сёз.

Огъай тейри – Бирден эки алай боллукъ тюлдю.

Къайдам тейри – 1. Ишек этгенин билдириу. 2. Огъай, алай боллукъ тюлдю, деген магъанада.

Теке къалкъыу – 1. Джатмагъанлай, ёретин джукълау. 2. Сант, эссиз, джукъну эслемей.

Тели обур – Хыйланы бек билген адамгъа айтылады.

Темир багъана (болуу) – Ишин деменгили тындыргъан, ышанырча, деменгили адам.

Темир бет//къан (алыргъа) – Ачыуланыргъа, теберге, туююшюр къан алыргъа.

Тенгиз тобукъдан – Джукъну истемеген, джукъну джукъгъа санамагъан, къоркъмагъан.

Терлеген джери джокъду – Къулакъгъа алмайды, истемейди.

Териси къалын (адам) – Сёз ётмейди, айтханынгы этмейди, деген магъанада.

Терисин союу – Къыйнау, инджитиу.

Терсине айланныкъ – Аман боллукъ, хадауус, дегенча гурушха халда айтылгъан сёз.

Терс аягъындан (атларгъа) – Аманы тутаргъа, халы бузулургъа.

Тесукъа этиу//болуу – Джунчуу, айтырын айтыб къоялмай, этер ишин башлаялмай тургъанга айтылады.

Тёппе туклери ёрге туруу – Бек къоркъуу.

Тёппеси кёкге джетиу – Бек къууаныу.

Тёппесинден къуюу – Аракъыны, тютюнню неда башха затны мардасыз кёб ичиу.

Тёппесин тургъузуу – Баш кёлтюрюу, къаджыгъыу, уялмау.

Тёппесине джетдириб//бериб//салыб – Башына джетдириу, орнуна салыу, керегин бериу.

Тёгерегине айланыу//чабыу – 1. Биреуню джумушуна къарау, кереклисин тындырыу. 2. Бюсюреб, кёлюн джазар иннет бла сыйлау, «подхалимаж».

Тёгерек той тутуу//Той тутуб – Уллу къууанч этиу, кемсиз къууаныу.

Тёрт бюгюлюб – 1. Къыйналыб, ауур ишлеу. 2. Мыдах, мугур, кёлсюз болуу.

Тёрт бюклеб – 1. Джарлылыкъдан мыдах, къыйын джашау

этиу. 2. Кёб ачханы бюклеб-бюклеб салгъаннга да айтылады. **Тёрт дуниягъа** (айтылгъан) – Бютеу дуниягъа, джамагъатха белгили, деген магъанада.

Тёрт санын тюйюб (джашагъан) – Кеси къыйыны бла, къара иш бла джашагъан.

Тёрт джанынгы айландырыб (бир келчи) – Тюйюшюрге, даулашыргъа келгенни орнуна саллыкъма, деген магъанада айтылады.

Тёшге таяныу – Башха мадары болмай, амалсыздан этиу.

Тёшек болуу – Къаты ауруб джатыу.

Тёшекге кирмеу – Тешиниб орундукъда джатмау, солумай, тынчаймай, тынчлыкъ табмай туруу.

Тёшекге тюшюу – Къаты ауруб кёб заманны джатыу.

Тёшек джангыртыу – Джангыдан къатын алыу.

Тизгин джыйыу – Орнуна салыу, кереклерин бериу.

Тил айландырыу – Кёзге хапчюк тюшсе, тил айландырыб аладыла.

Тилим айланмайды – 1. Кёлюм бармайды. 2. Айтыб къоялмайма, деген магъанада (сёз ючюн, башха тилге юреннген заманда).

Тили артына кетерге – Джунчуб неда къоркъуб, айтырын айталмай къалыу.

Тил битерге – Ары дери ауузундан сёзю чыкъмаучу адам кесин эркин этиб, сёлеширге къалса айтылады.

Тили бла джалау – Кемсиз эркететиу, ариу айтыу.

Тили болмагъан//Ауuzu-тили болмагъан – Сёлеше, айта, тарыгъа билмеген деген магъанада малны юсюнден айтылады.

Тил джауу къурургъа – Кёб тилегенден, бир затны къайтарыб айтыб тургъандан арыгъан, деген магъанада.

Тилин джелкесинден чыгъарыу – Тил этгенни, керексизни сёлешгенни орнуна салырма, керегин берирме, деген магъанада.

Тилин джутуу – Айтырын айтмай, тынгылаб туруу.

Тил къара тутуу – Биреу бла ёпкелешиб, сёлешмеу.

Гилин къабыу//къабдырыу – Айтмазын айтыб, артда сокъураныу.

Тилине салыу//тийириу – Ашаргъа, ичерге.

Тил тутуу – 1. Адет бла джангы келинни къайынларына сёлешмею. 2. Сёзге, ушагъгъа къошулмай, джукъ айтмай тургъаннга айтылады.

Тилин чайнау – 1. Бир затны къайтарыб айтыу. 2. Айтырын кескин айталмай, дыбылдаб туруу.

Тили чалыу – Бир сёзню орнуна джангылыб башханы айтыу.
Тил чыгыарыу – Сабийни сёлешиб башлагъанына айтылады.
Тил этиу – Биреуню тахсасын, тюбюн берирге.
Тин кирирге – Айныргъа, тирирге, кюч-къарыу алыргъа.
Тин тери (барыу, агъыу) – Къыйын ауруб, терлесе, ойсурай тур-
 са айтылады.
Тюнкесин бошаргъа//тауусургъа – Къарыусуз болургъа, не
 амалын да бошаргъа.
Тинт-минт болуу – Къоркъуб неда джунчуб, айтырларын ай-
 талмау.
Тинкилди болуу – Къууаныу, учунуу.
Тирмени онгуна айланыу – Иши, халы, мюлкю аллына баргъ-
 ан, игиге айланган, деген магъанада.
Тирменине суу къуяргъа – Иши бла да, сёзю бла да биреуге
 болушуу (кёбюсюне джаууна).
Тиш батдырыу – Айтханын этдириу, бойсундуруу.
Тишлерин агъартыу – Селеке халда ышарыу.
Тиши батхан – Айтханын этдирелген, сёзю ётген.
Тиш билерге – Тюйюшге, дауургъа кеси-кесин хазырлау.
Тишге илинник – Эти болгъан, кесерге джараулу мал, деген
 магъанада.
Тиш къысыу – Дерт тутуу.
Тишлерин санау – Уруб тишлерин ауузуна къуярма, къаты
 тюерме, деген магъанада.
Тишлери тюшгюнчю (бир махтаргъа) – Кемсиз, бек махтаргъа.
Тоблукъ болуу – Сант болуу, сёз ётмезлей халгъа джетиу.
Тобукъ ойнамайды – Асыры тыкъды, адам бек кёб басыныбды,
 деген магъанада.
Тобукъ ойнатыу – Тюйюу, уруу.
Тобукъдан атаргъа – Алдаргъа.
Тобукъгъа салыргъа – Алдаргъа, ётюрюкню айтыргъа.
Токълу тобукъ – Алаша, гитче сюекли адамгъа айтылады.
Токъмагъын алыргъа – Башын алыргъа, къаты урушургъа.
Тонун чюйресине кийиу – Ачыуланыу, хыны болуу.
Тубаннга жерге – Адджатыргъа, серге иерге, алдаргъа.
Тузлу къабдырыргъа – Сокъурандырыргъа, керегин берирге,
 орнуна салыргъа, деген магъанада.
Тузламай къатдырыу – Амалсыз этиб, джунчутуб къоюу, къый-
 нау.

Тузу-мыстысы джокъду – Магъанасы, хайыры джокъду.
 Тулукъ этиу//болуу – Халек, зыраф болуу, бек кыйналыу.
 Тыркъ деб//Таркъ деб (эсине тюшерге, кириб келирге) – Бил-
 мей тургъанлай, эсленмей, деген магъанада.
 Тюб алыу//билиу//излеу – Тахсасын билиу.
 Тюб бериу – Тахсасын айтыу.
 Тюб болуу – Адамы кълмай кыруу.
 Тюб уругъа – 1. Он ийнек бла джюз кыю болса, тюб урду дей-
 диле: андан ары мал аякъ тиреб кетеди. 2. Бир зат аякъ орунлу
 болса, кючленсе, орналса айтылады.
 Тюб этиу – Кырутуу, джокъ этиу, кырыу.
 Тюбден-башдан кириу – Бетсиниу, тегерегине айланыу.
 Тюз боюнлу (адам) – Иги иннети болгъан, ариу халили, харам-
 лыксыз, деген магъанада.
 Тюзге ийиу – Алдаргъа, кыатышдырыгъа, тубаннга иерге.
 Тюз джолгъа салыу – Джангылгъанны тюзетиу, джорукъгъа
 джыйыу, деген магъанада.
 Тюзде кыалыргъа – Юйде кече кълмай, тышында, сыртда-
 джолда болургъа, джунчургъа, деген магъанада.
 Тюгюн бардырыу – Орнун табдырыу, керегин бериу.
 Тюгю-джамы джаланнган//джылтырагъан – Багъымы, бор-
 байы болгъан ат.
 Тюгю-джамы чюйре (айланыб) – 1. Рахын, арыкъ, мараз мал.
 2. Суукъсураб, тамам суукъ сингиб, бузлаб, деген магъанада.
 Тюгю сытылмагъанды – Хата, заран кёрмегенди.
 Тюгюн чюйресине сылау//айландырыу – Керегин бериу, кы-
 бына джыйыу, урушуу.
 Тююмчек болуу – ачыуун, кёлкълдысын ичинде тутханнга
 айтылады.
 Тюкню тюкге джалгъау – Джетишмегенликден, джарлылыкъ-
 дан дыгалас этиу, деген магъанада.
 Тюкюрюк бла джабышдырыу – Кыарыусуз, хылеу, бир-бирин
 аз тутхан, деген магъанада.
 Тюнкесин тауусуу//бошау – 1. Бир зат бла кыаты кюрешгенден
 тамам онгсуз, кыарыусуз болуу. 2. Бек кыарт болгъанды.
 Тюмен тутдуруу – Ариу бла, кыургъакъ сёз бла, нохта бау бла
 башын алыу (Гяурну кёзюн алда, тюмен сал, деб сёз барды: ачха
 болса, неге да разыды, деген магъанада).

Тюрмени төгерегин отлау – Аманлыкчыла бла айланыу, уругду ушакълагъа къошулуу, аманлыкъгъа тырмы тартыб, къошулургъа излеб туруу.

Тюрк абеджиге барыу – Амалсыздан тюрт-мюрт, дыгалас этиу.

Тюрт-мюрт этиу – 1. Мурукку этиу. 2. Бир зат бла булджунуу, ишлеу.

Тютюнюн кёкге чыгъару – Букъусун къагъыу, керегин бериу.

Тютюн этдириб – бек къызыу, ашыгъыш, къаты уруб, терк, деген магъанада.

Тюу деген сагъатха – Дженгил, адам эсегинчи.

Тюу дегинчи – Эрлай, дженгил.

Тюу машалла – 1. Кёз тиймесин деб айтылгъан сёз. 2. Кёргенине разы болгъанын, къуаннганын билдириу, эркелетиу.

У

Узун сёзню къысхасы – Айтылгъанны тамамлай, эм ахырында, кертиси, деген магъанада айтылгъан сёз.

Узун бичеринги къысха бич – Билгенинги аяма, этелгенинги эт, мени аяб къойма, деген магъанада.

Узун тилли – Сёзчю, тилчи, айтырын ичинде тыялмагъан, кереклини-керексизни да айтхан адам.

Уллу кетиу – Турсунмау, уллу кёллю болуу, бурнун ёрге этиу.

Уллу кёллю (болуу) – Кесин башхаладан ёрге кёрюу, турсунмау.

Уллу эшикли – Онглу адам, уллу тукъумдан, бай джерден чыкъгъан.

Умут юзюу – Къол силкиу, эндигисинде ышанмау.

Уппа кёзюнге! – Аз бек суймез эдинг, сени огъесе, алаймы излей эдинг, деген магъанада айтылгъан сёз.

Уру къазыу – Биреуге аман иннет этиу, ишине чола болуу.

Урчугъу чыкъсын – Аман кюннге къалсын, деген магъанада.

Уу джыланды (бек) – Зараны джетиучю, бузукъчу адамды, деген магъанада.

Урчукъ бурулуу – Төгерегине айланыу, биреуню джумушуна чабыу.

Ууакъ аякълы (мал) – Къой, эчки.

Ууакъ кереги – Къызны кюбюрчегине салыннган сапын, дух, къол джаулукъ дегенча затла.

Ууахты унутхан – Эртде ёлюрге тыйыншлы аман адамны юсюнден айтылады.

Ууахтысына кьутуруу – Ёлюрге тыйыншлы чёрчек, дюрген джюрюу, табсыз атлау, кьайгы-дауур излеу.

Ууучха джыйыу – Кьолгьа джыйыу, ие болуу, барына кеси оноу этиб туруу, деген магьанада.

Учар кьуш (болуу) – 1. Хап-хазыр болуу. 2. Бек аламат, сейирлик.

Учхун болуу – Кьоркьгьандан бети акъ болуу, бети-кьуту кетну.

Уф-чуф деб (айланыу) – Омакъ, хагок болуу.

Уят-хаят ташлау – Уялмау, намыс этмеу, деген магьанада.

Х

Хаджи таш – Хаджилик кьылгьан адамны сын ташы: бурун аллай ташны баш джаны сарх кьысылгьанча джонулгьанды.

Хайран болуу – Серге кетиу, джунчуу, не этерин билмеу.

Хайт деб – Иги танг, орта мардада, деген магьанада.

Хайт дегиз – Кесигизни кьатдыргьызы, хомух болмагьызы.

Хайт деген – Уллу, джараулу, асыулу, деген магьанада.

Хайт дегенге хойт дерик – Джауну аллына тураллыкъ, джууаб береллик, эркиши адам.

Халыгьа тагьылыу – Кьыйынлыкьгьа тюшюу, кьоркьуугьа кьалыу.

(Аны) **Халын тартаргьа** – Аныча болургьа.

Халы эшерге//Хуюн эшерге – 1. Илинирлей, дауур этерлей чурум, сылтау излерге. 2. Бир затха умут, иннет этерге.

Хамхотун тургьузуу – Бурнун тургьузуу, кьаджыгьыу, уялмай дагьыда бери айланыб туруу, деген магьанада.

Хамхот урлукъ (джокьду) – 1. Отлау, ханс джокьду, деген магьанада. 2. Былайгьа келлик адам джокьду.

Хамхот урмадыла – 1. Отламадыла, ашны ашаб да кёрмедиле, деген магьанада. 2. Келмедиле, бери кьайтмадыла (была кьоркьуб сакьлаб тургьан адамланы юсюнден айтылады).

Хамхотуна салыу//бериу – Тюйюу, уруу.

Хамхотун бузуу//бояу – Эрнин-бурнун кьанджугьу этиу, тюйюу.

(Ол) **Ханнга джууаб тюлдю** – Чот былай боллукъ тюлдю, джарамазлыкъ ишди, тыйыншлы джууаб тюлдю, деген магьанада.

Хам-чом этиб (ашау) – 1. Гырджынны ызындан шорпасын урта-
лаб, кёзюулештириб ашау. 2. Бир-бирин кёзюулеу, алмашынуу.
Хан туруу – Не этерге билмеу, билмей турганлай, бир табсыз
халгъа тюшюу.

Хапа-сапа этиу – Къатышдырыу, башын тюбюне айландырыу,
хата этиу.

Харам этиу – 1. Юю разы болмай эрге къачхан къызны атасы-
анасы бырнак этселе, айтылады. 2. Бар затны джокъгъа санау:
бир затын уллу разы да болмагъанлай берирге тюшсе, «харам
этгеннге санайкъ да къояйыкъ» деученди иеси.

Харсха келиу – 1. Келишиу, айтылган мардагъа сыйынуу. 2.
Сыныу, бузулуу, табсыз халгъа тюшюу.

Харсына тепсемеу – Биреуню айтханын этмеу, аны жанлы
болмау.

Харх болуу//этиу – Къаты, таууш этиб кюлюу.

Хаталадан тёбеди – Къайгъысы, зараны кёблеге джетген хата-
чы адамны юсюнден айтылады.

Хойнух бурдурурма – Аман бардырырма, керегин берирме, де-
ген магъанада.

Хо бир да – Огъай, чырт да болмазлыкъ ишти, деген сёз.

Хо сеннге – Алай болургъа мадары джокъду, къалай боллукъду
алай сора, деген магъанада адамны ишеклигин, ийнанмагъанын
билдирген сёз.

Хо-хо да – Болса болсун, деген сёз.

Хо-хо да (адам) – Джукъну истемеген, сан этмеген.

Хы деген – Джарагъан, асыулу, иги.

Хыккилерин агъызыу – тарыгъыу, джылау, сынсыу.

Хынч-хынч этиу – Тарыгъыб туруу, хар неге да бир сылтау,
чурум табыу, джукъгъа разы болмау.

Хынтыр-мынтырла этиу//болуу – Ушагъыусуз, къарыусуз,
хылымылы, къатышдыргъан халда, деген сёз.

Хырын буруу//тартдырыу – Къатыракъ болуу, къуйругъун
буруу, кебге джыйыу.

Ч

Чабакъла азыгъы (болуу) – Суугъа, тенгизге кетиу, батылыб
табылмай къалыу.

Чабыр бау къысхан//Шым тартхан (адам) – Эркиши адам, де-
ген магъанада.

Чайнамай джутаргъа – Тынч, кыйналмай, деген магъанада.

Чайнаб къабдырыу – 1. Хап-хазыр этиб бериу. 2. Чык-чыгына дери ангылатыу.

Чакъдан бирде (тюшюу) – Хаман да болмай, къуру бир белгили заманда болады, деген магъанада.

Чалдыу салыргъа – Биреуню ишине чырмау болуу.

Чалдышха тыйыу – Тарбууннга тыйыу, табсыз халгъа тюшюрюу, джунчутуу, амалсыз этиу.

Чарт-гурт этиу – Къатышдырыу, булгъама этиу.

Чархы аллынады – Иши, чоту игигеди.

Чач-баш джыртыу – Урушуу, туююшюу, джагъалашыу.

Чегетге кирлик (болуу) – Адамладан, дуниядан да, джарсыудан-къайгъыдан да къачарлай болуу, арыуу-талыу.

Чегилери туюлюу//юзюлюу – Асыры бек, къаты кюлюу.

Чегилерин сайларгъа – Ёлтюрюрге, деген магъанада гурушха сёз.

Чегилмеген алтын – Бек иги, ашхы, алтын багъасы бир адам.

Челекден къуяргъа – Къаты джангурну юсюнден айтылады.

Чепкен согъуу – Къызыу ары-бери ётюу, адамла кёб джюрююдюле, деген магъанада.

Чериу аскер – Кёб, сыйыннгысыз, деген магъанада.

Чёб атыу – 1. Сайлаула. 2. Сайлау, айырыу. 3. Белгилеу.

Чёб тюшерге – Джазыууна тюберге, деген сёз.

Чёбню чёбге салыу – Бошуна джоймай, зыраф этмей, мюлк, рысхы джыйыу.

Чёбню чёбге урмазгъа – Аз да, кёб да джукъ ишлемезге, джукъгъа джарамазгъа.

Чёб чыгъаргъа – Кёзюую джетсе, деген магъанада.

Чёб юзюу – Джууукълукъ, тенглик джюрюютюуню тохтатыу.

Чибин кирирге – Тынчлыгъы бузулургъа, ары-бери чабаргъа.

Чибин да къонмагъанды – Тазады, кирсизди, тутулмагъанды, алкъын адам къолуна джетмегенди, джангъды деген магъанада.

Чибин-чибин этерге – Чарларгъа, деген магъанада.

Чийин ачыу – Айыбын, тахсасын белгили этиу.

Чомаланы тамбла – Хаман болджалны созуб барыу.

Чотдан чыгъаргъа – Сынаргъа, бузулургъа, джараусуз болургъа, деген магъанада.

Чыракъ барыргъа//кетерге (кёзлери) – Эси кетиб, кёзлери экили-ючлю кёрюу.

Чыпчыкъ ётджурмеген//къондурмагъан – Сакъ, къайыр итни юсюнден айтылады.

Чык айырыу – 1. Ишни, сёзню ахырын билиу. 2. Кесине юлюш чыгъарыу.

Чыкдан айырыу – Чотун табсыз этиу, орнун табдырыу, керегин бериу.

Чыкъ джетдирмеу – 1. Ариу, аяулу тутуу. 2. Айыбсыз болуу.

Чыкъ ат – Кишен салыныб, къош къатында тургъан, ууакъ **1210**. джумушлагъа джюрюген ат.

Чыкъмагъан джаны ичинде – 1. Ауругъан къыйынлашса айтадыла. 2. Тамам бек къоркъгъан, деген магъанада.

Чыры болгъан (адам) – Бай, мюлкю-рыхсы болгъан адам.

Чюй болуу//Чюй джаш – Хар неси да таб джарашхан, джигит, айтхылы, дегенча чам магъанада.

Ш

Шабаты тутуу – Усу тутуу, бузулуу, аманы тутуу.

Шай ичирирге//Къалмукъ шай ичирирге – Тюерге, керегин берирге, деген магъанада.

Шайына санамазгъа – Джукъгъа санамазгъа, истемезге.

Шайтан арбагъа миндирирге – Алдаргъа, селекеге къояргъа.

Шайтан кёзлерин байларгъа – Алданыргъа, малкёзлюк, джутлукъ, къызгъанчлыкъ этерге.

Шайтан къаргъагъан – Онгмагъан, терсейген.

Шайтанларын къозгъау – Ачыуландырыу, тебдириу.

Шайтан суу – Аракъы.

Шаппаны алашасы – Артдан къызыб, озуб кетгеннге айтылады.

Шаркъ деб (эсине тюшюу) – Олсагъатлай, дженгилде.

Шашмай кесиди – Бек ушайды, деген магъанада.

Шибжи джагъаргъа//сюртюрге – Къыздырыргъа.

Шибжи къабдырыргъа – Исси къабдырыргъа, орнуна салыргъа, керегин берирге.

Шобраларын къобарыу – Орнун табдырыу, керегин бериу, къаты урушуу.

Шугут джылан – 1. Къутсуз, джийиргешли адам. 2. Билмей, сакъламай тургъанлай джер-джерден чыгъыб къалычу.

Шум болуу – 1. Тауушсуз, дауурсуз болуу. 2. Сёз айтмай, тын-гылаб туруу.

Шындым этиу – Къырыб, бир-бири юсюне къалау, уруб джатырыу, хорлау, деген магъанада.

Шыбыла таууш этдирирме//этдириу – Тюерме, керегинги берирме, деген сёз.

Шырт деб – Билмей тургъанлай.

Ы

Ызына айланыргъа – Аллына уругъа, иги болургъа.

Ызындан болуу – 1. Ишни къайгъысын кёрюу. 2. Биреуню ызындан тюшюу, тахсасын билиу.

Ыннанайынги айтдырырма – Джылатырма, керегинги берирме, сокъурандырырма, деген магъанада сабийге айтылады.

Ыт да-быт да деб – Кючден-бутдан.

Ых дегенин (билиу) – Тарыгъыуун, тилегин (олсагъатлай этиу).

Ых деме – Тынч тур, тауушунгу чыгъарма, къабынгдан чыкъма, деген магъанада.

Ых дегенлей – Бир джукъ айтханлай, къылыкъ этгенлей.

Ышартыб къояргъа – Аллында ышандырыб, артда уа алдаб къоюу, деген магъанада.

Э

Эбине тюшюу – Табын, лагъымын билиу, дыгъысына тюзелиу.

Эджиги-стюню бла – Джик-джиги бла, деген магъанада.

Эки да айтма – Бош айтма, этерик тюлме, боллукъ иш тюлдю, деген магъанада.

Эки атламай – Дженгил, къызыу, терк, олсагъатлай.

Эки аягъын бир уюкъгъа сугъуу – Онгун алыу, джунчутуу, табсыз халгъа салыу.

Эки аягъын джайыб (махтаргъа, сёгерге) – Къарыуун аямай, тамам къаты, деген магъанада.

Эки аягъын тирерге – Унамазгъа, къарышыргъа, айтханын этмезге.

Эки аягъын бузда бардырыу – Керегин бериу, орнуна салыу, тынч этерме, деген магъанада.

Эки айланыб (бир келчи) – Залим эсенг, джигит эсенг.

Эки аякълы – Адам, деген магъанада.

Эки бетли//тилли – Биреуню кёзюнден махтаб, ызындан аманлагъан, сёкген адамгъа айтылады.

Эки джарылыргъа – Тамам ачыуланыргъа, къыйналыргъа.

Экилемей-бирлемей айтыу – 1. Бузмай, тюрлендирмей, кьошмай, кьоратмай. 2. Кёб сагъыш эте турмай, олсагъатлай. 3. Къоркъмай, тартынмай.

Эки кёзю бла тенг джылау – Тамам кючлю тарыгъыу.

эки кёзню бирин кьоймагъан (бирди) – Тамам барыб тохтагъан гудучуду, деген магъанада.

Эки кёзюн джандырыб (тебреу) – 1. Ачыуланыб, гурушха болуб. 2. Дау излеб. 3. Ёпкелеб.

Эки эшигин джабыу – Юйюн кьурутуу, чотун табсыз этиу.

Эл бла бир – Бек кёб, бир да бек, деген магъанада айтылгъан сёз.

Эл таныгъан – Белгили, онглу, ким да билген.

Эл бар заман – Бурун (бир 1920-1930-чу джыллагъа деричи) тийреле бла джашагъан, бир-бирин таныб, адет-намыс тутуб джашагъан заман.

Эмзик шайтан – 1. Назик, къарыусуз, арыкъ. 2. Бир джерде кьуругъун басыб турмагъан, джер-джерден чыгъыучу адам.

Эркек къатын – Кёлсюз, къанау эркиши.

Эрни кичирге – Джангы эт ашарыкъ болса, эрни кичийди, деб айтыу барды.

Эрнин къабыу – Табсызыракъ айтханын артдан эслеб, сокъураныу.

Эрнин чюйюрюу – Турсунмау, разы болмау.

Эрик ашатыргъа – 1. Терини бояу. 2. Тюрме азаб берирге, деген магъанада.

Эс джыяргъа – 1. Солургъа, тин кирирге. 2. Аякъ тирерге.

Эсде-бусда болмай (тургъанлай) – Билмей, алай болур деб сакъламагъанлай.

Эсде-бусда болмагъан (бир затны) – Киши билмеген, акъылына келтирмеген, сакъламагъан затны, деген магъанада.

Этек кёлтюрюу – Керексиз уллу сый бериу, джумушуна чабыу.

Эчкилерин кьозгъау – Ачыуландырыу, тебдириу.

Эчки чырым (этиу) – Баш къагъыу.

Эшеги ёлюрге – Мыдах болуу, сюлдери тюшюу.

Эшек мыйы ашагъан – Тели, джараусуз, орунсуз, терс, оюмсуз ишлени этгеннге гурушха халда айтылады.

Эшигин джабыу – Юйюн кьурутуу, чотун табсыз этиу.

Эшта дегин – Къара-къара аннга, дегенча огъурамагъан неда сейирсиннген сёз.

Ю

Юй бла бир – Кёб, бир да бек, сансыз-санаусуз.

Юйю къуругъан – Сейирсинсе айтылгъан сёз.

Юйюне от салыу – Биреуге азаб чекдириу, къыйнау.

Юсюне битиу – Биреуге илиниу, дау салыу, къадалыу.

Юсюне миндириу – Бойсунургъа, айтханын этерге, деген магъанада.

Ючден-ючден секиртиу//атлатыу – Къыйнаргъа, орнун табдырыргъа, зор бла айтханын этдирирге, деген магъанада.

Я

Я рабби Аллах//Я рабби – Сорулгъан затны юсюнден тюзюн билирге излегенин ачыкълагъан сёз.

Я Аллах (бу адамгъа//чотха бир къара) – Сейирсиннгенин, разы болмагъанын, башын алыргъа излегенин билдирген сёз.

ТЕРМИН ХАЛДА ДЖЮРЮГЕН ФРАЗЕМАЛА

А

Агъач:
 Агъач ат
 Агъач алма
 Агъач бал
 Агъач адам
 Агъач киши
 Агъач кертме
 Агъач сынджыр
 Агъач кьотур
 Агъач кьоян
 Агъач тауукъ
 Агъач тюк
 Билек агъачла
 Бёрю агъач
 Ёгюз агъач
 Кёчер агъач
 Къазан агъач
 Къоюн агъач
 Мурджар агъач
 Нартюх агъач
 От агъач
 Сабан агъач
 Сал агъач
 Суу агъач
 Тёнгертге агъач
 Чепкен агъач
 Шкок агъач
 Кётлюк агъач
 Арт агъач
 Адай гютдю
 Адеж къаблау
 Адет:
 Толу адет
 Чирик адет
 Тау адет
 Адетден чыгъыу

Адет сакълау
 Адетин этиу
 Аджал:
 Илинмек аджал
 Аджал джетиу
 Аджир:
 Тёртлю аджир
 Аджир бичген
 Аджир ит
 Аджир юлюш
 Азгъан джер
 Азгъын кёз
 Азгек ханс
 Ай:
 Байрым ай
 Башил ай
 Ауузну ал айы
 Ауузну арт айы
 Тотур ай
 Хычаман ай
 Луккур ай
 Элия ай
 Къыркъар ай
 Къыркъаууз ай
 Абыстол ай
 Эндреуюк ай
 Ыйыкъ ай
 Къыш айла
 Кюз айла
 Толу ай
 Джангы ай
 Джарты ай
 Эски ай
 Ай джарыкъ
 Ай тамгъа
 Ай тутулуу

Айгыыр:
Тору Айгыыр
Сары Айгыыр
Алтайгыыр башы
Айгыыр тюшген
Айракъ оту
Айры:
Айры чёб башы
Айры агъач
Айры эрин
Айры чабакъ
Айры тешек
Айтым:
Аталгъан айтым
Баи айтым
Баичылы айтым
Баишыз айтым
Бойсунган айтым
Буйрукъчу айтым
Джайылгъан айтым
Джайылмагъан айтым
Кёлтюрюучю айтым
Кириш айтым
Соруучу айтым
Толгъан айтым
Толмагъан айтым
Хапарлаучу айтым
Кёош айтым
Бош айтым
Айырма:
Айырма дараджа
Араш айырма
Зорлаучу айырма
Тюз айырма
Къатлаучу айырма
Къайтыучу айырма
Айю:
Айю мамурач
Айю тырнакъ

Айю тюк
Айю чач
Акъ:
Акъ суу
Акъ кёмюр
Акъ билет
Акъ къоян
Акъ чабхан (кёзде)
Акъ джыйыу
Акъ мёлек
Акъ джин
Акъсакъал бёрк
Акъсюек тукъум
Акъыл сёз
Ал тилли
Ал атлам той
Ал сёз
Алмаш:
Бетлеучю алмаш
Байлаучу алмаш
Огъайлаучу алмаш
Соруучу алмаш
Алтылы ёгюз
Алтын:
Сырма алтын
От алтын
Алтын суу
Алтын тауукъ
Андыз оту
Арыкъ джер
Арыгъан джер
Аскер:
Акъ аскер
Чериу аскер
Зытчыу аскер
Джаяу аскер
Къызыл Аскер
Аскер-тенгиз кючле
Аскер-хауа кючле

Ат:
 Ат белинде
 Ат оюн
 Ат арты
 Ат джер
 Ат илкич
 Ат кѳулакѳ
 Ат сирке
 Ат керек
 Энци ат
 Тукѳум ат
 Аты айтылыу
 Атын табыу
 Ата джурт
 Атауул кѳочхар
 Атауул башы
 Атаучу болуш
 Атылган сауут
 Ау:
 Ау джаулукѳ
 Ау чабыу
 Ау басыу
 Чабакѳ ау
 Темир ау
 Ау гыбы
 Аууз:
 Теберди аууз
 Ёзен аууз

Багѳырбаш джылан
 Багѳырбаш чибин
 Базман таш
 Базыкѳ бут
 Байлам:
 Бойсундуруучу байлам
 Джалгѳаучу байлам
 Кѳаршчылаучу байлам
 Сылтаучу байлам

Суу аууз
 Аууз бау
 Шѳишаны ауузу
 Сенек аууз
 Аууз ачыу
 Ауур хауа
 Ауур промышленность
 Ахыр:
 Бет ахыр
 Болуш ахыр
 Ахыр сѳз
 Ач джыл
 Ачыкѳ таууш
 Аякѳ:
 Аякѳ алыш
 Алгѳыш аякѳ
 Аякѳ машина
 Аякѳ тикген машина
 Аякѳ джол
 Аякѳ орун
 Атланган аякѳ
 Битир аякѳ
 Бал аякѳ
 Боза аякѳ
 Дженгил аякѳлы
 Кѳамиш аякѳ
 Ууакѳ аякѳлы

Б

Джарашдырыучу байлам
 Байлам сѳз
 Байракѳ:
 Акѳ байракѳ
 Джашил байракѳ
 Байракѳ алыу
 Кѳызыл Байракѳны (ордени)
 Байрам таш
 Байрым кюн

Байрым кече
Бал:
Таракъ бал
Бал батман
Бал чайкъау
Бал туз
Бал таракъ
Бал чибин
Бал четен
Бал эрик
Балхам кюкюрт
Бармакъ:
Башала бармакъ
Гитче бармакъ
Орта бармакъ
Сансыз бармакъ
Баш бармакъ
Бармакъ тутуу
Бармакъ салыу
Басма халат
Басым:
Хауа басым
Басымлы бѐлюм
Басымсыз бѐлюм
Къан басым
Басым салыу
Магъана басым
Батман тауукъ
Бау:
Аууз бау
Къылыч бау
Баш бау
Нохта бау
Бачхыч орун
Баш:
Баш джарты
Будай баш
Баш редактор
Баш сълтау

Баш иеси
Башлы челек
Бедеу сырт
Без:
Джыламукъ без
Къулакъ без
Тургъан без
Ашхын без
Безгек:
Мурса безгек
Безгек ургъуй
Безгек дарман
Безгек от
Белги:
Алгъан белги
Къошхан белги
Тыйгъыч белги
Кѐлтюртюу белги
Соруу белги
Белги беруу
Белгисиз сан
Белгисиз форма
Джол белги
Бет:
Биринчи бет
Экинчи бет
Ючюнчю бет
Газет бет
Китаб бет
Бет этиу
Бет ачыу
Бетден бетге
(тюбеу, айтыу)
Бѐлюм:
Ачыкъ бѐлюм
Джабыкъ бѐлюм
Бѐрк:
Бухар бѐрк
Кечеги бѐрк

Чырна бёрк
 Зибил бёрк
 Бёрк агъач
 Къоз бёрк
 Бёрк алыу
 Бёрю:
 Бёрю агъач
 Бёрю аууз байлау
 Бёрю оюн
 Бёрю от
 Къазакъ бёрю
 Бий/бийче:
 Бий орун
 Ауба бийче
 Бийче аякъла
 Бийче тюкюрюк
 Бийче без
 Юй бийче
 Билек къош
 Болуш:
 Баш болуш
 Иелик болуш
 Бериучю болуш
 Тамамлаучу болуш
 Орунлаучу болуш

Гебен:
 Арба гебен
 Ёгюз гебен
 Антау гебен
 Балас гебен
 Гебен къуш
 Гебха сауут
 Гепсоркъа оюн
 Гиздох ууадых
 Гида балта
 Гоппан аякъ
 Готман тауукъ

Башлаучу болуш
 Болушчу этим
 Болушчу сёз
 Борча сыгын
 Боюн:
 Боюн турукъ
 Бойнуна салыу
 Бойнуна алыу
 Буз балта
 Бузоу алыу
 Бузоу агъач
 Бузоу эти
 Бурун суу
 Бусхул теке
 Бышлакъ:
 Ачыгъан бышлакъ
 Гыбыт бышлакъ
 Джут бышлакъ
 Мая бышлакъ
 Малчы бышлакъ
 Бышлакъ биширген
 Быштады байтал
 Бюрек башла
 Бюрче ханс

Гочия чалыу
 Гыбы:
 Къаудан гыбы
 Агъач гыбы
 Уу гыбы
 Кичиу гыбы
 Къан гыбы
 Юй гыбы
 Рысхы гыбы
 Гыбыт:
 Гыбыт айран
 Гыбыт бау

Г

Гыбыт бучхакъ
Гыбыт кѣобуз
Гыбыт джау
Гыбыт ауруу
Гылыу чычхан
Гымых сырты

Гырау чалдыу
Гюттю:
Кюл гюттю
Тузлу гюттю
Гюттю оюн
Эшек гюттю

Д

Дараджа:
Тюз дараджа
Тенглешидириу дараджа
Айырма дараджа
Дерт:
Дерт алыу
Кѣан дерт
Дерт тутуу
Деуюр ачха

Дин:
Дин ахлу
Дин тутуу
Диннге кѣайтыу
Дин кѣуллукъчу
Доппакъ алтын
Думада кѣама
Дыммыл чечек

Дж

Джабагъы тѣшек
Джагъа:
От джагъа
Кѣаблагъан джагъа
Джагъасына сѣлешиу
Джаз башы
Джаз киштик
Джаз тауукъ
Джалгъан кѣз
Джан:
Джан сюек
Джан джаулукъ
Джан тамыр
Огъары джан
Джан ауара
Джандет чыпчыкъ
Джаныу суу
Джаныу таш
Джангур:
Джангур кѣурт

Таякъ джангур
Марал джангур
Лийсан джангур
Сангырау джангур
Сокъур джангур
Ургъан джангур
Джангур тубан
Джарыкъ салам
Джылы салам
Джарау этиу
Джаркѣакъулакъ кѣои
Джаркѣма шкок
Джармалаб сѣлешиу
Джары элек
Джары кѣапчыкъ
Джарым дуня
Джаргъан дохтур
Джаргъан бѣлом
Джасакъ мал
Джастыкъ кебин

Джая:
 Джая кѣобуз
 Джюн джая
 Солтан джая
 Джая бау
 Джаякъ тиш
 Джаякъ таууш
 Джаяу джол
 Шайтан джел
 Джелкѣуш агъач
 Джел джалагъан
 Джер:
 Джер джюзю
 Джер учхан
 Джер тайгъан
 Джер тебреген//тебген
 Джер салыу
 Джер юй
 Джер макъа
 Джер мандалакъ
 Джер кѣурту
 Джер байлыкъ
 Джер баууру
 Джер бети
 Джер тырнау
 Джер кѣабыу
 Джер бешик
 Джибек:
 Джибек джал
 Чий джибек
 Нартюх джибек
 Джибек кѣатапа
 Джибек лаудан
 Джибек чач
 Джибек дарий
 Джол:
 Джол уста
 Джол кесиу
 Джол бериу

Джол чыгъарыу
 Джол хакъ
 Джол кѣан (алыу, этиу)
 Джулдуз:
 Джыйын джулдуз
 Кѣгет джулдуз
 Чолпан джулдуз
 Сюрюучю джулдуз
 Темиркѣазакъ джулдуз
 Беимюйюш джулдуз
 Алтымюйюш джулдуз
 Керюан кѣыргъан джулдуз
 Джанган джулдуз
 Эртден джулдуз
 Джумушакъ тюклю
 Джумушакъ белги
 Джууаб кѣагъыт
 Джууаблы секретарь
 Джыл:
 Окъуу джыл
 Джангы джыл
 Джыл тергеу
 Чычхан джыл
 Ийнек джыл
 Кѣаплан джыл
 Кѣоян джыл
 Чабакъ джыл
 Кѣой джыл
 Маймул джыл
 Кѣуш джыл
 Ит джыл
 Тонгуз джыл
 Джылан джыл
 Ат джыл
 Джыл ораза
 Джыл кѣара
 Джылан:
 Билеу джылан
 Суу джылан

*Шугут джылан
Ичеги джылан
Томурау джылан
Учхан джылан
Джылан къаб
Джылан чапыракъ
Джылан кёнчек
Джылан эмизик*

*Джылан от
Джылан сют
Джылкы бай
Джыр башчы
Джыр аллы
Джюзген окъ
Джюрек ауузу*

Ё

*Ёгюз:
Чыбыкъ ёгюзле
Саз ёгюзле
Ёгюз агъач
Ёгюз гебен
Ёгюз гож
Ёгюз орун
Ёзден:
Ёзден киши*

*Ёзден адет
Ёзден сёзю
Ёзденлик мал
Ёзденлик этиу
Ёксюзле джаны
Ёре турукъ
Ёре талкы
Ёт орун*

З

*Заба бюртюк
Забит шиндик
Залыктылды терек
Къара залыктылды*

*Зыгыт ийне
Зыгыт терек
Зыккыл теке*

И

*Ийман чактыртыу
Ийман-ислам айтыу
Ичирги ийне
Ийнек къусхан
Итлик чач
Итлик келек
Ич:
Ич джау
Ич ётюу
Ичин тёгюу
Ич этиу*

*Ич салыу
Ич ишле (милицияда)
Ич аскерле
Ичги сёз
Ичеги:
Джаулу ичеги
Къара ичеги
Соктур ичеги
Тюз ичеги
Ичегиси тюйюлюу
Ичегиси бюкленген*

К

Кегей омрау
Кеме джюрюу
Космос кеме
Кендир:
Кендир кѣабукъ
Джау кендир
Эбсе кендир
Кесекчик:
Бегитиучю кесекчик
Кючлендириучю кесекчик
Огъайлаучу кесекчик
Соруучу кесекчик
Кечикген письмо
Кечикген кѣгетле
Кечинмек ѣлчем
Кѣгет къатхан
Кѣзбау бѣрк
Кѣмюр четен
Кѣнделен агъач
Кѣнделен джангур
Кѣпюр къулакъ
Кѣсеу ауруу
Кѣтлеш минни
Кѣчген ауруу
Кѣчер агъач
Киндик ауузу
Киндик башы
Кичи арыкъла
Киштик:
Джаз киштик
Суу киштик
Эрмен киштик

Киштик башы
Кишиу кѣуйрукъ
Кылды кѣпюр
Кюе дарман
Кюе от
Кюзгюге салыу
Кюзгю сурат
Кюл таш
Кюмюш суу
Кюн:
Баш кюн
Гюрге кюн
Барас кюн
Орта кюн
Байрым кюн
Шабат кюн
Ыйых кюн
Кюн тохтау
Кюн тутулгъан
Кюн таякъ
Кюн кѣайтыу
Басманы кюню
Хорламны кюню
Чууакъ кюн
Кюн аманы
Кюн ариу
Кюч:
Экономика кюч
Сууну кючю
Джелни кючю
Къара кюч
Аскер кючле

Къ

Кѣаб джиб
Хаджи кѣаб
Кѣагъыт:

Кѣагъыт джюрюютю
Джол кѣагъыт
Ауругъан кѣагъыт

Борчбегим кѣагъыт
 Тюменлик кѣагъыт
 Кѣум кѣагъыт
 Иш кѣагъытла
 Кѣадау нохта
 Кѣадау таш
 Кѣазан баш
 Кѣаладжюк джаякъ
 Кѣамиш таякъ
 Кѣаншау тюшген
 Кѣара:
 Кѣара суу
 Кѣара кюч
 Кѣара халкъ
 Кѣара кѣатын
 Кѣара чибин
 Кѣара биялмукъ
 Кѣара кѣыш
 Кѣара киши
 Кѣара сом
 Кѣара будай
 Кѣурт кѣатапа
 Тума кѣатапа

Генха кѣатапа
 Кѣая таууш
 Кѣозу кѣулакъ
 Эбзе кѣозу кѣулакъ
 Кѣой джал
 Кѣой мусхот
 Кѣой чыпчыкъ
 Кѣуйрукъ:
 Кѣуйрукъ башы
 Кѣуш кѣуйрукъ
 Тюлкю кѣуйрукъ
 Кѣуйрукъ сюек
 Кѣул чибин
 Кѣурт:
 Мылы кѣурт
 Чабакъ кѣурт
 Чилле кѣурт
 Кѣарын кѣурт
 Кѣурт бышлакъ
 Кѣууукъ мынчакъ
 Кѣызыл ауруу
 Кѣырым отлукъ
 Кѣысыкъ тауушла

М

Мамукъ кѣумач
 Межгедиу теке
 Мес тартыу
 Мусхот:

Кѣой мусхот
 Тели мусхот
 Мынчакъ тюйме
 Мысты кѣулакъ

О

Огъайлаучу аффикс
 Огъайлаучу алмаш
 Оматхы тагъыу
 Омурау:
 Омураулу джаныуарла
 Омураусуз джаныуарла
 Кѣулсюймез омурау
 Кѣулсюймез омурау

Шеше омурау
 От:
 Кѣызыл от
 Ёнке от
 Кѣара от
 Акъ от
 От юй
 От башы

С

Сабан агъач
 Сабан чыпчыкъ
 Сабан темир
 Сабан башчы
 Садакъа кѣлтюрюу
 Санчы санау
 Сары чыгъана
 Сары суу
 Сѣдегей толтуруучу
 Сѣдегей болушла
 Сѣдегей сѣз
 Сернек тоб
 Сир чалкъы
 Сирке суу
 Сокъур чибин

Сокъур алма
 Сорую белги
 Стакан тюб
 Сураглау кино
 Сыйлы грамота
 Сынам ишле
 Сыныф кюреш
 Сынсыз чепкен
 Сыргъалы къазан
 Сыфат:
Джалгъан сыфат
Тюз сыфат
 Сюзюлген кѣзле
 Сюзюлген суу

Т

Тамада мурджар
 Тамал джол
 Таммий джиби
 Сѣзню тамыры
 Джан тамыр
 Тансыкъ салам
 Тарлау бичен
 Тартыучу алмаш
 Татлы тенг
 Тауукъ:
Агъач тауукъ
Алтын тауукъ
Джаз тауукъ
Джумарыкъ тауукъ
Къырым тауукъ
Стампул тауукъ
Чын тауукъ
Тауукъ тери
Тауукъ толтургъан
 Тауушлу кино
 Тауушлу къобуз

Таш:
Бармакъ таиш
Къой таиш
Къысыр таиш
Суу таиш
Къотур таиш
Акъ таиш
Кѣк таиш
Мамукъ таиш
Къол таиш
Сын таиш
Туз таиш
Чокъуракъ таиш
Таиш дордан
Таиш тюрк
Таиш габу
Таиш макъа
Кюл таиш
Таиш салыу
 Таякъ:
 Темир таякъ

*Къурт таякъ
Таякъдан ётюу
Таякъ къарнаш
Таякъдан алыу
Тели кючук
Тели мусхот
Темирчи тыбырыкъ
Темир бокъ
Темир бугъа
Темир боюнсха
Тепкир алыу
Терезе къанга
Терс къобуз
Терс тамакъ
Терс сан
Тёбен аякъ
Тёбен джан
Тёбен тыбыр
Тёппе кекел
Тёппе чырча*

*Тёш къанга
Тиш:
Джаякъ тиш
Къартлыкъ тиш
Къозу тишле
Тиш орун
Хъирис тишле
Сарысмакъ тиш
Къош тиш
Тиш арытыу
Къалакъ тиш
Тиш этле
Тиш айландырыу
Тиш джырна
Тиш от
Тиш туруу
Тоб арба
Тыйгъыч белги
Тылы сапын
Тынгылауукъ гармония*

X

*Хант орун
Хапарлаучу айтым
Къаты хапчук
Эт хоншу*

*Хурмет къанга
Хычаман хычынла
Къочхар хычын*

Ч

*Чабакъ:
Айры чабакъ
Джылан чабакъ
Кюмюш чабакъ
Алтын чабакъ
Чабакъ этле
Джохар чабырла
Чага этиу
Чалкъы:
Арауун чалкъы
Чалкъычы мал*

*Джарым чалкъычы
Толу чалкъычы
Шайтан чалыу
Гочия чалыу
Окъа чалыу
Чардакъ булутла
Чегет:
Чегет хыршы
Чегет гугурук
Чегет тауукъ
Чегет бауур*

Чѣб башы
Чѣб атыу

Чий тигиш
Чирик ийне

Ш

Шайтан арба
Шайтан джел
Шайтан кѣума
Шайтан суу
Шайтан от
Шайтан тауукъ
Шайтан чалыу

Шкок:
Таи шкок
Суу шкок
Алтыхыр шкок
Шкок агъач
Шорбат чыпчыкъ

Э

Эмчек ана
Эмчек джаш
Эски сѣзле
Эт кѣозлагъан
Этим:
Кѣчюучю этим

Кѣчмеучю этим
Джегилиучю этим
Джегилмеучю этим
Болушлукъчу этим
Кем этим

Ю

Юй:
Акъ юй
Баш юй
Тюб юй
Тели юй
Сабий юй
Юй керек
Кѣайын юйю
Солуу юй
Юйлю адам
Юйлю оноу

Юйлю сѣз
Юйлю уру
Юйлю ушакъ
Юлгюлю кѣул
Юлюш:
Сют юлюш
Юлешиннген сан
Юлешинмеген сан
Юреннген ауруу
Юсден атыу

Аторну юсюнден.

Акъбайланы Мудалифни джашы Харун, РФ журналистлерини члени, Журналистлени халкъла арасы ассоциациясыны члени, джамагъат эмда кърал къуллукъчу, тюрколог. 1965 джыл туугъанды.

1992 дж. КъЧКъПУ-ну филология факултетин (къарачай-малкъар тил бла литература, орус тил бла литература) бошагъанды. 1989-1993 дж. филология факультетде лаборант, 1994-1999 дж. КъЧГТИ-ни къарачай-малкъар тилден секторуну илму къуллукъчу, 2000 дж. ТКЪРТУ-да тамада устаз, 1994-2001 дж. «Къарачай» газетде бѐлюмню тамадасы, джууаблы секретарь, 1994-2001 дж. ХКРА-да фольклор бѐлюмню тамадасы, 2001-2004 дж. «МК-Кавказ» бютеуроссия газетни баш редактору, 2001-2005 дж. «Иформ-контакт» фирманы баш директору, 2005-2006 дж. КъЧР-ни Президентини советниги болуб ишлегенди. «Ата Джурт», «Молодежная» республикан газетлени, «Вести гор», «Таулу джашау», «Кавказский кроссворд» бютеуроссия газетлени, «Горец» сайтны къурагъанды (учредитель).

Акъбайланы Харун «Джамагъат» миллет организацияны президиумуну члени, джаш тѐлюню хакъындан бѐлюмюню тамадасы (1988-1992), Къарачай джаш тѐлюню союзуну председатели (1997-2002) болгъанды, Бютеусоюз студент форумну (1989, Москва), Тюрк халкъланы алчыларыны халкъла арасы ассамблеясыны (1999, Домбай), Бютеуроссия граждан форумну (1999, Москва), Кавказны миллет организацияларыны алчыларыны конференциясыны (2001, Нальчик) делегатыды.

Акъбайланы Х. М. талай илму-методика ишни авторуду: «Къарачай сабий оюнла» (1994), «Сбор и обработка полевого аутентичного материала» (1995), «Календарная обрядность» (1996).

Акбаев Харун Мудалифович

**ФРАЗЕОЛОГИЯ
КАРАЧАЕВО-БАЛКАРСКОГО ЯЗЫКА
(Вопросы границ и семантических особенностей)**

Редактор: Н. В. Ефрюкова.
Корректор: З. Э. Семенова.
Верстка: В. И. Лубяницкая.

Подписано в печать: 10.03.2007 г.
Формат 60х84 1/16. Бумага офсетная. Печать офсетная.
Гарнитура «Таймс». Объем 10 уч.-изд. л. усл. печ. л. 10,7.
Тираж 1000 экз. Заказ 107.

Издательство Карачаево-Черкесского государственного университета
369202, г. Карачаевск, ул. Ленина, 29.
Лицензия ЛР № 0403190 от 2.10.1997.

Отпечатано с готовых фотоформ
в ОАО «Издательско-полиграфическая фирма «Ставрополь».
355035, г. Ставрополь, ул. Спартак, 8.